

Sanja Lazarević Radak
OTKRIVANJE BALKANA

Biblioteka

NOVA EVROPA

Sanja Lazarević Radak

OTKRIVANJE BALKANA

Urednik

Milan Orlić

Recenzenti

prof. dr Ivana Spasić

dr Đorđe Kostić

Izdavač

Mali Nemo

Jadranska 17, 26000 Pančevo

tel/faks: 013/370-313

office@malinemo.rs

www.malinemo.rs

Lektura i korektura

Mali Nemo

Štampa

Mali Nemo

Pančevo

Tiraž

300

ISBN

978-86-7972-084-9

Sanja Lazarević Radak
OTKRIVANJE BALKANA

**Mali
Nemo**
Pančevo, 2013

PREDGOVOR

Pre pet godina otvorila sam prvi, nepuna dva veka stari putopis sa Balkana. Za njim je sledio susret sa drugim, potom trećim putopisom, i najzad čitavom malom bibliotekom izdanja požutelih stranica koje su svedočile o „otkrivanju“ Balkana. Imena zemalja i gradova kroz koje su putnici prolazili, ostala su rasuta u mojim u beleškama, na fleševima ili su nestala u „sajber spejsu“ obrisanih dokumenata. Neki od njih su kao citati i prostor za kritiku našli mesto u radovima, a drugi ostali zapamćeni kao mostovi između prošlosti i sadašnjosti, tekst koji obraćajući se iz minulog vremena govori o onome čega smo i sami deo.

Taj susret označio je i prve korake u izradi moje doktorske disertacije, istraživanja koje me je vodilo u pravcu prepoznavanja simboličke graničnosti međuratne Srbije koja je do tada, za mene bila samo neupitni deo političkog folkloru. Osim za malobrojne novinare, avanturiste i diplomate, ova zemlja nije bila dovoljno egzotično mesto, premda se u to doba još uvek smatrala Bliskim Istokom, a imenovala Balkanom. Činjenica da se u njoj sve glasnije govorilo o „evropejstvu“, postajanju delom Evrope, „neupitnom evropskom identitetu“, putnike je udaljavala od ove geografske tačke, čineći da je dožive kao nepotpuni deo već poznatog kontinenta. Ali, Srbija i čitav Balkan imali su svoj uspon „egzotičnosti“ kada su zauzeli relativno širok prostor u telu popularnog teksta i dobili naročito mesto u okviru putnih izveštaja.

Dok sam prikupljala građu o međuratnom periodu, nametali su mi se brojčano nadmoćni putopisi iz ranijeg perioda čineći da se često osećam obeshrabreno u pokušaju sakupljanja materijala koji mi je tada bio potreban za izradu teze. Dnevници, memoari, putopisi, crteži, kao da su svuda izvirali dok je godina njihovog objavljivanja po pravilu ostajala u okvirima devetnaestog veka. Stari, oštećeni kožni povezi, stranice prošarane žutim mrljama, slike ljudi sa fesovima koji spokojno leže i puše duge čibuke ili nargile; visoki minareti; mišićavi muškarci i žene pokrivenih glava; pijace

Otkrivanje Balkana

na kojima se prodaju voće i ratluk; filigran; šareni ćilimi, ili pak grafike na kojima vešte ruke i oštro oko prenose prizore svirepih ubistava, stvarajući uznemirujući i mučan osećaj; „međuplemenski“ ratovi; hrišćanke u surovom „zagrljaju“ gospodara i silovatelja; haremi i recepti za slatko od ružinih latica, bile su neke od prvih slika sa kojima sam se susrela u devetnaestovekovnom putopisu sa Balkana. Najzad sam shvatila, utisci koje su mi putopisi prenosili, bili su orijentalistički. Orientalistički diskurs ima neobičnu snagu i moć da pridobije čitaoca. On vlada kada smo ga najmanje svesni jer nudi upravo ono što se priželjkuje, te privlači kako čitaoca koji tekst o Orijentu uzima zdravo za gotovo, tako istraživača koji teži da se suprotstavi njegovoj moći.

Stoga sam odlučila da se vratim u svet devetnaestovekovnog Balkana. Ovo je bilo doba njegovog otkrivanja, vreme kada je tekst o Balkanu bio u ekspanziji i kada je akumulirano znanje o njemu. To „znanje“ prepoznajem u utiscima putnika koji su mi preneli svoje sažeto „poznavanje“ Balkana. Ova monografija zapravo je drugi korak koji je, putnici bi možda zaključili, u skladu sa apsurdnošću i „izvrnutošću“ Balkana, hronološki udaljeniji. Ona govori o vremenu kada je tekst o Balkanu doživeo ekspanziju, kada su se knjige o njemu prodavale u zavidnim tiražima. No priča koju putnici pričaju o Balkanu još uvek ispisuje stranice jednog obimnog putopisa. Delujući kao eho koji odlazi i vraća se neprekidno, ona sačinjava jednu čvrstu nit, sponu između prošlosti i sadašnjosti; između objekta i ogledala pred kojim stoji; između posmatrača i posmatranog. Stoga je ovo „otkriće“ devetnaestovekovnog putopisa o Balkanu koji svedoči o otkriću Balkana delovalo kao pravi teren za testiranje dometa kolonijalnog i postkolonijalnog okvira na prostore smeštene „između Istoka i Zapada“. Ti prostori su obeleženi dugotrajnim krizama identiteta karakterističnim za postkolonijalna stanja u okviru kojih se stanovništvo još uvek pita „ko smo mi“, te usled osećanja političke i ekonomske beznadežnosti mobilise odgovore koji kombinuju mladost sa drevnošću i superiornost sa inferiornošću.

Balkan u koji se na čas vraćamo vremenoplovom dugim nepunih dvesta godina, traje i danas. On je ostao zabeležen u simboličkim mapama i načinu mišljenja. Ovaj povratak u devetnaesti vek, to treba i da posvedoči.

Istraživački rad, a naročito onaj koji se usmerava na nešto neopipljivo poput teksta, uvek zahteva savete i ohrabrenja. Zato ove studije ne bi bilo bez pomoći rukovodioca projekta „Dunav i Balkan: kulturno-istorij-

sko nasleđe“ Balkanološkog instituta SANU, naučnog savetnika, dr. Đorđa S. Kostića koji mi je omogućio pristup najvećem broju ovih putopisa. Naši razgovori o putopisima često su bili osnova za nove ideje. Kao i tokom izrade doktorske disertacije, kada mi je bila mentorka, profesorka dr. Ivana Spasić sa Odeljenja za sociologiju, Filozofskog fakulteta u Beogradu, iznova mi je pomagala svojim suptilnim zapažanjima. Izdavačka kuća Mali Nemo koja ohrabruje intelektualne avanture pomogla mi je da jednu od njih učinim stvarnom. Tako je moj rukopis postao knjiga.

Zahvaljujem im se na podršci i pomoći bez koje ne bi bilo ove monografije.¹

¹ Monografija je rezultat rada na projektu „Dunav i Balkan: kulturno – istorijsko nasleđe“ 177006, Balkanološkog insituta SANU koji finansira Ministarstvo nauke i prosvete Republike Srbije

UVOD

Balkan je nedavno ušao u akademski fokus, postavši donekle pomodna tema. Svaki govor o njemu, preispitivanje i analiza pozicije koju zauzima u političkim i geo-simboličkim okvirima, praćeni su pozivanjem na orijentalistički, balkanistički diskurs, graničnost i druge predstave koje traju u medijima, popularnoj književnosti i novinskim člancima. Tako je postao kako tekstualni i simbolički prostor za testiranje orijentalističke paradigme, tako polje do kojeg nesigurno doseže postkolonijalna kritika. Ukoliko se ima u vidu brojnost studija o predstavljanju Balkana, s pravom se može zapitati šta je o njemu ostalo nedorečeno, ili čemu još jedna knjiga koja tematizuje predstave o njemu. Balkan je otkriven u devetnaestom veku kada je Velika Britanija bila u imperijalnom usponu; kada su u Srbiji podizani ustanci, a Osmansko carstvo bilo u postepenom opadanju. Činjenica o usponu jednog zapadnog i opadanju jednog istočnog carstva proizvela je potrebu da se do tada nepoznati delovi Evrope istraže i ucrtaju u mapu sveta. Britanska kruna je to činila na svoj način, postavljajući se u centar mape i označavajući druge kao periferne, iz čega je crpila dodatnu političku i ekonomsku moć. Sve do tada nepoznate zemlje kao i one kolonizovane, ili u planu za kolonizaciju podvrgnute su sličnoj retorici. Ova retorika podrazumevala je samoidentifikaciju koja polazi od stanja vlastite civilizovanosti koja implicira nedovoljnu civilizovanost drugih. Tako je donekle paradoksalno Balkan prema geografski evropsko područje, dugo skriven od očiju Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih država podvrgnut imperijalnoj retorici. Trajući do danas, iako u izmenjenim i političkom kontekstu prilagođenim formama ova retorika nalikuje kolonijalnoj čineći da neke od prvih asocijacija na Balkan budu bliske predstavama o kolonizovanim područjima Azije i Afrike. Stoga, u ovoj knjizi nastojim da ponudim odgovore na pitanje: zašto nam Balkan do danas deluje „kolonizovano“; da li je i zašto uklopiv u okvire postkolonijalne teorije iako nikada nije bio kolonizovan u fizičkom i administrativnom smislu i najzad, zašto

Otkrivanje Balkana

se do danas o njemu spolja i iznutra govori u terminima graničnosti, ne-civilizovanosti, divljine, odsustva poštovanja demokratskih principa. Iako se smatra da je devetnaesti vek trajao od Francuske revolucije, pa sve do okončanja Prvog svetskog rata, vek u kojem se krećemo, zapravo je vreme masovnije proizvodnje putopisa o Balkanu koja počinje usponom britanske krune 1851. godine i traje nešto više od jedne decenije posle Berlinškog kongresa. Tako se vreme „otkrivanja“ Balkana poklapa sa postepenim nestankom Osmanskog carstva i britanskim težnjama da se njegovi ostaci učine upotrebljivim kapitalom. Ova „proizvodnja“ Balkana u tom smislu traje od sredine devetnaestog veka, pa sve do 1900. godine, kada je već bilo izvesno da će Osmansko carstvo nestati, politički centri naslediti njeno bogatstvo, a balkanski narodi dobiti nezavisne države. Termini u kojima je ovaj deo sveta otkriven i upisan u mape, atlase, karakterologije i romane traju do danas.

Pre nekoliko godina, dok sam radila na svojoj doktorskoj disertaciji „*Predstve o Srbiji u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata*“, činilo mi se da je građa kroz koju se krećem prostor ponovljenih ideja i reprezentacija, ali da njihov izvor i stvarno poreklo izmiču saznavanju. U toku tog istraživanja prepoznavala sam predstave o Srbiji međuratnog perioda u autoreprezentacijama i savremenim novinskim člancima koji su još uvek doticali konstrukte balkanskog mentaliteta ili se naizgled kritički odnosili prema političkoj situaciji i unutrašnjim problemima tog društva. Tada mi se činilo gotovo razumljivim po sebi da se Srbija između dva svetska rata našla na kulturnoj i političkoj prekretnici kao što se i tada, u prvoj deceniji dvehiljaditih godina našla u fazi odložene „tranzicije“, dok su nove generacije putnika u njenoj „prelaznosti“, nalazile inspiraciju i materijal za svoje knjige, reprodukujući reprezentacije slične onima koje su prodavale dela njihovih prethodnika. No pokazalo se da je Srbiju kao geografski i simbolički prostor bilo teško izdvojiti iz referentnog okvira Balkana, te da su predstave o njoj slične onima kojima su putnici i popularni „stručnjaci“ objašnjavali čitav region. Simboličke geografije pojedinačnih balkanskih zemalja su se u ovim tekstovima doticale, mešale, ponekad stapale. Bliski Istok, Rumelija ili Balkan, „hrišćanski deo Turske“, jugoistok i istok Evrope, ostaju ne tek puki geografski označitelji, već simbolički i stvarni prostori koji zanimaju putnike.

Savremene studije o predstavljanjima Balkana dokazivale su da je ovo područje otkriveno u devetnaestom veku, uprkos tome što izveštaje i beleške o prostoru koji danas ovako imenujemo nalazimo i ranije.² Njihov sadržaj ne otkriva iste narativne postupke ni sklonost da se Balkanu pripiše značaj koji je dobio u tom veku. U devetnaestom veku, dolazak na Balkan dobija karakter otkrića, nalaženja prostora vrednog proučavanja i beleženja, pa tada nastaju prve skice na kojima će se docnije oblikovati ono što danas prepoznajemo kao celovitu sliku Balkana. Ovde se nalaze obrisi diskursa koji će dominirati narativima o Balkanu kroz dvadeseti vek, povremeno nestajući, da bi se modifikovani, ili ojačani reprodukovali i potom se iznova formirali. Govor prvih putnika na Balkan se prikazivao kao geografsko umeće, veština tekstualne kartografije koja je ostavljala trag timih ocrtavanjem granica u pozadini ključnih političkih događaja.

Dosadašnji pokušaji razumevanja predstava o Balkanu uglavnom su kombinovali istoriografiju i teoriju književnosti. Dominantna predstava o njemu ostala je ona o graničnom prostoru, mestu koje simbolički spaja dva nepomirljiva dela sveta, crpeći iz te simboličke „činjenice“, materijal za svoju sliku. Prvi teorijski okvir u koji je Balkan postavljan, bio je Saidov „Orijentalizam“ sa znatiželjom prihvatana među antropolozima, sociolozima i filolozima. Kao logični nastavak ove tradicije, ili uporedo sa Orijeentalizmom rastao je i razvijao se postkolonijalizam, manje ili više uspešno balansirajući između ideološke i književne kritike. Nekada pomodni termin, neodvojiv od kroskulturnih studija, postkolonijalnost je izložena oštrom kritici kada se počelo govoriti o provincijalnosti postmoderne, a njena primena na Balkan kao područje koje se nije našlo pod direktnom kolonijalnom upravom, ostala je problematična. Ironično, Balkan je ušao u njen fokus uporedo sa govorom o slabostima ovog teorijskog okvira, a termin postkolonijalno se širio obuhvatajući stanja u kojima se nalaze kako društva koja su u prošlosti bila izložena kolonizaciji, tako savremena društva koja oblikuje globalizacija. U okvirima u kojima se prepliću elementi orijentalističke paradigme, balkanizma, istorije književnosti, teorije recepcije, istoriografije i kulturne geografije, proučava se tekst o Balkanu. Njegovo

² V. Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanijske*, Geopoetika, Beograd, 2005; Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Prosveta, Beograd, 1999; Andrew Hammond, *The Debated Lands: British Travell Writing and the Construction of the Balkans*, Centre for Translation and Comparative Cultural Studies, 2002.

Otkrivanje Balkana

imaginacijsko značenje i proizvodnja u ravni fantastičnog, obezbedili su ponovljene predstave, one koje se kreću iz veka u vek, ili iz decenije u deceniju, javljaju u jednom i potom, prelaze u drugo delo, po inerciji prenoseći slike koje ga uspostavljaju na geografskim mapama, udžbenicima i enciklopedijama, ucrtavajući u njih znanja i identifikacije.³

Ovim dakle, iznova otvaram temu otkrivanja Balkana shvatajući ga ne kao region već fluidni, govorom određeni prostor, pokušavajući da iznađem odgovore na pitanja njegovog predstavljanja u doba kolonijalnog uspona. Stoga se usmeravam na izveštaje engleskih i ređe, američkih putnika. Predstave su shvaćene široko, sa svim unutrašnjim i pratećim elementima poput diskursa i stereotipa da bi odredile trajne osobine koje se pripisuju jednom simboličkom i geografskom delu svetu. Ovako shvaćene, te osobine su zapravo postupci mapiranja i pozicioniranja Balkana na prostore Evrope, Azije ili Afrike. Ovim se nadovezujem na pitanja šta se u prošlosti dogodilo, ispoljavajući, da se poslužim Saidovim rečima: „nesigurnost oko toga da li je prošlost stvarno prošla, završena i zamrznuta ili se nastavlja, premda u drugim formama“.⁴

Rezultati istraživanja dominantnih predstava o ovom prostoru su me najpre navodili na istorijske okolnosti, neodvojive od imperijalizma i britanske borbe za očuvanje kolonijalnih poseda. Drugi su svakako pripadali empirijski teško saznatljivom svetu, onome iza izgovorenih i napisanih reči i otkrivali se u devetnaestovekovnoj retorici osvajanja. Izdvojene reprezentacije jesu one koje već posle čitanja desetak putopisa počinju da se uočavaju kao repetitivne, fiksirane, oblikujući simboličku mapu Balkana kao prostora koji je kulturno izvan „evropskog“ konteksta, što putnika navodi na preispitivanje „civilizovanosti“ tog prostora. Civilizovanost ostaje ključni koncept kojim se određuje i simbolički premerava Balkan. Značenja koja sugerise „odsustvo“ civilizovanosti, zapravo su prisustvo najpre

³ Ovo otvara nekoliko novih problema: govoriti o Balkanu, o predstavama o njegovom stanovništvu iznova znači esencijalizovati ga, predstaviti kao jedinstveno područje. Svaka pojedinačna balkanska zemlja imala je u različitim periodima svoje mesto u tekstu i tako dobijala specifične osobine i geografiju. Tako Balkan ni hronološki ni kulturno nije jedinstvena celina. Međutim, termin „Balkan“ se kontinuirano provlači kroz tekst, formirajući upravo ono imaginacijsko značenje koje povezuje različite kulture, područja, ljude. Putnik-pisac uočava upravo Balkan, ili „tu zemlju“, najčešće zanemarujući posebnosti kultura, tretirajući ih tek kao nijanse, ili „male razlike“.

⁴ Edward W. Said, *Culture and Imperialism*, Vintage Books, New York, 1994, str. 3.

evolutivnog stupnja varvarstva koji je prethodio osmanskom osvajanju, a potom, „orijentalne“ kulture koja se u engleskim i američkim putopisima interpretira kao tuđa, strana, nerazumljiva.

Stoga, osnovne pretpostavke ovog rada jesu da je: 1. Balkan kao i druga nedovoljno poznata, „neotkrivena“ područja bio podvrgnut retorici uobičajenoj za imperijalno izveštavanje – „necivilizovani“, „mračni“, „zaostali“ deo sveta kojem će Zapad doneti svetlost civilizacije; 2. Reprzentacije koje određuju Balkan primarno su reprodukovane sa onih o osmanskim osvajačima, a potom su usklađivane sa istorijskim okolnostima formirajući sekundarni sloj reprezentacije; 3. Kako Balkan odista nije bio kolonizovan u fizičkom i administrativnom smislu, već je njegovo otkrivanje praćeno predstavama o civilizovanju i tako sprovedeno u ideološkoj sferi, ovaj govor označavam kao imperijalni, a ređe kao kolonijalni diskurs. No, uprkos fizičko – geografskim uslovima i istoriografskim podacima primena kritike kolonijalnog diskursa i postmodernih geografija nalazi svoje opravdanje i u balkanskom kontekstu.

Svako pojedinačno poglavlje ove knjige moguće je čitati kao promišljanje zasebne reprezentacije i u tom smislu kao nezavisno testiranje primenljivosti kritike imperijalnog/kolonijalnog diskursa na tekst o Balkanu. Diskurzivna dominacija; orijentalizacija; karakterizacija; marginalizacija i drugi postupci koji se ovde promišljaju, zapravo su pojedinačni aspekti tekstualne proizvodnje Balkana u devetnaestom veku, i kao takvi odražavaju njegova predstavljanja. Sve ove, naizgled zasebne predstave o njemu, govorom u pozadini, saopštavaju o isključenosti Balkana iz simboličkih granica Evrope, penetrabilnosti balkanskog sveta, o njegovoj prijemčivosti za kontrolisanje i civilizovanje. Ovako Balkan u engleskom i američkom putopisu figurira ne kao kolonijalni posed, već kao put koji vodi ka očuvanju kolonija i reprodukuje neke kolonijalne osobine. Otkrivanje ovog dela sveta je bilo usputno, a simbolički i realni značaj jednak onome koji se pripisuje tranzitornom prostoru. Stoga su već prve predstave o njemu bile neodvojive od predstava granice, puta i kapije, ali su se menjale u procesu usklađivanja sa političkim prilikama i stoga potrebama moći koja ih je proizvodila. Balkan u devetnaestom veku postaje kako mesto koje je trebalo učiniti prohodnim tako fantastično područje koje je moglo ispunjavati tekstualni prostor koji priželjkuje engleski čitalac. Ovo je osobina koju Balkan nastavlja da deli sa kolonijalnim posedima i činjenica koja uvodi

Otkrivanje Balkana

nejasnoće prilikom odabira teorijskih okvira u koje ga treba smestiti. Ukoliko je ovaj rubni deo Evrope trebalo da obezbedi prolaz ka kolonijama na Istoku prema njemu se odnosilo kao prema zemlji koja se mora posedovati što ostaje neposredni razlog za proizvodnju imaginacijskog Balkana. Predstave o njemu se kreću od kolonijalnih fantazija do slika koje otkrivaju manifestni politički interes za obezbeđivanje vlasti. Značajni momenat koji određuje sadržaj ovog teksta ostaje u vezi sa osmanskim osvajanjem. Zbog toga što je osvojen od strane ovog carstva, Balkan je predstavljen kao prolaz kontaminiran neprijateljskom drugošću. Putnici ga odbacuju kao već osvojeno područje ili se poigravaju idejama o njegovoj divljini, zaostalosti i najzad preuzimanju od Osmanskog carstva i time, civilizovanju. Zato je devetnaesti vek doba otkrivanja Balkana. Uspon imperijalizma i docnije kolonijalizma proizvodi retoriku koja se koristi u izveštajima iz različitih delova sveta. Tako se o Balkanu govori u terminima kojima se osvajaju delovi Azije i Afrike. Oblikuje se imperijalni stil odnošenja prema stranome i drugome, a on se reprodukuje na Balkan i njegovo stanovništvo. U tom smislu, iako nad njim nikada nije bila uspostavljena direktna kolonijalna uprava, on deli predstave sa drugim delovima sveta koji su osvojeni konkretnijim političkim i fizičkim sredstvima, postajući deo karte široko shvaćenih imperijalnih geografija.

I

BALKAN U TEORIJI

Orijentalizam, balkanizam i njihove varijacije

Istraživanja predstava o Balkanu otpočela su u okvirima Orijentalizma – kritičke studije Edvarda Saída zasnovane na Fukoovoj teoriji diskursa, a neposredno podstaknute Gramšijevim konceptom kulturne hegemonije. Said u ovoj studiji, na kontroverzan način pokazuje kako je snaga kolonijalnog diskursa obezbeđivana putem pojednostavljivanja i korišćenja fantastičnih slika o „orijentalnom“ drugome. Zapad ili Okcident je, kako Said smatra, uspeo da ovlada Orijentom, koristeći se stilom mišljenja zasnovanim na ontološkoj i epistemološkoj distinkciji između ta dva dela sveta. Shvatajući to mišljenje kao zapadni stil dominacije, restrukturisanja i posedovanja vlasti, on ukazuje na korpus teorije i prakse u koji se vekovima intelektualno i materijalno ulagalo.⁵ Orijent o kojem govore putopisi, avanturistički romani i politički traktati, je zamišljeni, simbolički Drugi koliko i skup sasvim opipljivog materijalnog bogatstva. Oslanjanjem, kako na imaginaciju, tako na širenje znanja i stvaranje mreže generalizacija o „Istoku“, „Zapad“ je obezbedio ovladavanje kolonijama i svoje ekonomsko, političko i vojno jačanje.

Said započinje pretpostavkom da Orijent nije inertni fenomen prirode, nego je kreiran ili „orijentalizovan“. Orijentalizam nije manifestni, osmišljeni projekat koji omogućuje da se stekne objektivna predstava o Orijentu nego diskurs. Njegove primarne karakteristike jesu homogenizacija Orijenta (Orijentalci su svuda isti, prepoznaju se na osnovu formalnih karakteristika) i esencijalizacija (orijentalni karakter je bezvremenski, a orijentalni identitet nepromenljiv).

⁵ Edvard Said, *Orijentalizam*, XX vek, Beograd, 2008, str. 16.

Otkrivanje Balkana

U devetnaestom veku dolazi do ekspanzije kolonijalizma, a u okviru procesa „proizvodnje“ Orijenta, prepoznaju se klasifikacije i sistematizacije usmerene na stvaranje drugog bića drugačije prirode, na diferencijalne kulturne i fizičke crte koje se tumače kao suština Afrikanaca, Arapa, Azijata. U ovom kontekstu, izučavanje ne-evropskih naroda postalo je deo širokog područja podučavanja javnosti. Mreža znanja u kojoj najznačajniju ulogu igraju antropologija, istorija i brojne poddiscipline poput karakterologija, bave se predstavljanjima ne-evropskog drugog u okvirima evolucionizma kako bi potvrdile ili legitimisale dominantni položaj Okcidenta.⁶ Iz takvog znanja o drugome, koji se prikazuje kao inferioran, proistekla je i moć nad njim.

Orijentalizam tako nije puki politički projekat ili polje koje kultura i institucije pasivno reflektuju. On nije ni difuzna kolekcija tekstova o Orijentu, niti samo distribucija geopolitičke uverenosti u estetsku, ekonomsku, istorijsku i tehnološku nadmoć Okcidenta, već čitava serija interesa koja se stvara i održava, oslonjena na nameru da se kontroliše i inkorporira ono što je označeno kao alternativno tom svetu. Iznad svega, Orijentalizam je diskurs u direktnom korespondirajućem odnosu sa političkom moralnom, kulturnom, tehnološkom i ekonomskom moći Zapada.⁷

Premda se istraživanja reprezentacija o Balkanu i dalje oslanjaju na Orijentalizam, pitanje u kojoj meri je moguće govoriti o Balkanu kao delu znanja Okcidenta o Orijentu, još uvek je otvoreno. Iznutra kao i spolja, češće se govori o njegovoj graničnoj ili medijatorskoj funkciji, nego o konačnoj izmeštenosti sa Zapada. Na primene Orijentalizma kao teorijskog okvira podesnog za izučavanje Balkana, nadovezali su se pokušaji zasniavanja novih, Balkanu prilagođenih teorijskih polja, poput onoga koje nudi Milica Bakić - Hejden ukazujući na značaj orijentalističke retorike prilikom procesa koji naziva „gneždenjem Balkana“ misleći na svojevrstnu reprodukciju orijentalnosti kao etikete koju balkanska društva usvajaju u cilju diskreditovanja susreda. Naime, etiketa „orijentalan“, ili „istočnjački“, koristi se iznutra – u balkanskim zemljama kako bi se politički i kulturno diskreditovao sused. Onaj ko je označen kao „orijentalan“, nužno se smatra kulturno „inferiornim“, čime se dalje razumeva kao politički nemoćan,

⁶ Majkl Hard, Antonio Negri, *Imperija*, Izdavački grafički atelje „M“, 2005. str. 142.

⁷ Jo Sharp, *Postcolonial Geographies*, Sage, London, 2009. str. 17.

nesposoban i nedorastao civilizaciji. Tako je onaj drugi, sused uvek „orijentalni“ drugi, ne bi li se time odagnala nelagodnost koju bi eventualno korišćenje ove etikete u odnosu na „nas“, moglo da ima.

Balkanistički diskurs

Primena orijentalističke paradigme na Balkan izložena je kritici istraživača kojima se činilo da ovaj teorijski prostor zanemaruje geografski, evropski kontekst poluostrva. Kritičari orijentalističkog pristupa naglasili su specifičnosti Balkana u odnosu na širi kontekst, zahtevajući njegovo postavljanje u okvire paradigme koja bi bila osetljivija na njegovu istoriju i geografsku poziciju. Na ovom tlu izrastao je „balkanizam“ Marije Todorove. Po njoj, Balkan karakteriše istorijsko-politička konkretnost, te je proizvodnja zavodljivih narativa o njemu onemogućena.⁸ Ovde je reč o uspostavljanju koherentnog teorijskog modela balkanizma zasnovanog na pretpostavkama vizantijskog nasleđa i osmanske baštine.⁹ Naime, Todorova insistira na konkretnosti Balkana, istoriji koja ga udaljuje od široko shvaćenog Orijenta, naglašavajući manifestnu stranu graničnosti njegovog identiteta, no eksplicitno odbacujući van Genepov koncept liminalnosti. U tom smislu, diskurs o Balkanu bio bi pre onaj o imputiranoj dvosmislenosti, nego o imputiranoj drugosti. Balkan je za razliku od Orijenta kako ga ona shvata, ontološki stabilan i opipljiv.¹⁰

⁸ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, XX vek, Beograd, 1999, str. 34

⁹ Zrinka Blažević, „Balkanizam vs. Ilirizam ili de/konstrukcija mitopolitike identiteta“, *Mitski zbornik*, ur. Suzana Marjanić i Ines Prica, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2010, str. 433.

¹⁰ Kritičari koji se i danas radije opredeljuju za orijentalistički put, naglašavaju da Said ne poriče manifestu stranu Orijenta. U njegovim poznijim delima, ovo je sve vidljivije. Navodeći konkretne političke događaje kojima su zapadni mediji manipulirali, Said ojačava manifestnost Orijentalizma, jasno pokazujući da su slike i imaginacijska strana osvajanja ovog dela sveta tek podupirali tragičnu stvarnost kolonizacije. Iz ovog ugla, Balkan bi naizgled bio kako to Ketrin Fleming ironično formuliše „skrojen po meri orijentalističke paradigme“. No, u istraživačkoj praksi, odista nije tako. Istraživači „orijentalističkog usmerenja“, oslonjeni na neke od osnovnih postavki poststrukturalizma, zapravo nastoje da naglase strategije kojima raspoložu književni i uopšte medijski centri moći, prilikom „zamišljanja“, „proizvodnje“ i „prevođenja“ Balkana u termine pogodne za konzumaciju široke čitalačke publike. Odatle proizilazi čitava paleta očuđujućih etiketa Balkana, narativni svet u kojem nestaju granice između kontinenata i kultura, pa Balkan lako postaje Afrika, a svet izložen globalizaciji, tek onaj kojim vladaju sofisticirani vidovi kolonijalizma.

Otkrivanje Balkana

I ova paradigma je morala biti izložena reviziji s obzirom na fluidnost „granica“ Balkana. Todorova kao da propušta da primeti kako se poput Orijenta i Balkan koristi kao etiketa, oznaka politički nestabilnog i civilizacijski diskutabilnog, a ne kao oznaka stabilnog i opipljivog područja sa fizičkim i hronološkim granicama.

Problematičan odnos balkanizma i orijentalizma, a potom balkanizma i postkolonijalizma, traje iz nekoliko razloga: 1. Iako su, prve studije o predstavljanju Balkana, konsultovale „Orijentalizam“, potreba da se balkanski identitet preciznije definiše u odnosu na Orijent kojim se obuhvataju Azija i Afrika, izrodile su „balkanizam“.¹¹ 2. Za razliku od onoga što Edvard Said označava kao Orijent, misleći na uspostavljeni korpus teorije i prakse, Balkan je geografski deo Evrope i na njemu nije uspostavljena direktna kolonijalna vladavina, uprkos delovanju imperijalističkog diskursa koji reflektuje različite načine na koje je ovaj deo sveta bio potčinjen Okcidentu.

Orijentalizam i kritika balkanizma, razlikuju se u teoriji i praksi. Orijentalizam je u osnovi kritička studija a ne afirmacija upozorenja na opasnost reprezentacija koje iznutra dele i suprotstavljaju identitete ili univerzalna kritika zapadnog teksta o Balkanu.¹² Široko posmatrano, on se prepoznaje kao skup mentalnih obrazaca putem kojih se plasiraju informacije o Balkanu, naročito u sferi političkog, popularnoj književnosti, a naročito publicistici.¹³ U protekla dva veka taj diskurs je korišćen u različite svrhe, a danas se prepoznaje kao moćno sredstvo stigmatizacije i kao zamišljeni Balkan koga je nemoguće prostorno precizno definisati. Sličnosti i razlike između balkanizma i orijentalizma prisutne su u jednakoj meri. Zamišljeni Balkan deli osobine sa Orijentom kako ga Said shvata, ali proizvodnja balkanističkog diskursa nije posledica refleksije superiornosti Okcidenta koja proizilazi iz zapadnog kolonijalnog uticaja niti crpi snagu iz misionarskih poduhvata, već je shvaćena kao govor o jednoj oblasti Evrope koja se našla pod vladavinom Osmanskog carstva koje je za Okcident uglavnom nosilo

¹¹ Milica Bakić –Hajden, *Varijacije na temu Balkan*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2006, str. 22.

¹² Dušan I Bjelić, „Introduction: Blowing Up The Bridge“, *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, ed. Dušan Bjelić i Obrad Savić, The MIT Press, Cambridge Massachusetts, London, England, 2002, str. 4–22.

¹³ Predrag Svilar, *Medijska konstrukcija Zapadnog Balkana*, Medditeran Publishing, Novi Sad, 2011, str. 13–14.

simbolički teret orijentalizacije. Ovako je i u balkanskom kontekstu stvoreno ono što Said naziva mrežom znanja – infrastruktura koja prenosi skup značenja koja se odnose na vekovne mržnje, orijentalni mentalitet, sklonost ka separatizmu ili diplomatskoj neukosti, ili pak ulazi u metanarative o kulturnim dodirima i prožimanjima, civilizacijskim uticajima kojima se pokušavaju definisati prostorne granice Balkana.¹⁴

Psihološke i prostorne projekcije

Na putu daljeg razumevanja predstava o Balkanu nemoguće je zaobići asocijacije na još nekoliko koncepata koji su utkani u dominantne pristupe Balkanu. Jedna od njih, tiče se senovitog i nepriznatog dela Evrope kojim se obezbeđuje prostor za smeštanje nepriznatih i neprihvatljivih osobina – svega što društvene norme uklanjaju. Dubinsko-analitičke refleksije udružene sa naizgled zastarelim psihoanalitičkim konceptima, prenete u kontekst simboličke geografije otkrivaju kako neka područja ispunjavaju kulturno-psihološku funkciju, obezbeđujući kontinuitet u funkcionisanju društva blokiranjem neželjenih, sankcionisanih postupaka ili afekata koji ih proizvode. Poput bića koje sadrži funkcije koje dominirajuća kultura označava kao inferiorne, Balkan je predstavljen kao opasan u „neznanju“, „sirovosti“ „primitivnosti“. Zabranjene, potisnute karakteristike i aspekti kulture, projektovani su na prostor kojem se dalje pripisuju slabosti i nedostaci, ispunjenost defektnim delovima kulture centra. U tom smislu, a na ovakvo viđenje se u značajnoj meri oslanja i sam balkanizam – tako shvaćeno ovo poluostrvo je mračni deo evropskog Ja, ili neka vrsta njegovog kulturnog alter-ega.¹⁵ Ono je poput kulturne granice do koje se može prostirati jedna bezbedna geografija. Oдавде, bez napuštanja konteksta projekcija možemo ići korak dalje.

U studiji „Postmoderne geografije“, Edvard Sodža podseća na Fukova razmišljanja o heterotopijama. Fuko izdvaja šest principa u skladu sa kojima funkcionišu heterotopije. Prvi princip, ili heterotopija krize dovodi se u vezu sa svim prelaznim stanjima u okviru kojih se javlja ponašanje neusklađeno sa društvenim normama. Takva mesta su duševne bolnice i

¹⁴ Isto, str. 134.

¹⁵ Helmut Hark, *Leksikon osnovnih jungovskih pojmova*, Dereta, Beograd, 1998, str. 99.

Otkrivanje Balkana

zatvori. Ovako heterotopija može biti svako mesto koje remeti ustaljeni red, uspostavljene zakone, ili „civilizacijske principe“. Drugi princip se do- vodi u vezu sa mogućnostima izmeštanja neželjenog jer Balkan nije uvek i jedino mesto na koje se projektuju neželjene osobine. Treći princip je u sposobnosti povezivanja pojedinačnih, stvarnih mesta koja su inkompati- bilna. Ovde se mogu istaći predstave o balkanskim društvima kao neobič- nim mešavinama nespojivog, susretima radikalno različitih kultura koji- ma upravo različitost i neujednačenost obezbeđuju jedinstvenost. Četvrti princip pokazuje da su heterotopije najčešće povezane sa rupturom u vre- menu, prekidom sa uobičajenim i tradicionalnim, postajući kompleksno strukturisane i distribuirane heterohronije prikazane kroz kulturnu zako- čenost. Kao prva i najznačajnija oznaka ovog stanja prepoznaje se predsta- va o osmanskome osvajanju koje je dovelo do zamrzutosti u vremenu, a ova do formiranja života u prošlosti. Peto, heterotopije pretpostavljaju sistem otvorenosti/zatvorenosti koji ih izloluje i čini penetrabilnim i stoga nisu lako dostupne. Ujedno, svako može ući u heterotopno mesto, ali je to samo iluzija – mislimo da smo ušli, a zapravo izlazimo. Balkan je u tom smislu, ne kapija kroz koju se ulazi u Evropu, već ona kroz koju se izlazi iz nje. No taj izlaz nije ni „logičan“, ni „glavni“. U skladu sa šestim principom, hete- rotopije su povezane sa svim ostalim delovima prostora jer se formiraju između dva suprotstavljena pola. U nekim slučajevima, njihova uloga je da formiraju prostor koji je drugi u odnosu na „naš“, da budu neka vrsta opozicije, igrajući kontrastnu ulogu i postajući „čisti“, kada je „naše“ „pr- ljavo“, „uređeni“ kada je naše „neuređeno“. Ovde se heterotopije i utopije udvajaju i prepliću. Dok je u devetnaestom veku Balkan bio mesto inver- zije suprotnosti svemu evropskom i civilizovanom, početkom dvadesetog veka idealizovan je kao mesto neiskvareno civilizacijom. Uvodeći koncept heterotopije, Fuko naglašava devetnaestovekovnu opsesiju akumuliranja prošlosti, suprotstavljajući je dvadesetom veku koji proizvodi prostore čija se značenja suprotstavljaju utopijama. Heterotopija, kako je Fuko shvata, jeste suprotnost utopiji, ono drugo i drugačije od idealnog, od zamišljenog, u značenju maštom proizvedenog mesta zaustavljenog u stanju kojem se teži. Kao i utopija, heterotopija je mesto, prostor koji ima sposobnost da bude izvan društva koje ga je proizvelo, dok istovremeno ostaje povezano sa svim spoljašnjim prostorima. Heterotopija neutrališe ili izvrće odnose koje označava ili reflektuje. U svakoj kulturi postoje kontra-društva koja su

drugačija od mesta koja reflektuju i o kojima govore. Između utopije i tih drugih društava nastaju i žive heterotopije kao forma ogledala – mesta bez prvog mesta.¹⁶ Možemo ih naći u svakom društvu, premda u različitim formama i različitim vremenskim periodima mogu uzeti različite forme. On heterotopijama smatra groblja, crkve, pozorišta i bašte; muzeje i biblioteke; zatvore, bordele i kolonije. Fuko ih kontrastira utopijama kao „stvarna mesta“. One su neka vrsta kompenzacije, pa Fuko postavlja pitanja nisu li zapravo neke kolonije poslužile kao kompenzacija kulturama osvajača.¹⁷ Balkan je figurirajući kao utopija i heterotopija u različitim vremenskih razdobljima uspevao da posluži kao kompenzovana „egzotičnost“. Ovo je naročito uočljivo u modernističkim tekstovima koji otkrivaju strepnju od nestanka „balkanske primitivnosti“, te ukidanja mogućnosti projektovanja neželjenih ili zabranjenih pojava i osobina na ovaj prostor.

Balkan i (post)kolonijalno stanje

Graničnost, različitost i nespojivost elemenata, njihova stalna po-dvojenost, zapravo su ono što Balkan čini jedinstvenom celinom. Imajući u vidu njegovu marginalizaciju, heterotopne osobine i najzad, liminalnost, istraživači predstava o Balkanu, približili su se postkolonijalnoj teoriji kao logičnom nastavku Saidovog Orijeentalizma. Interpretacije teksta i radovi na polju simboličke pozicije Balkana svakako dosta duguju postkolonijalnoj teoriji, proizvedenoj u susretu kroskulturnih studija, psihoanalize, izložene poststrukturalističkim uticajima i lingvistici, a podstaknute ideologijom antikolonijalizma.¹⁸ Postkolonijalni pristupi Balkanu ohrabreni su u predgovoru srpskom izdanju knjige „Kritika postkolonijalnog uma“, u kojoj, autorka, Gajatri Čakravorti Spivak ukazuje na izdavanje ove knjige kao „poučan događaj“, dodajući da je odnos postkolonijalne teorije prema Balkanu kao metafori, ključni zadatak savremenog sveta.¹⁹ Naglašavajući mogućnost elastičnog definisanja termina „kolonizator“ i „kolonizovani“,

¹⁶

¹⁷ Edward W. Soja, *Postmodern Geographies*, Verso, London, New York, 1990, str. 17.

¹⁸ Daniel Valden, *Writing and Cultural Influence: Studies in Rhetorical History, Orientalist Discourse and Postcolonial Criticism*, Peter Lang, New York, Washington, 2003, str. 5.

¹⁹ Gajatri Čakravorti Spivak, *Kritika postkolonijalnog uma*, Beogradski krug, Beograd, 2002, str. 7.

Otkrivanje Balkana

Spivak dopušta umnožavanje modela kolonijalizma i postavljanja Balkana u njegove okvire.²⁰

Premda polje postkolonijalne kritike isprva nije bilo široko, upotreba termina „kolonijalizam“ i „postkolonijalizam“ postajala je sve ekstenzivnija. Said ukazuje na savremene oblike kolonijalizma širenjem imperijalističkog delovanja centra na političku i kulturnu sferu periferije. Ujedno se sve češće govori o kolonijalnom položaju pojedinih evropskih naroda jer se čini da neretko dele stereotip „autsajdera“ sa neevropskim narodima. „Autstajder“ može živeti vrlo daleko od evropskog centra moći, ali i u njegovoj blizini. Stoga se lenjost, agresivnost, nasilnost, promiskuitet, primitivizam, nevinost i iracionalnost, kontradiktorno i nekonzistentno pripisuju Ircima, Indijcima, Turcima, Indijancima, Jevrejima, od strane francuskih, španskih, engleskih, portugalskih ili holandskih putnika. Orijeentalizujuće i marginalizujuće etikete izmeštaju se iz Evrope ili se na nju smeštaju, a putopisi ne projektuju samo generalizovane druge, nego oblikuju opozicije naroda.²¹

Isprva se kolonijalizam dovodio u vezu sa određenim tipom osvajanja koje podrazumneva stvaranje naselja – kolonija i potom eksploataciju njenih resursa od strane novonaseljenog stanovništva. Potom su se termini kolonijalizam i imperijalizam počeli koristiti naporedo i kao sinonimi, da bi se danas u upotrebu uključio i termin globalizacija kao sinonim za sofisticovane vidove osvajanja. Teoretičari postkolonijalnog usmerenja smatraju da kolonijalizam ne mora biti u direktnoj vezi sa naseljavanjem, već se prepoznaje u posledicama političkog delovanja centra koje stanovništvo osvojenih zemalja zatvara u unutrašnje traumatične odnose koliko i traumatične odnose sa kolonizatorom.²² Jednovremeno, ovi teoretičari povlače demarkacionu liniju između imperija kakve su Astečka, Osmanska ili Kineska kao ne-kolonijalne. Iako su strategije ovih imperija uključivale ekonomsku eksploataciju, uvođenje određenog administrativnog sistema i kulturnih uticaja, one su podrazumevale prekapitalističke tipove osvajanja. Dakle, kolonijalni tip osvajanja jeste onaj koji je u zasnovan na potrebama koje nameće kapitalizam. Ovakva su osvajanja Španije, Francuske, Velike

²⁰ Isto, str. 8.

²¹ Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism: the new critical idiom*, Routledge, London and New York, 2005, str. 93

²² Isto, str. 8.

Britanije i docnije, Sjedinjenih Država. Uprkos tome što polazište zasnivaju na ekonomskim i administrativnim problemima, ovi kritičari opravdavaju ekspanziju termina ukazujući na poststrukturalističke pristupe koji sugerišu da nema jedne istorije, već mnoštva istorija u čijim okvirima su ljudi izloženi represiji. U tom smislu, postkolonijalna kritika ostaje svaka kritika usmerena na političke probleme koje proizvodi nejednakost izazvana kapitalističkim odnosima.²³ Tip osvajanja koji nazivamo kolonijalizmom se sa ekonomskog plana – baze, reprodukuje najpre na politički plan gde proizvodi unutrašnje sukobe i antagonizme, potom na kulturni, gde otpočinje upotrebom jezika kolonizatora i najzad, internalizacijom predstava o osvojenom stanovništvu kao inferiornom, manje vrednom, manje civilizovanom. Spolja nametnute predstave o vekovnim mržnjama, separatizmu, nacionalizmu, malim razlikama postaju osnova na kojima se formira slika o vlastitoj istoriji, političkom životu, biološki determinisanom karakteru. Na taj način se odista proizvode i održavaju antagonizmi u ovim društvima, ali i obezbeđuje politička i ekonomska kontrola koja dolazi iz centara moći.²⁴ Međutim, druga značajna određenja imperijalizma i kolonijalizma pokazuju da je recimo, britanski ekspanzionizam bio imperijalni u nameri, a kolonijalni u efektu. Said uočava distinkciju između imperijalizma i kolonijalizma, definicijom po kojoj je imperijalizam praksa, teorija i sklonost dominantne metropole da vlada udaljenom teritorijom. Kolonijalizam je prema ovom shvatanju, naročita artikulacija imperijalizma dovedena u vezu sa teritorijalnom invazijom i naseljavanjem. Kolonijalizam dalje razvija stanovnište po kojem su osvojene teritorije i njihovo stanovništvo podetni za eksploataciju. Najzad, Said tvrdi da je direktni kolonijalizam odavno okončan, dok je imperijalizam i dalje živ i delujući danasve u kulturnoj sferi kao i u oblicima političke, ideološke, ekonomske i socijalne prakse,

²³ Isto, str. 12–13.

²⁴ Zajedno sa drugim pristupima i ovaj je izložen kritici kao oblik zanemarivanja materijalnih uslova kolonijalne vladavine usmeravanjem na kolonijalne reprezentacije. Izolacija teksta iz konteksta stari je problem književnih studija iz kojih dolaze i postkolonijalne. Liberalno humanistički krugovi postavili su književnost „iznad“ politike i društva a nova kritika dala je prednost pisanom tekstu. No, bolesti i ratovi se ne mogu izolovati od ideološkog procesa alteriranja. Prikupljanje informacija o neevropskim zemljama i narodima i njihova klasifikacija koja je proizvela „kanibale Novog sveta“, „varvarske Turke“, „pijane Irce“, „detinjaste Balkance“ rezultat je različitih imperijalnih praksi koje proizvode ili održavaju kompleksnu političku situaciju.

Otkrivanje Balkana

misleći na trajnost ideologija, praksa i ekonomija visokog kolonijalizma u sadašnje doba kao vreme dekolonizacije.²⁵

U skladu sa ovim shvatanjem, kolonijalni identitet funkcioniše uz pomoć manihejske logike. Kolonizovani se isključuju iz evropskog prostora u fizičkom smislu i u smislu evropskog sistema vrednosti. Stoga se postkolonijalizam može shvatiti kao analiza i kritika načina na koje su zapadni sistemi znanja marginalizovali, isključili drugoga i zauzeli dominantan položaj u odnosu na njega. On je forma analize koja se fokusira na kulturne proizvode i razloge zbog kojih je svet postao formalni dokument istraživača, činovnika, misionara, motiv poezije i proze, ili vizuelne umetnosti. Ovi dokumenti ilustruju proces devaluiranja Drugoga korišćenjem evropskih vrednosti kao univerzalnih merila napretka. Drugi je onaj nerazumni, nekontrolisani, nesposobni koji ne razume jezik civilizacije – nauke, diplomatije, demokratije.²⁶ Barijere koje dele kolonijalni svet ne podižu se, dakle, na nekakvim „prirodnim granicama“, iako postoje fizički markeri koji pomažu da se ova podela učini spolja vidljivom i naizgled objektivnom.²⁷ Kao jednu od takvih granica, istraživači reprezentacija su prepoznali i Balkan.

Kritikovana zbog zbunjujućeg prefiksa, suspenzije istorije i političke dvosmislenosti, postkolonijalna teorija se prepoznavala kao problematičan izbor na „balkanskom terenu.“ Kao da su njeni okviri isuviše elastični pa se u njima mogu naći neevropska koliko i evropska područja, nekadašnje kolonije koliko i čitav svet izložen globalizaciji. Pitanje „može li se Balkan smatrati kolonizovanim područjem“ i dalje se tiho izgovara u krugovima ovih kritičara, ili se izbegava kao navodni, prateći element nekakve lokalne „teorije zavere“, nastale kao posledica prekomernog davanja značaja zemljama Balkana. Balkan u tekstu, gotovo po pravilu predstavlja tačku kulturne neujednačenosti, sinkretizma, disharmonije, što ovi kritičari smatraju glavnim oznakama postkolonijalnog stanja. Prateći taj proces kroz tekst iznutra, uočavamo težnju da se približi evropskim identitetima, da su oni na Balkanu predmet želje. Postati deo Evrope, biti evropski, ili bar „evropskiji“, locirati mračnu stranu, civilizovati „varvarstvo“, postaju elementi internog procesa.

²⁵ Jane M. Jacobs, *Edge of Empire: postcolonialism and the city*, Routledge, London, New York, 1996, str. 17.

²⁶ Jo Sharp, *Geographies of Postcolonialism*, Sage, London, 2009. 5.

²⁷ Majkl Hard, Antonino Negri, *Imperija*, Izdavački grafički atelje, „M“, Beograd, 2005, str. 141.

Zavisno od političkih prilika granice Balkana se menjaju, pa se neki njegovi delovi isključuju da bi se uključili u Evropu, ili mu se pridružuju drugi delovi. Uključivanja i isključivanja su se smenjivala i usklađivala sa trenutnim političkim zahtevima takozvanih velikih sila. Putnikova poigravanja „balkanskim svetom“, fantazije o posedovanju i civilizovanju otkriće da ovakvo osvajanje Balkana ne mora biti narativna ni imaginativna kolonizacija, nego traženje ideološkog puta i tekstualnog opravdanja za kontrolu. Da bismo odista mogli dati odgovor na pitanje procesa otkrivanja, smeštanja i simbolizovanja Balkana, potrebno je načiniti korak unazad, u vreme kada su nastale njegove prve simboličke mape, pa otuda slike koje su ga predstavljale kao „slobodno“, „divlje“, „neiskorišćeno“, ili „osvojeno“ područje. Korak u 19. vek otkriće kako je zamišljen u doba kolonijalnog uspona i dominacije imperijalnog stila mišljenja. Tek ovde, među njegovim skicama moguće je testirati aplikativnost kolonijalizma, postkolonijalizma, orijentalističkih i balkanističkih okvira za interpretaciju teksta koji reflektuje načine na koji je predstavljan Balkan.

II

PUTOPIS I DOBA OTKRIVANJA

U okvirima hronološki nesigurnih granica viktorijanske ere (1837–1901), Velika Britanija je ostvarila imperijalnu ekspanziju i krupne političke reforme.²⁸ Godine 1851. održana je Velika izložba, neka vrsta performansa koji je trebalo da ukaže na dostignuća imperije, na rezultate kolonijalizma, postizanje visokih rezultata na intelektualnom planu, sjaj kraljevstva na vrhuncu. No, ova izložba je bila i jezik kojim je britansko društvo govorilo o sebi samom i obraćalo se iz pozicije moćnog autoriteta. Velika izložba u novom arhitektonskom dostignuću u centru imperije - Londonu simbolisala je ekonomsku, vojnu i industrijsku superiornost Velike Britanije. Milioni posetilaca, oko trećina tadašnje Britanije u Kristalnoj palati projektovanoj specijalno za tu priliku, mogla se upoznati sa imperijalnim dostignućima – umetničkim delima, medicinskim instrumentima, poljoprivrednim mašinama, novim prevoznim sredstvima i naučnim studijama, nepoznatim biljkama i dresiranim životinjama. Velika izložba je „progres“ učinila vidljivim. Jednovremeno, ovim je anticipirano ono što će britanski devetnaesti vek dati na političkom planu, nesputanu volju za osvajanjem, korišćenjem i usavršavanjem svega što se na svetu moglo naći. Među eksponatima sa izložbe našli su se predmeti iz kolonizovanih zemalja, elementi dalekih materijalnih kultura koje su mogle zbuniti, začuditi, fascinirati. Ovde su se našli brojni dokazi o sposobnosti britanskih putnika i istraživača da upoznaju drugoga i znanje o njegovoj kulturi učine delom korpusa imperijalnog znanja. Uostalom, ova izložba kao i brojni drugi događaji ne bi imala istu privlačnost da nije nudila egzotiku udaljenih svetova. Na njoj su se satima mogle gledati panorame – vizuelni „putopisi“ koji su odvodili u nepoznate pejzaže, ili društva drugačijih institucija. Tu su se mogle videti

²⁸ J. F. C. Harrison, *Early Victorian Britain 1832–51*, Fontana Press, London, 1971, str. 13.

Otkrivanje Balkana

fotografije udaljenih svetova i prelistati putopisi kao svedočanstva o njima. Ambicija i znatiželja uključeni u intelektualne tokove toga doba, prožimaju nauku i umetnost i nalaze mesto u putopisu – tekstu kojim se svetovi upoznaju i osvajaju kako u stvarnosti, tako u mašti. Teritorijalna, ekonomska i politička ekspanzija bile su praćene proizvodnjom teksta. Znatiželja je bila sredstvo kojim se kretalo po globusu, ona je pokretala odabir prostora za kolonizaciju koji će docnije biti fizički eksploatisan i omogućiti ekonomsko blagostanje. Zemlju je najpre trebalo upoznati, njene sastavne delove učiniti transparentnim, izložiti ih, govoriti i pisati o njima, učiniti ih inspirativnim za jednu od svetih reči tog doba – napredak. Tako svaki pojedinačni izveštaj sa putovanja postaje nalik na malu tekstualnu izložbu, predstavljajući svet o kojem je trebalo saznati. Još u doba Renesanse, priče sa putovanja bile su mešavina fikcije, sklonosti ka prihvatanju i preoblikovanju starijih izveštaja i novih zapažanja. U devetnaestom veku javlja se pojačano interesovanje za ono što je spolja i što se može suprotstaviti kulturnom sadržaju koji je unutra. Međutim, svet ne vidimo onakvim kakav je, nego kroz filtere kulturnih ocena i vlastitih očekivanja. Kada su jednom nova mesta i ljudi otkriveni, oni se inkorporiraju u postojeće okvire znanja i razumevanja.²⁹ Kada su Evropljani počeli da putuju izvan granica kontinenta, ili upotpunjuju znanje o evropskim zemljama, oni jesu otkrivali nova mesta, no to ne znači da su im ona bila sasvim nepoznata. Postojeće znanje o tome šta je iza granica Evrope oblikovalo je „imaginarnu geografiju“. Znanje o tome šta je „iza“ zasnivalo se na legendama, proizvedeci tekstualizovani svet, pre nego izveštaje zasnovane na posmatranju i iskustvima. Ove geografije naseljavane su zamišljenim drugima, ljudima koji su različiti od „nas“. Dokaz o postojanju tih drugih, iza granica Evrope omogućio je Evropljanima izgradnju identiteta. Zamišljeni drugi u njihovim zamišljenim geografijama služili su da opišu svet, objasne mesta i konstruišu identitet. Dakle, ono što je izvan „naših“ granica ključno je za oblikovanje svake kulture jer granica koja deli spoljašnjost i unutrašnjost, nas i druge nije fiksirana, nego se uvek kreće.³⁰ Spoljašnji svet, putnici su interpretirali kroz ideološke filtere, obezbeđujući značenja vlastitoj kulturi i društvu. Devetnestovekovna težnja da se trguje i osvoji obezbedila je okvir kroz koji se interpretiraju druge zemlje

²⁹ Jo Sharp, *Geographies of Postcolonialism*, Sage, London, 2009, str. 11.

³⁰ Michael Hall, Hazel Tucker, *Tourism and Postcolonialism: Contested Discourses, Identities and Representations*, Routledge, London, New York, 2004, 46.

i ljudi.³¹ Tekst koji je obezbeđivao ovo znanje nije morao biti putopis u strogo smislu. Kratki tekstovi kojima putnik preispituje privatnu sferu pre nego javni interes takođe su svedočili o prizorima sa kojima se susretalo na putovanjima. Svaki pojedinačni tekst se najzad mogao interpretirati kao postavljanje granice između našeg i tuđeg, te kao vrednosno određivanje kako jednog tako drugog.

Zahtev za akumuliranjem teksta o drugome, bio je projektovani zahev za ovladavanjem njegovim resursima. Ovo je bio i uvod u proizvodnju imperijalnog teksta. Jedna od njegovih formi, bio je putopis kojim se saopštavalo o do tada nepoznatim delovima sveta. Ovako su uspostavljeni znanje i režim istine koji su docnije obezbeđivali mogućnosti dominacije i eksploatacije. Ukoliko tekst odražava praksu, diskurs je glavni instrument kojim se saopštava navodno znanje o drugome, on uspostavlja predstave, slike kojima to znanje postaje lako dostupno. U tom smislu, tekst koji govori o drugome pretenduje da bude zamena za njegovu fizičku prisutnost. Zamenjujući prisutnost rečima i slikama, putopis je jednak putovanju u drugu „kulturnu realnost“. Slike koje se uspostavljaju u doba otkrića drugoga, pokazuju se kao ponovljive i sposobne da se aktiviraju u vreme neophodnosti političkih intervencija. Ovako se obrisi orijentalizacije i balkanizacije Balkana prepoznaju još u vreme najranijih pisanja o njemu. U zavisnosti od istorijskog konteksta, te predstave će biti iznova korišćene, modifikovane i prilagođavane aktuelnim okolnostima.

Putopisni diskurs

U centru pažnje kritičara teksta o Balkanu je diskurs sa svim mogućnostima uključivanja odnosa moći između „nas“ i „drugih“, „civilizovanih“ i „necivilizovanih“, „dominantnih“ i „submisivnih“. Reč je o ideološkoj konstrukciji drugosti zasnovanoj na repetitivnosti i najzad, fiksiranju značenja. Ono čime se imperija u 19. veku koristi da bi ovladala drugim, između ostalog je i diskurs. Ovim se ne poriče korišćenje drugih intelektualnih sredstava, instrumenata komunikacije, ili pak materijalnih sredstava. Diskurs je ovde manifestno nenasilni oblik ovladavanja, ali neuporedivo

³¹ Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism: a new critical idiom*, Routledge, London, New York, 2005, str. 55.

Otkrivanje Balkana

moćan jer se koristi znanjem. Diskursi definišu parametre onoga što treba znati i mogu delovati kao filteri kroz koje ljudi interpretiraju svet.³² Oni ne strukturiraju znanje, nego ono što se predstavlja kao znanje o nekom prostoru, ili društvu. Uloga tog znanja jeste da kreira poredak koji će smislenim učiniti mnoštvo informacija o drugima i svetu kojim je čovek okružen.

Diskurs u putopisnom kontekstu možemo shvatiti kao oblik znanja i identifikacije koji se oslanja na tekst prethodnika. Kada se znanje o drugome jednom uspostavi kao istinito i neupitno, ono postaje osnova za svaki putnikov naredni tekst. Jednom uspostavljeno znanje postaje okosnica onoga što će u budućnosti biti izrečeno. Uostalom, kako piše Fuko, svaki manifestni diskurs počiva na nečemu već rečenom.³³ To znači da putnici razmenjuju govor o drugome, da ga bez svesne namere jedni daju na korišćenje drugima, sve dok ne nastane čitav lanac čvrsto povezanih diskursa i odatle proizašlih značenja. Ukoliko putnici Balkan otkrivaju u devetnaestom veku, to znači da je tada, na ovaj način, proizveden najveći broj tekstova o njemu i da su stoga u isto vreme uspostavljene najtrajnije predstave o njemu. Premda iskazi imaju predistoriju u postojećim pisanim i usmenim izveštajima, imperijalna ekspanzija podstiče privlačnost neevropskih i evropskih područja a značenja koja im se pripisuju u najvećoj meri zavise od tada preovlađujućih političkih okolnosti.

Ovaj govor je sačinjen od iskaza koji imaju moć da konstruišu objekt. Grupisanjem iskaza nastaju diskurzivni sklopovi koji sami sebe održavaju iskazujući objekt i dovodeći ga u vezu sa drugim objektima, ili drugim entitetima diskursa. Ovako diskursi predstavljaju neki objekt svetu, obezbeđuju načine na koje se on shvata, tumači, definiše ili postavlja u referentni okvir.

U tom smislu, diskurs o drugom jeste znanje koje funkcioniše kao neka vrsta produžene moći nad njim.³⁴ Istina o nekom objektu nije u njemu samom, već u onome što ga pušta u opticaj i omogućava mu da se na određeni način odnosi prema drugim objektima i obratno, određuje načine na

³² Jo Sharp, *Postcolonial Geographies*, SAGE, London, 2009, str. 19.

³³ Mišel Fuko, *Arheologija znanja*, Plato, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Beograd, 1998, str. 29.

³⁴ Bogoljub Šijaković, *Pred licem drugog*, Službeni list SRJ, Beograd, Jasen, Nikšić, 2002, str. 284.

koje se ti drugi objekti odnose prema njemu.³⁵ U ovom kontekstu, diskurs je značajan jer održava reprezentaciju. Naime, on ovde deluje kao stvarnost koja je izvan reprezentacije, ali koja joj omogućava da funkcioniše i traje.

Uvid u putopise, novinske članke i politički diskurs, pokazuje da se reprezentacije o kojima ovde govorimo ponavljaju i da sporo ustupaju mesto novim reprezentacijama. Tako se referentni okviri fiksiraju, a stereotipi, smešteni unutar njih se, da parafraziram Rolana Barta, talože duž istorijskog diskursa.³⁶ Diskurs ima moć koja ga čini istinitim, a ona je smeštena u znanje koje ga u jednom vremenskom i prostornom kontekstu oblikuje kao istinu, da bi je otud preuzele društvene strukture, te da bi ono bilo propušteno kroz kanale socijalizacije, informisanja i najzad ovladalo javnošću kao neupitni iskaz o jednom objektu. Značajan deo putopisa o kojima je ovde reč, pretenduje upravo na istinitost. Ovo je takozvani putopisni izveštaj, delo diplomate, novinara, ili avanturiste kojim se pretenduje na obaveštavanje, prenošenje objektivne stvarnosti o drugoj kulturi. Oni se u tom smislu, mogu shvatiti i kao naslednici scijentističkih putopisa kojima je bliska fizička geografija i koji imaju mahom didaktički karakter.

„Istine“ koje su u putopisima izrečene o Balkanu, zapravo su reprezentacije koje određuju ono što je o njemu rečeno, a koje oblikuju i ono što će se u budućnosti izreći. Poput drugih diskursa, a ovde naročito paradigmatičnog, orijentalističkog, reprodukcijom predstava i od njih neodvojivih diskursa, oblikovan je jedan režim „istine“ o Balkanu koji će se dalje odraziti na samopoimanje njegovog stanovništva i koji će nastaviti da određuje stilove političkog i drugog odnošenja Okcidenta prema njemu. Takvi diskursi vremenom počinju uslovljavati balkansku stvarnost. Ova stvarnost se pokazuje kao postojana, ona odoleva vremenu i dugim trajanjem zakrčuje istoriju, ometajući joj tok i upravljajući njome.³⁷

Premda nije bio izložen direktnom kolonijalnom delovanju, Balkan je kroz oblikovanje diskursa i reprezentacija postao mali deo imperijalnog znanja – onoga koje ima moć da reguliše političke i ekonomske odnose.³⁸

³⁵ Mišel Fuko, *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007, str. 12.

³⁶ Rolan Bart, *Zadovoljstvo u tekstu i Varijacije o pismu*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 127.

³⁷ Fernan Braudel, *Dinamika kapitalizma*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1989, str. 28.

³⁸ Homi Baba, *Smeštanje kulture*, Circulus Globus, Beograd, 2005. str. 128.

Fluidni, diskurzivni Balkan

Od devetnaestog veka kada je Balkan postao privlačan za putnike iz Velike Britanije i Sjedinjenih Država i kada su ustanovljene neke od njegovih prvih granica, figurirali su raznoliki oblici njegovog diskurzivnog oblikovanja. Svi oni uključuju kompleksan problem alteriranja praćenog procesom uključivanja u Evropu i isključivanja iz nje, što je za rezultat imalo kreiranje nekoliko slika Balkana. Kolonijalna moć i geografsko znanje ukrštali su se proizvedeći ne samo za kolonijalizam uobičajenu ekonomsku eksploataciju, nego čitavu kulturu geografskog istraživanja i obrazovanja.

Putopisi o Balkanu, gotovo po pravilu otkrivaju tek nekoliko preciznih i doslednih itinerera. Otpočinje se zapisima iz Beča, Budimpešte, potom slede Beograd, delovi Bugarske, Grčke i Turske. Druga struktura podrazumeva put koji počinje u Turskoj, nastavlja se u delovima Bugarske, Makedonije, Srbije. Na njih se nadovezuju istorijski narativi o pojedinačnim zemljama, poput Grčke, Srbije, Bugarske. Pasusi su repetitivni i teško je utvrditi njihov primarni izvor. Ono što putnici ne uspevaju da saznaju na putovanju, konstruišu, proizvedeći poluistine i otkrivajući preovlađujuće „političke fantazije“. U tom smislu, u ovim putopisima imaginacija ne izostaje, ali je njen karakter donekle izmenjen. Mimikrijski se uklapajući u tekst, ona dobija faktografske oblike, postajući bliska istoriji, geografiji, stvarajući tako neku vrstu imaginativne nauke.³⁹

Kako Balkan isprva nije bio od naročite ekonomske i strateške važnosti za Veliku Britaniju, tek od prve polovine devetnaestog veka, naročito tridesetih godina tog veka, počinje produkcija tekstova o njemu. Izuzimajući ostrvo Vis kupljeno od Mlečana koje je u britanskom posedu bilo samo tri godine i Jonskih ostrva predatih Grčkoj 1863. godine, nije bilo britanskih kolonija na Balkanu. Međutim u devetnaestom veku, nastavlja se detaljna potraga za nepoznatim delovima unutrašnjosti kontinenta i tako nastaju stotine dela u koja je uključen Balkan, tekstovi u kojima se uobličila zamišljena geografija ovog poluostrva.⁴⁰ Na takvim, narativnim temeljima nastala je i njegova prva simbolička mapa, isprva nazvana *terra incognita*. Sve do početka devetnaestog veka Balkansko poluostrvo nije imalo ime.

³⁹ H. Porter Abot, *Uvod u teoriju proze*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 244.

⁴⁰ Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, Geopoetika, Beograd, 2005, str. 2.

Marija Todorova pokazuje kako su tokom osamnaestog veka imena *Hemus* (Rodopi) i *Balkan* korišćena naporedo i naizmenično, ali imena za istu planinu upotrebljavala su se tokom devetnaestog veka. Tridesetih godina devetnog veka, britanski putnici sve učestalije koriste ime *Balkan*, označavajući njime planinski lanac u Bugarskoj, a sve češće prostore koje tako imenujemo i danas.⁴¹ U stručnoj literaturi, termin Balkansko poluostrvo, uvodi nemački geograf Cajne (Zeune) preuzimajući ga od francuskog putnika Ami Bue (A. Boue) koji je tako označio deo Stare planine, preuzevši, verovatno ovo ime iz turskih izvora.

Od devetnaestog veka, Balkan se prvi put prepoznaje kao regionalna oznaka, ali i tada ostaje nejasno da li je reč o geografskom prostoru kakvo je poluostrvo i da li je moguće fiksirati njegove granice. Upotreba geografskih kriterijuma ostaje zavisna od političkog konteksta pa se kao kriterijumi uvode granice država ili etničkih zajednica, čime se Balkan uspostavlja na nivou teksta. Tokom devetnaestog veka ovo ime se koristi kako bi se označilo šire područje novih zemalja koje će ostati iza Evropske Turske ili Turske u Evropi. S obzirom na odsustvo vidljive granice između polustrva i ostatka evropskog kontinenta, autori se uglavnom ne slažu oko toga gde se prostire, i koje prostore zauzima. Već u prvim neslaganjima do izražaja dolazi ono o čemu će dalje biti reč – o propusnosti njegovih granica, o njegovom simboličkom kvalitetu, naspram teritorijalnog, čvrstog, fizičkog i odredivog. Balkan zato, najpre funkcioniše kao diskurs, metafora, simbol, reprezentacija a tek potom kao geografsko područje. Zato se u devetnaestom veku, uključuje i isključuje iz Evrope, privremeno postajući „crni kontinent“, Azija, ili Turska u Evropi. Danas je sa pozicija granica međunarodno priznatih država još teže odrediti Balkan u geografskom smislu. Nekonzistentnost njegovih određenja kroz istoriju traje do danas, pa u igri mentalnog mapiranja neke zemlje koje ulaze u njegov sastav u jednom trenutku, nestaju u drugom. Poznati su primeri „Enciklopedije britanike“ iz 1911. koja Balkan definiše kao oblast koja ohvata Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Bugarsku, Hrvatsku, Slavoniju, Dobrudžu, Grčku, Iliriju, Makedoniju, Crnu Goru, Novibazar, Serviju i Tursku, i iste enciklopedije iz 1995. koja u definiciju uključuje i Rumuniju, Vojvodinu, Moldaviju i Sloveniju, ali isključuje Grčku. Potom, nekim određenjima nedostaje Grčka, a neki-

⁴¹ Isto, str. 51.

Otkrivanje Balkana

ma, Hrvatska, Rumunija i Slovenija, da bi se Mađarska takođe po potrebi uključivala u Balkan ili isključivala, ne bi li se uključila u još jedan fluidni i značenjima opterećeni - „srednjeevropski“ kontekst.

Jedan od često upotrebljanih termina za ovaj deo sveta je Bliski Istok. Isprva upotrebljavan kao arheološki termin, služio je kako bi se povukla granica između takozvanih biblijskih zemalja i onih koje, ili pripadaju Osmanskom carstvu, ili se smatraju kulturno radikalno drugačijim od evropske civilizacije. Oko 1855. moglo se čuti o „bliskom“ i „bližem“ Istoku, naročito od strane arheologa koji su ovako učvrstili geopolitičku podelu, a najzad i konfuziju u okviru koje su se poklapale, preplitale i sudarale granice bliskog, bližeg i dalekog Orijenta. Bliski Istok se kao geografska i geopolitička odrednica održao u žurnalistici, popularnoj književnosti, u bedekerima i putopisima.

Ovim terminom engleski i američki putnici obuhvatali su Balkan, delove Severne Afrike zapadno od Egipta, Iran kojem se moglo prići samo kroz Osmansko carstvo, dok je krajem devetnaestog veka on uglavnom korišćen da bi se označili Balkan i Jermenija. Kao i Balkan, Bliski Istok nikada nije imao fiksirano značenje koje bi se odnosilo na jednu određenu grupu naroda, jezika, zemalja. Njime se u skladu sa političkim potrebama, označava „deo Orijenta koji je najbliži Evropi“. Upotrebom oznake „Bliski Istok“, ukazivalo se na zemlje koje se nalaze u blizini britanskih kolonija, ili pak zemlje koje su susedne portugalskim, španskim, ili francuskim kolonijama.

Najpre je Bliski Istok označavao prostor koji je Osmansko carstvo obuhvatalo na vrhuncu svoje moći i teritorijalne ekspanzije u 17. veku. Izjednačavao se sa onim što je takođe poznato kao Levant.

Bliski Istok je bio u upotrebi uglavnom u drugoj polovini devetnaestog veka, a u dvadesetom veku bio povremeno zamenjivan terminom Srednji Istok. Od 1913. kada kulminira težnja za uspostavljanjem autonomnih političkih jedinica, ovim terminom se označava samo Balkan, konkretnije Bugarska, Srbija, Bosna, Makedonija, Albanija, Crna Gora, Grčka i Rumunija. Uprkos tome, engleski putnici čak i tridesetih godina dvadesetog veka, na svom putovanju Balkanom, zemlje kroz koje prolaze uključuju u ovu jednako fluidnu odrednicu. Tako nailazimo na podatak da se recimo Srbija i Bosna nalaze na Bliskom Istoku, ili „nekadašnjem Bliskom Istoku“ i dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka. Termini Bliski i Srednji Istok

se u dvadesetom veku počinju preplitati, dok oba zadržavaju kako istorijsko, tako političko i simboličko značenje.

Do danas nema jedinstvene definicije ili bar načelne saglasnosti o tome koje zemlje obuhvata Bliski Istok. Savremena Enciklopedija Britanika ga objašnjava kao geografsku regiju gde se ukrštaju Evropa, Afrika i Azija. Naglašavajući da je reč o nepreciznom i nezvaničnom terminu, autori enciklopedije ovim terminom obuhvataju zemlje oko južnih i istočnih obala Sredozemnog mora, Egipat, Jordan, Izrael, Liban, Siriju, Iran, Irak, zemlje Arabijskog poluostrva, a ponekad Avganistan, Libiju, Tursku i Sudan. Enciklopedija nam takođe otkriva da je reč o terminu koji su upotrebljavali zapadni geografi i istoričari da bi opisali oblast oko Persijskog zaliva do Južnoistočne Azije.⁴²

Iako engleski putnici nisu dali ime Balkanu, u najvećoj meri su odredili njegov položaj i njegove konture na mapi sveta koji se još uvek otkrivao. U potrazi za poreklom imena i utvrđivanja trenutaka kada je Balkan bio fiksiran na fizičkoj i simboličkoj mapi sveta, istraživači zane-maruju osmanske izvore. Oni su značajni stoga što su engleski putnici u devetnaestom veku skloni da preuzmu značenja termina Balkan od turskih hroničara. Sve do pokretanja Istočnog pitanja, upotreba termina Balkan u značenju koje je blisko današnjem ostaje nesigurna. U drugoj polovini devetnaestog veka, engleski putnici već sa sigurnošću govore o Balkanu kao, iako kulturno neodređenom, fizičkom delu Evrope, pa se ova simbolička, kulturna i geografska odrednica pokazuje kao evropocentrični proizvod koji se donekle poklapa sa onim što turski izvori imenuju Rumelijom. U osmanskim izvorima s kraja devetnaestog veka, reč „balkan“ ima različita značenja, ali se ona češće dovode u vezu sa planinskim lancem, nego fizičko-geografskom oblašću. Krajem devetnaestog veka, nije retkost da Balkan uključí šire područje od Rumelije, poput Anatolije. No, Balkanske planine su svakako ostale značajna strateška geografska lokacija sve do kraja devetnaestog veka. U devetnaestom veku Rumelija i Balkansko poluostrvo nemaju ista značenja. U osmanskim tekstovima iz 1900. Rumelija je izjednačena sa Osmanskim carstvom u Evropi, a tek u doba republike kada je Turska pod uticajem zapadne politike, Rumelija i Balkan su termini koji se prepliću i povremeno preklapaju. U tom smislu, Rumelija se može ozna-

⁴² *Enciklopedija Britanika*, knj. 2, Narodna knjiga, Politika, 2005, str. 152.

Otkrivanje Balkana

čiti kao otomanocentrični, a Balkansko poluostrvo kako evropocentrični termin. Iako se ovi termini povremeno preklapaju na geografskom prostoru koji pokrivaju, oni reflektuju različite političke poglede. Definicija Rumelije kao evropskog dela Osmanskog carstva primenljivija je na devetnaestovekovnu osmansku koncepciju regiona. Rumelija kao i Balkan nije fiksirani geografski termin, jer je region koji je trebalo da definiše značajno umanjen u devetnestom i početkom dvedesetog veka. Iako je zvanično sa uvođenem provincijalnog sistema u Osmanskom carstvu 1867. bilo pokušaja da se fiksiraju prostori Rumelije a ona postane ime provincije, ovo nije sprečilo utilitarizaciju temina sa subjektivnim otomanocentričnim značenjem. Stoga je Rumelija ponekad označavala osmansku teritoriju u Evropi, odvojenu od balkanskih država Bugarske, Srbije, Rumunije, Grčke, Bosne. Nasuprot Rumeliji, termin Balkansko poluostrvo i Balkan, iako evropocentrično i opterećeno političkim značenjima, zamenjuje evropski termin „Turska u Evropi“. Iako se značenje termina menjalo, a fizičke teritorije se iz njega isključivale i u njega uključivale, on u osnovi označava i nekadašnje osmanske teritorije i one teritorije koje su u vreme pisanja bile pod Osmanskim carstvom.⁴³ Iako su se prostori Rumelije i Balkana u istorijskom toku preklapali i razdvajali odražavajući dva politička pogleda na, u osnovi, jedan deo sveta, ona nose različita simbolička značenja. U skladu sa političkom pozicijom i osmanskim apsiracijama, Balkan je nastavio da nosi teret stereotipa koji umnogome podrivaju evropsku simboličku mapu ovog dela sveta. Tek docnije, kada je postalo izvesno da je Balkan zauvek izgubljen, turski autori će se pridružiti engleskim, francuskim i američkim, ojačavajući percepciju ovog dela sveta kao iznutra zavađenog i opterećenog iracionalnim konfliktima koje je nemoguće okončati diplomatskim veštinama i vladajućim političkim sredstvima.

Tekstualno osvajanje Balkana nije jednako njegovoj fizičkoj i imaginacijskoj kolonizaciji, iako su „scijentistički“ postupci koje engleski putnici koriste, neodvojivi od hibridizacije, liminalizacije, konstruisanja rasne drugosti, zamišljanja i manifestovanja straha od označenih neprijatelja. Njegovo prisvajanje predstavljeno u formi preuzimanja i spašavanja od Osmanskog carstva, i transformacije Rumelije u Balkan, prenosi slike ka-

⁴³ Ebru Boyar, *Ottomans, Turks and the Balkans, Empire Lost, Relations Altered*, Tauris Academic Studies, London, New York, 2007, str. 32–34.

rakteristične za susrete sa prostorima Azije i Afrike, njihovo popunjavanje kulturnim sadržajima za koje se smatra da teritorijalno pripadaju Evropi. Odnosnje prema Balkanu kao delu evropskog kontinenta izloženom uticajima orijentalnih imperija određeno je političkim prilikama koje postaju sve izrazitije sredinom devetnaestog veka. Uprkos osećanju superiornosti koje je u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim državama krčilo imperijalistički put, odnos prema Balkanu je bio uslovno dinamičan⁴⁴, pa se ne može identifikovati ni nešto poput stabilnog i nepromenljivog viktorijanskog balkanističkog diskursa. S obzirom na odstupanja u političkom mišljenju, prisustvo turkofilije, turkofobije, pro-austijanizma, anti-austrijanizma ili anti-ruskih struja, njihovo stalno kruženje, smenjivanje, dinamiku koja ostavlja utisak političke konfuzije, ne postoji jedinstveni politički odnos prema Balkanu, a ipak, viktorijanski svet je obezbedio skicu za sliku Balkana koju danas poznajemo. Relativno stabilne slike se smenjuju, pa ih jedna grupa autora, liberalne ili konzervativne struje preuzima od druge. Na taj način nastaje kruženje relativno jednoobraznih slika koje postepeno ulaze u javnu upotrebu određujući sadržaj balkanističkog diskursa.

⁴⁴ Walter E. Houghton, *The Victorian Frame of Mind 1830–1870* Yale University Press, New Haven and London, 1968, str. 52.

III

PUTOPIS U ISTORIJSKOM KONTEKSTU:

Balkan između dve imperije

Kako je tekst nemoguće izdvojiti iz konteksta, a da se ne zanemari stvarnost ljudi i događaja kojom bi se otkrivanje svelo na potez olovke na papiru, značajno je ne samo prostorno, nego i hronološko smeštanje Balkana. Od kada on traje? Koji su konteksti koji oblikuju njegove geosimboličke granice i koji događaji im dodaju vrednosni teret, samo su neka od pitanja u čije odgovore stićemo uvid čitanjem istorijskih izvora.

Devetnaesti vek je vreme dinamičnih političkih i kulturnih promena, menjanja granica i upisivanja značenja u prostore. Za Balkan, devetnaesti vek je doba Istočnog pitanja, period kada on prestaje da figurira tek kao osmanski posed na simboličkim rubovima Evrope, postajući prostor vredan novih teritorijalnih preraspodela, pregovora, pa čak i otvorenih sukoba.

Premda uzajamno isprepletana u toj meri da ih je teško razdvojiti, dva konteksta: Krimski rat i Istočno pitanje, značajno određuju sadržaj teksta o Balkanu. Iako nije reč o neposrednoj vezi između delovanja Velikih sila i posledica njihovog delovanja, istorijski kontekst i tekst o Balkanu, ostaju neodvojivi.

Oni se oslanjaju na ideju uvećanja imperijalnog poseda velikih sila, a naročito Velike Britanije i Rusije, i strepnju da bi se on mogao izgubiti.⁴⁵ Sukob koji je Britanija prepoznala kao manifestaciju ugroženosti, rat koji je odneo mnogo života i doneo mnogo poraza, ostaje jedna od najsnažnijih viktorijskih uspomena. Krimski rat se vodio između Rusije i alijanse

⁴⁵ Jack Snyder, *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition*, Cornell University, Ithaca, 1993. str. 3.

Otkrivanje Balkana

koju su sačinjavale Velika Britanija, Francuska, Osmansko Carstvo i Pijemont. Ruski protekcionizam nad pravoslavicima – stanovnicima turskih kneževina i ulazak ruskih trupa u Modaviju i Vlašku podstakao je Veliku Britaniju da pruži podršku Osmanskom carstvu. Turska postaje bedem koji štiti najdragoceniji imperijalni posed – Indiju. Oslabljeno Osmansko carstvo služilo je kao zona očuvanja britanskih poseda na Istoku. Kako je ono već tada bilo u dugom opadanju, reprezentacije pokazuju da Britanija od njega više nije strela kao nekada, dok su proizvođene figure svirepih i arogantnih Turaka. Osmansko carstvo je počelo podsećati na nešto drugačije, tuđe, nisko i nedovoljno čisto. Ono što je nekada bilo deo njenog imperijalnog sjaja, sada je, u engleskim putopisima, predstavljano kao zaostalo, izloženo orijentalnom uticaju koji ne može proizvesti sjaj udaljenog kolonijalnog poseda.

Rusija je u Krimskom ratu pobedila Osmansko carstvo i tako se približila britanskim posedima. Ulaskom u rat protiv Rusije, Velika Britanija ulazi u direktni politički obračun sa carstvom koje joj je neposredni rival. Uporedo sa ovim, Osmansko carstvo se pokazuje kao slab bedem. Njegova oslabljena politička i vojna snaga sada se na nivou teksta počinje prepoznavati kao govor o urođenoj inferiornosti i kulturnom nedostatku. Rezultat postaju strepnje od ruskog uticaja koji se u tekstu prepoznaju kao anksioznost izazvana iskvarenošću Istoka – onog dela sveta koji se počeo neometano širiti simboličkim prostorom Zapada.

Na manifestnom, političkom nivou, u konfliktu Osmanske imperije i Rusije se prepoznaje čitav niz kompleksnih događaja, složeni splet okolnosti u kojem se stapaju naizgled ishitreni postupci, neosnovani zaključci, subjektivnost i bahatost političara sa obe strane, a za kojima slede sukobi velikih razmera koji za posledicu imaju ogromne žrtve. No u pozadini ovog političkog teksta, naizgled iracionalne sadržine, uočava se jednostavna borba na vrhuncima moći nekoliko imperija i trenucima imperijalnog opadanja drugih.

Reč je o političkoj situaciji koja se naziva Velikom igrom. Ovako se imenuje politička borba između Velike Britanije i Rusije započeta radi obostrane zainteresovanosti za kontrolisanje Centralne Azije i preuzimanje bogatih imperijalnih poseda. Velika Britanija je imala interes u očuvanju ostataka Osmanskog carstva koje više nije imalo staru političku, administrativnu i vojnu moć, ali je moglo poslužiti u procesu odugovlačenja

preraspodele poseda. Ostaci njene vojne moći mogli su zaštititi značajne imperijalne posede, a hrišćansko stanovništvo koje se našlo pod njenom vlašću koristiti kao predmet političkih manipulacija. Na taj način, održavala se preraspodela moći između Velike Britanije opredeljene za očuvanje kolonijalnih poseda i Rusije zainteresovane za ove i druge teritorije na Istoku.

Prema odredbama sporazuma iz 1833. Sankt Peterburg je imao mogućnost da zastupa dvanaest miliona hrišćana Osmanskog carstva i da nad njima ima upravu. U 19. veku, kada se postavilo pitanje nasleđivanja ostataka Osmanskog carstva, trgovački interesi i težnje za dominacijom učinile su Balkan putem za koji su rivali Britanija i Rusija morali imati interes.

Jedan vek pre izbivanja Krimskog rata i ugovora koji će uslediti posle njega i uticati na političku dinamiku u balkanskim zemljama, između 1716. i 1718. godine, Petar Veliki je saznajući za reke bogate zlatom izgradio utvrđenja u Centralnoj Aziji. Nakon što su ruski putnici opisali raznovrsna bogatstva Indije, „zemlje iza pustinja i planina centralne Azije“, uključio je ovaj prostor u imperijalne planove. Posle njegove smrti, Katarina Velika nastavila je da se interesuje za posede u Indiji. Imperijalne fantazije ovde su daleko konkretnije od puke imaginacije. Velika Britanija je opstajala zahvaljujući gospodarenju carstvima na Istoku, a život njenog stanovništva koje se naglo uvećavalo zavisio je od očuvanja kolonija kakva je bila Indija. Nijedan plan ne bi mogao da pokrije egzstencijalne potrebe rastuće populacije, ukoliko bi Indija bila izgubljena. Maštanja o „dragulju u kruni“, nisu tek psihološke projekcije, koliko refleksije o realnim ekonomskim potrebama društva. Sa druge strane, preuzimanje Indije, Rusiji bi obezbedilo naglo uvećanje teritorijalnog poseda i ekonomsku stabilnost koja je bila ugrožena feudalnom politikom.

Ukoliko bi Rusija uspela da ovlada onim što ostane iza Osmanskog carstva, obezbedila bi prolaz na Mediteran. Zato je Katarina Velika želela da zauzme Istanbul i tako preuzme kontrolu nad Indijom. Iako je docnije odustala od Indije, pripojila je Kavkaz i Krim Ruskoj imperiji da bi obezbedila siguran izlaz na Crno more. Tako se rusko interesovanje za Indiju nastavilo. Aleksandar I 1808. prihvata Napoleonov predlog da podeli Osmansko carstvo i napreduju ka Indiji preko Istanbula i Male Azije. Ipak, izgubljena bitka za Vaterlo od strane udruženih Engleske, Rusije, Pruske i Austrije, privremeno je obnovila odnose između Britanije i Rusije. Do-

Otkrivanje Balkana

bri odnosi između Rusije i Engleske su kratko trajali. Engleska opozicija ruskoj dominaciji u Poljskoj i rivalstvo zasnovano na činjenici britanske imperijalne ekspanzije sa centrima moći u Engleskoj i Indiji i trgovini sa Amerikom pretili su da prenesu britanski uticaj na Rusiju. Političko i diplomatsko neprijateljstvo između Rusije i Engleske, preraslo je u ekspanziju ruske imperije i pretvorilo se u gorku rusofobiju kao plod takmičarstva imperijalnih ambicija koje su u devetnaestom veku ove dve imperije učinile susedima kolonijalnog sveta. Krimski rat će se okončati porazom Engleske, a dolazak nove političke opcije na vlast transformisati rusofobiju u kompleks predstava o autokratskim istočnjačkim režimima, korupciji, surovosti, zaostalosti. Dobar deo ovih reprezentacija nasleđen je iz vremena prosvetnog otkrivanja Istočne Evrope i prvog konstruisanja dve komplementarne polovine Evrope.⁴⁶ Zato ne čudi što interesovanje za Balkan raste uporedo sa strepnjom od ugroženosti poseda na Istoku. Preuzimanje Balkana ili čuvanje britanskog ili ruskog uticaja, jednoj ili drugoj obezbeđuje očuvanje kolonijalnih poseda. Predstave o Balkanu zato počinju kombinovati strepnje od moći i uticaja Istočne Evrope i kulturne kontaminiranosti jednom orijentalnom imperijom. U tom smislu, sredinom devetnaestog veka, Balkan postaje važan koliko i kolonijalni posed jer mora ostati prohodan za jednu od dve imperije. Uostalom, on je nasledstvo Osmanskog carstva koja ubrzano nestaje.

Istočno pitanje

Ubrzano propadanje Osmanskog carstva i pobune balkanskih naroda, usložnjavali su preplitanje političkih i trgovačkih interesa Austrougarske i Rusije sa Velikom Britanijom, Francuskom, Pruskom i Italijom. Gotovo da nije bilo putnika u devetnaestom veku koji se nije pozabavio ovim pitanjem.⁴⁷ Osmanskom carstvu se bližio kraj što je neophodnim učinilo preraspodelu njegovih poseda. Kao što je već pomenuto, u vezi sa ovim problemom u Velikoj Britaniji deluju dve političke struje: konzervativna

⁴⁶ V. Larry Wolf, *The Map of Civilisation in The Mind of The Enlightenment*, Stanford University Press, California, 1994.

⁴⁷ Ljubodrag P. Ristić, „Shvatanja i tumačenja Istočnog pitanja u engleskim putopisima o srpskim prostorima XIX vek“, u *Evropa i Istočno pitanje: političke i civilizacijske promene*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001, str. 629–650.

koju zastupa Bendžamin Dizraeli i liberalna predvođena Vilijamom Gledstonom. Prva struja zastupa mišljenje o snazi i još uvek prisutnoj vitalnosti Osmanskog carstva, dok druga na ovo carstvo gleda kao na prevaziđenu feudalnu tvorevinu čiji je kapacitet istrošen u prethodnim vekovima. Za prvu je ovo carstvo trebalo očuvati kao bedem protiv rastuće snage Rusije, dok su drugi verovali u značaj podsticanja ustanaka balkanskih naroda i spoljašnju politiku koja bi dovela do njenog konačnog rušenja. Premda je delovanje konzervativaca pedesetih godina devetnaestog veka delovalo praktično, ratovi protiv balkanskih pobunjenika su sedamdesetih godina okrenuli viktorejance u pravcu zastupanja prava i zaštite hrišćanskih naroda Balkana. Najzad, ovaj deo javnosti koji je isprva podržavao Rusiju, uspeva da privuče veći broj pristalica i ovlada političkom scenom. No, liberali koliko i konzervativci nastavljaju da brinu za posede koje je imperija imala na Istoku. Rastući uticaj Rusije na Balkanu liberali najzad počinju prepoznati kao pretnju što ih okreće u pravcu sličnom onom koji je zastupala konzervativna struja. No, liberali ostaju nepokolebljivi kada je reč o uništenju ostataka moći Osmanskog carstva i modernizacije ili evropeizacije njenih ostataka koji u dvadesetom veku ostaju u okvirima Turske.

Konzervativna britanska struja nastavlja da strepi za „dragulj u kruni“ i druge kolonijalne posede do kojih bi Rusija mogla doći. Liberalna vlada koja je bila anti-austrijska i anti-otomanska, a zainteresovana za održavanje dobrih veza sa Rusijom, održavala je godinama *status quo*. Liberali su umnogome održavali ciničan odnos prema osmanskom i austrijskom prisustvu na Balkanu, rugajući im se kao ostacima prevaziđenih političkih formi. Za konzervativce, Turci su i dalje od značaja za Balkan, ali samo da bi njihovo prisustvo blokiralo eventualno napredovanje Rusije.⁴⁸ U manjoj ili većoj meri, Britanija Balkan iznova prepoznaje pre kao put koji vodi do značajnih poseda, kao tranzitorni deo evropskog terena, pre nego kao dragoceni posed po sebi. Drugi aspekt ovog interesovanja uglavnom je sadržan u latentnom i simboličkom strahu od infiltracije orijentalnih elemenata kulture u evropski prostor, dok je stanovništvo Balkana budući kasno „otkriveno“ u pogledu identiteta ostalo neka vrsta nepoznanice koja je morala imati skorou „varvarsku“ prošlost. Njegova dvostruka marginalizacija

⁴⁸ Mathew Gibson, *Dracla and the Eastern Question: British and French Vampire Narratives of the Nineteenth Century East*, Pallgrave, Macmillan, London New York, 2006, str. 89.

Otkrivanje Balkana

proizaći će iz činjenice da je dugo bio deo osmanskog carstva, a potom i simboličkog i kulturnog povezivanja sa kontekstom slovenstva. Na oba nivoa, na Balkanu ima previše istočnosti da bi se on mogao smatrati punopravnim delom Evrope.

Tako će se u osnovi, slično interesovanje za Balkan računati u dva pravca, liberalnom i konzervativnom. Na prvom mestu će se u prvi plan postaviti dobri odnosi sa Rusijom, a na drugom, istorijski odjek ugroženosti najznačajnijih kolonija i posledice koje je Velika igra ostavila na britansku istoriju. Krimski rat će odjekivati poput podsetnika da Britanija na Istoku umesto dekadentnih imperija ima i opasnog slovenskog i poluevropskog rivala.

U borbi za preraspodelu nekadašnjih osmanskih teritorija, Velika Britanija je izrazila zabrinutost za hrišćanske narode Balkana. Tekstovi, putopisi, romani, novinski članci bave se Istočnim pitanjem, uključujući se u debate o moralnoj obavezi intervenisanja u problem slovenskih hrišćana na Balkanu. Po prvi put u devetnaestom veku, Balkan je predstavljen kao nezreli deo evropskog kontinenta, tačka u kojoj se treba usavršavati, i neupoznata unutrašnjost civilizacije. Debata o njemu otpočela je u vreme Gledstonove predizborne kampanje i bila umnogome zanemarena kada je Gledston pobedio na izborima i zauzeo konzervativan stav. Tako su balkanski narodi, zapravo, poslužili kao instrumenti jedne ili više političkih kampanja. Kada je kampanja bila na vrhuncu, u centru pažnje su se našli hrišćanska raja (rayah's) i njene pobune u bosanskim i bugarskim provincijama. Godine 1876. Gledston je objavio i pamflet „Užasi u Bugarskoj i Istočno pitanje“ i time podstakao javnost da se ozbiljnije pozabavi pozicijom južnoslovenskih naroda. Za samo jedan mesec prodato je oko dvestopedeset hiljada primeraka ovog pamfleta.⁴⁹ Podstakavši najpre demonstracije u znak podrške bugarskoj borbi, a potom, postavši i materijalna, faktografska osnova koja će hraniti imaginaciju užasima u Evropi, nepoznatim narodima i podsticati borbu protiv ostataka Osmanskog carstva, Gledstonov pamflet je bio i jedan od načina na koji se Britanija aktivno uključivala u rešavanje problema „raje“ i tako unapred obezbeđivala dominaciju nad turskim nasleđem. Ovim je postignut višestruki efekat: pažnja javnosti na kratko je bila usmerena na udaljeni deo Evrope u kojem se od-

⁴⁹ Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, Geopoetika, Beograd, 2005, str. 38.

vijala misija sa moralnim smislom. Gledston je liberalnu politiku prikazao u hrišćanskom svetlu u vreme kada su ove vrednosti dominirale društvom. Dominacija nad osmanskim nasleđem najpre se postizala na suptilnom diskurzivnom nivou. Retki časopisi, retki putnici i pisci koji zastupaju konzervativnu struju predstavljaju Osmansko carstvo kao ugroženi entitet, sastavljen od malih, separatistički nastrojenih i uzajamno zavađenih naroda kakvi su Bosanci, Srbi, Crnogorci. Ovakvu politiku vodio je Dizraeli, stojeći naizgled na suprotnom političkom polu od onoga koji je nudio Gledston. Donekle paradoksalno u simboličkoj i realnoj političkoj igri u kojoj su učestvovala različite pozicije i ideološka opredeljenja, ova predstava je prevagnula i ostala neizostavni aspekt reprezentacija o Balkanu i balkanizaciji. U skladu sa duhom vremena bila je zaštita malih i obespravljenih.⁵⁰ Ipak, oba stava liberalni i konzervativni; zaštita i kritika separatizma (emancipacije) ostaju odrazi političke, ekonomske i stoga, nesumnjivo diskurzivne dominacije nad Balkanom. Naizgled paradoksalno, Balkan je trebalo zaštititi od uticaja koji su na njemu već uzeli maha. Trebalo ga je spasiti kao relativno dragoceni posed, od Osmanskog carstva čije se kulturno delovanje beleži na putovanjima. Na Balkan se reprodukuju vrednosti imperije koja je druga, prestarela, istrošena, i najznačajnije, nezapadna. Jezik o Balkanu ovde postaje dvostruk, izražava različita stanovišta i ima protivrečna značenja. On je dvojak i neodlučiv i problematizuje balkanskog Drugoga u okvirima istog diskursa. Dva gledišta se ne mešaju, nego se suprotstavljaju jedno drugome. Ta dvostrukost, spajanje nespojivog i antagonizmi⁵¹ doprinose cepanju balkanskog identiteta između evropskog i neevropskog.⁵² Ambivalencija prema „balkanskom“ kao kulturno tuđem i dalekom, ali teritorijalno bliskom, vlastitom, otpočinje podelom osmanskih poseda. Gledstonova zaštita južnoslovenskih naroda, popularna među intelektualcima, nekonformistima, religioznima, ostaje zalaganje za očuvanje kolonijalnih poseda, smešteno u pozadinu paternalističkog tona kojim se balkanski narodi infantilizuju kao nesposobni da samostalno odrede vlastiti politički status. Sa druge strane, Dizraelijev konzervativizam prikazuje infantilnost ovog stanovništva kroz separatizam, ukazivanjem na njegovu „varvarsku“ pri-

⁵⁰ Neval Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)*, Pisa University Press, 2009. XIX

⁵¹ Mikhail Bakhtin, *The Dialogic Imagination*, University of Texas Press, Austin, 1981, str. 305.

⁵² Edvard Said, *Orijentalizam*, Prosveta, Beograd, 2009, str. 276–277.

Otkrivanje Balkana

rodu i prikazuje ga kao fragment „urođene“ destruktivnosti. Iako britanska javnost na oba načina ukazuje na različitost južnoslovenskog u odnosu na osmansko, Balkan je podvrgnut dvostrukoj diskurzivnoj dominaciji. S obzirom na naseljenost hrišćanima, nešto ga mora razlikovati od Dalekog Istoka. Kompleksan orijentalistički proces proizvodnje znanja, u mešavini sa divljenjem koje prati njegovo otkrivanje, želju za posedovanjem koja je dala masivan arhiv građe, docnije institucionalizovani korpus u kojem je uspostavljen intelektualni poredak, znatno je složeniji od diskurzivnih postupaka kojima se ovladavalo Balkanom. U poređenju sa Orijentom koji je predstavljen kao ogromno, divljenja, kritike i zazora vredno područje, Balkan je tek replika, put koji vodi ka Orijentu. Srazmerno svim teritorijama, važnosti puta, znanjima koje je mogao ponuditi bilo je i diskurzivno, ali i praktično odnošenje prema njemu. Ukoliko već govorimo o orijentalizaciji Balkana, ona svakako ne sadrži grandioznost projekta koji je karakterističan za govor o Indiji ili Egiptu. Uostalom, u govoru o Balkanu, uglavnom odsustvuje ono što Edvard Said prepoznaje kao psihološku stranu orijentalizma. Prema njemu se ne odnosi sa strahom jednakim onom koji je mogao izazvati Orijent.

Kongres u Berlinu, održan juna 1878. godine, odredio je poziciju Balkana u narednih četrdesetak godina. Nekim balkanskim zemljama priznata je državna nezavisnost, i pripojeni su im novi okruzi, zadržani pojedini gradovi, ili data autonomija. Ovaj kongres je trebalo da bude od koristi mnogim balkanskim narodima, liberalima u Engleskoj i sultanu Abdulu Hamidu II Uspostavljaju se novi administrativni odnosi i teritorijalne preraspodele. U to vreme putovanja na Balkan su učestala i za mnoge putnike ovo je stanje u kojem se taj deo sveta po prvi put zatiče. Jedna od konstatacija putnika jeste da svet saznanje za Balkan posle ovog kongresa, zatičući ga u stanju siromaštva, unutrašnje razjedinjenosti - „unutrašnjih plemenskih borbi“ i političke neukosti. Brojni su putopisi koji u uvodnom delu sadrže pasuse o rezultatima ovog kongresa i njihovim implikacijama na stanje u kojem žive narodi Balkana.

U ovo vreme izrazita je manipulacija istorijom i etnografijom koje sankcionišu Berlinski kongres zahvaljujući reakcionarnom uticaju. Hrišćanski narodi Balkana postaju opasnost jer iz retoričkih razloga mogu maskirati strah od druge nastupajuće imperijalne moći. Ukoliko do nje ne dođe, ostaje prisutna druga, fantastična mogućnost da se evropski su-

bjekti, poput Bajrona, opijeni orijentalnošću Balkana, transformišu u zatečeno stanovništvo. Zaražena prisustvom Istoka, Evropa može proći kroz metamorfozu. Uostalom, nije li se upravo to dogodilo sa čitavom Istočnom Evropom? Strah od mešavine i kulturne zagađenosti uobičajen je u devetnaestom veku i prikazuje se kroz prisustvo infekcije bolešću sa Istoka.⁵³ Ovakve predstave ujedno odražavaju uobičajene prakse odnošenja prema tranzitornim prostorima, graničnim entitetima ili onima koje tek treba osvojiti, zadobiti. Kroz čitav devetnaesti vek, u pozadini teksta o Balkanu uočava se ambivalencija, strepnja od njegove neodređenosti, ali i želja za posedovanjem u formi povratka evropskim kulturnim korenima. Ponovno uključenje Balkana u Evropu prepoznaje se u postupcima njegovog otkrivanja, spašavanja iz stanja zaostalosti i neznanja, i težnje da se on zaštiti. U tom smislu, njegovo civilizovanje, prosvetličavanje i spašavanje iz opasne pozicije ili ugroženosti od sebe samog deli sličnosti sa stilom odnošenja prema osvojenim posedima u Aziji i Africi. Ovo osećanje vlada kako fikcijom tako klasičnim putopisnim izveštajem, hibridnim proizvodom suseta istoriografije, geografije, etnografije, političke studije i književnosti koji tada preuzima primat postajući jedan od najdostupnijih žanrova u Britaniji.

⁵³ Nigel Leask, *British Romantic Writers and the East: Anxieties of Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, str. 6.

IV

SKICA ZA SLIKU BALKANA

Putopisni izveštaji ili avanturistički romani postajali su popularni zahvaljujući mogućnostima kombinovanja uzbuđljivosti, romantičnosti i egzotizma. Sve ovo moglo se zamisliti na mestima koja se nisu dobro poznavala. Snovi o udaljenim zemljama uključivali su entuzijazam proizašao iz uzbuđenja koje su nudili putovanje i istraživanje kao sastavni deo kolonijalne ekspanzije neodvojive od devetnaestovekovne imaginarne geografije. Beleške putnika i istraživača ovako su odigrale značajnu ulogu u razmeni informacija o novim zemljama i ljudima, a prodaja ilustrovanih putopisa prevazišla je prodaju religiozne literature. Među ilustrovanim putopisima mogli su se naći oni iz Indije, Egipta, ali i Rusije, Poljske, Irske i najzad, sa Balkana.

Devetnaestovekovni tekst o prostorima Azije i Afrike, odražava fascinaciju tek otkrivenim, i želju da se ono učini pristupačnim. Jedan od načina na koji se ovo činilo bilo je njegovo zaustavljanje u vremenu i prostoru – transformacija u statični prizor kojim bi bili zadovoljeni estetski kriterijumi i avanturističke potrebe engleskog čitaoca. Putopis iz kolonizovanog područja otkriva pažljivo posmatranje i beleženje detalja. Ovu osobinu, putopisi iz direktno kolonizovanih zemalja, dele sa Balkanom. Kao i ove, balkanske zemlje postaju zaustavljeni, pasivni prizori koji iščekuju posmatranje i intervenciju putnika.

U studiji, „Imperijalne oči“, Mari Luiz Prat analizira tekst dva britanska istraživača koji su šezdesetih godina devetnaestog veka krenuli u potragu za izvorom Nila. Prizor koji zadržava centralno mesto u narativu odražava devetnaestovekovnu sklonost za verbalnim oslikavanjem nedovoljno poznatih predela. Tekst o nepoznatom odražava fascinaciju tek otkrivenim, želju da se ono učini pristupačnim i najzad, da se ono poseduje.

Otkrivanje Balkana

Otud zaustavljanje u vremenu i prostoru – transformacija u statični prizor koja zadovoljava estetske i avanturističke potrebe engleskog čitaoca.

Analizirajući viktorijansku retoriku osvajanja, Prat identifikuje tri konvencionalna značenja koji sačinjavaju kvalitativnu i kvantitativnu vrednost istraživačevog postignuća. Tekstovi ilustruju tri ključna postupka: 1. prizor se estetizuje. On se prepoznaje kao slika, pa je deskripcija određena pojmovima prvog plana, pozadine, simetrijama između vodenih tokova i skladnim odnosima između polja, šuma, ili rečnih tokova. 2. Estetsko zadovoljstvo konstituise vrednost putovanja. Zato sliku određuje zgusnutost materijalnog i semantičkog koji se postižu brojnim pridevima; 3. Moć se smešta u odnos između onoga ko gleda i onoga što je viđeno; putnik to čini iz udobne pozicije koja mu omogućuje da drugog procenjuje i vrednuje. Drugi je pak, u pasivnoj poziciji u kojoj je vrednovan i na to ne može uticati. Najzad, metafora slike postaje sugestivna, jer ako je scena slika, onda je putnik i posmatrač i procenjivač vrednosti prizora kao objekta koji treba da bude naslikan. Uvodeći koncept *sveznajućeg monarha koji (sam) vidi sve*⁵⁴ Mari Luiz Prat podrazumeva putnika Evropljanina koji tu vizuru koristi ne bi li stekao „znanje“, a zapravo, predstave o drugima, putnik zemlju u koju dolazi gleda s visine, ali to mu sužava vidno polje, što se najzad odražava na tekst. Činjenica da putnik „gleda od gore“, već implicira način na koji će biti opisana veza sa zemljom. Putnik postaje posmatrač, što transformiše svet koji „poseduje“ u tekst koji se prostire pred njegovim očima. Ovo dopušta dalje čitanje i konzumaciju otkrivene zemlje, a fikcija znanja ostaje povezana sa iluzijom distance i objektivnosti. Putnik je narator, a mitologija istraživanja nepoznate zemlje insistira da ovako postane herojska figura koja retko pominje one sporedne.

Putnik je smešten u udobnost hotelske sobe, pa njegova perspektiva ostaje „močvarna“. „Perspektiva močvare“ o kojoj Prat govori, prepoznaje se u trenucima kada je putnik spreman da se sa entuzijazmom prepusti opasnoj avanturi upoznavanja drugog i drugačijeg sveta. Močvara, blato koliko i strme lititice, neprohodni putevi, brzaci, guste šume, deo su suočavanja sa životnim i živopisnim elementima stvarnog.⁵⁵ U tom smislu, slika

⁵⁴ *The monarch-of-all-I-survey-scene*

⁵⁵ Nikola Petković, *Identitet i granica: hibridnost i jezik, kultura i građanstvo 21 stoljeća*, Naklada Jesenski i Turk, Cafe Noir, Zagreb, 2010, str. 54.

ostaje određena uglom gledanja i stoga je delo samog putnika.⁵⁶ Putnik kao i u drugim tekstovima ove vrste, vidi i zapisuje ono što priželjkuje, dok gledanje ostaje u vezi sa prazninom i nedostatkom. Gleda se ono što se želi, posmatra se ono što se priželjkuje. Osobine drugoga, tako konstituišu posmatrača, a njegova različitost učvršćuje posmatračev identitet. Posmatranje se zasniva na dvostrukoj perspektivi koja kontroliše gledanje, a percepcija ostaje u vlasti gledanja subjekta i implicirana u moći posmatrača.

Poput Azije i Afrike, Balkan je područje podložno posmatranju i priželjkivanju. On je mesto na koje se stiže kroz močvare i guste šume, u njega se gleda iz „močvarne perspektive“. Reč je o slici, statičnom prizoru ispunjenom detaljima. Previše stvari, prirodnih objekata, premla ljudi i interakcije sa njima. Preteranost u opisu omogućuje opoziciju jedne nekoj drugoj celini. Poplava stvari i suvišnih objekata zasipa engleski devetnaestovekovni putopis o Balkanu.⁵⁷ Detaljno opisivanje pejzaža, elemenata materijalne kulture ili detaljno popisivanje institucija bez posvećivanja pažnje njihovoj funkciji, ili poreklu služe da se uspostavi kontrast između kulture iz koje putnik dolazi i one koju procenjuje. Potreba za gledanjem, retoričkim oživljavanjem i simboličkim fiksiranjem Balkana otpočinje interesovanjem za osmansko nasleđe, a u tekstu se manifestuje proizvodnjom prostora u kojem civilizacija prestaje. Ono se posmatra kao deo nepotpunog Orijenta kao i predmet kolonijalne želje, po čemu se Balkan ne razlikuje od kolonizovanih zemalja. Slika je zaustavljena da bi se naglasila penetrabilnost. „Kapija ka Orijentu“ je, u geografskom smislu, otvorena. Mirnoća dolazi od saznanja da postoji nepromenljiva, iako pokretna, fluidna veza između ovog i drugih delova Evrope. Ta veza je najpre reka, koja postaje refleksija vizuelne srodnosti sa delovima poznatog sveta.

„Slikanje“ Balkana

Sva tri elementa zaustavljanja vizuelne slike, verbalnim sredstvima ovde uzimaju jednako učešće. Opređeljujući se za marginalni i fluidni prostor, engleski putnik Majkl Kvin estetizuje dunavski tok na Balkanu, oslika-

⁵⁶ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel writing and transculturation*, Routledge, London and New York, 1993, str. 205.

⁵⁷ Žak Ransijer, *Politika književnosti*, Adresa, Novi Sad, 2008, str. 44.

Otkrivanje Balkana

vajući ga kao mesto vredno otkrića, ali i prirodno vezivno tkivo sa drugim delovima Evrope.

„Tople zlatne nijanse osvetlile su horizont; dok se prozračno plavetnilo spustilo na svodove; bezbroj svetova poigravalo je na svetlosti meteora nalik na božanske glasnike, nebeske putnike. Mesec je izašao kasno i tako nisko na nebeskom svodu delujući kao utvara koju su prizvali čarobnjaci koji žive oko vode“.⁵⁸

Ovo je jedan od uobičajenih pasusa koji čitaoca vode na putoavanje. Detaljno opisivanje i zatrpavanje teksta pridevima otpočinje prilikom prvih prelazaka simboličkih granica, kakva je u ovom slučaju reka. Zlatne nijanse i prozračno plavetnilo učestvuju u oćudavanju prostora; na crno-belu sliku kojom bi se podržavale binarne opozicije, dodaju se boje, dok se prostor ispunjava sakralnim elementima – ovde učestvuje božansko. Kako putnik pristupa graničnom prostoru, neizbežni su nagoveštaji onostranog – utvarnog i magijskog. No, putnik suvereno vlada čak i ovakvim prizorima, te, beležeći ih i sistematizujući, tekstualno ovladava prostorom. Ovo postaje priprema platna na kojem će oblikovati prve slike Balkana.

Zamrzavanje slike je tek uvod u ono što Kvin prepoznaje kao idealni objekt za crtanje i slikanje, uočavajući vezu između vizuelnog i verbalnog crteža. Metafora slike postaje sugestivna, jer ako je scena slika onda je putnik i posmatrač i procenjivač vrednosti prizora kao objekta koji treba da bude naslikan. U tom smislu, slika ostaje određena uglom gledanja i delo je samog putnika. No, putnik ovde ne otkriva ono što je divlje i sasvim nepoznato. Kvalitet njegovog otkrića jeste u bliskosti između poznatog sveta i onog koji nalazi dublje na Istoku, pa Dejvid Tomas Ansted, prirodnjak, profesor geologije na Kraljevskom koledžu u Londonu beleži značajne pri-zore:

„Ovde su obale sjajni objekti za crtanje, za olovku umetnika, koliko i za deskriptivnu olovku turiste, pa iznenađuje što je tako dugo ostao nepoznat i neopisan.“⁵⁹

Kao i putnici o kojima govori Prat, Ansted je umetnik-turista. Crtanje toka i njegovo opisivanje omogućava upoznavanje i stoga, prohodnost. U opisima ne izostaje poigravanje prvim planom, simetrijom i upotreba

⁵⁸ Slobodanka Vladiv Glover, *Poetika realizma*, Mali Nemo, Pančevo, 2010, str. 159.

⁵⁹ D. T. Ansted, *Hungary and Transilvania*, Allen and Co, London, 1863, str. 28

binarnih pojmova poput velikog i malog, udaljenog i bliskog, visokog i niskog. No, on uvođenjem margine povezuje Balkan i Evropu. Na taj način, Ansted zaustavlja reku kao referencijalnu tačku jedne monolitne kulture.

„To su stotine milja scenografije planina, prolazi između prirodnih, dve hiljade stopa visokih kapija, a to je samo deo, vrlo mali deo, njegove lepote. Tu su divlje, plemenite šume, koje se vide iz daljine, ponekad se približavaju ivici vode, gigantska ostrva, lepe zemlje i daleke plave planine, a površ svega u proporcijama koje omogućavaju disanje reke i ogromno prostranstvo.⁶⁰

Proporcionalnost ovde označava izostanak faktora koji bi poremetili binarnu „ravnotežu“. Sve je dakle, onako kako putnik očekuje: planine se tek naziru u daljini, one nisu prepreka; disanje reke je pravilno; obim vode proporcionalan obimu kopna. Prostorom vladaju ravnoteža i sklad. Istovremeno, ono je divlje i stoga drugačije. No, lepota koju opisuje ne može biti dovoljna da bi se osvojio i čitalac, ona zahteva uvođenje binarne retorike, izrastanje sveta na osnovama primitivnog, necivilizovanog. Međutim, ni ova pokretna granica ne uspeva da izbegne delovanje civilizujućeg diskursa. Uprkos priželjkivanoj i donekle očekivanoj ravnoteži koju bi rečni tok mogao uspostaviti između evropskog i balkanskog, putnik će ovde zabeležiti prve nagoveštaje odsustva civilizacije. Ona se poput svakog drugog objekta može verbalno oslikati i preneti engleskom čitaocu.

Ovim putem, škotski lekar i pesnik, saradnik istorijskog instituta, lekarskih, etnografskih, arheoloških i geografskih društava, Vilijam Biti naglašava proporcionalnost i očekivanu simetričnost, primenjujući binarnu logiku i na kulturu. U skladnom prostoru nagovešteno je odsustvo kulturnog „napretka“.

„Gole stene i brdašca prekrivena vinovom lozom kojom su omeđeni Buda i Pešta iznenada su zamenjeni ravnim obalama, obraslim trskom i pašnjacima koji nestaju u daljini, dok se sa leve strane pruža karpatski lanac, a sa desne planine Sklavonije i Srbije“.⁶¹

Čini se da, instrumentalizujući prideve, Biti uspeva da najzad uspostavi granicu između civilizacije i necivilizacije. Premda nagoveštaje povlačenja visoke i monolitne kulture prepoznaje već u mađarskim gradovima,

⁶⁰ Isto, str. 166.

⁶¹ William Beatie, *The Danube, Its History, Scenery and Topography*, George Virtue, London, 1844, str. 194.

Otkrivanje Balkana

prelazak preko reke otkriće prostor njenog odsustva. No, kao i kod Ansteda, prizorom vlada simetrija. Planine se pružaju sa obe strane Bitijevog vidika, ali razlog za ovaj prelazak postaje kulturna promena. Iznova, putnik slika. Reči postaju slike uspostavljanjem analogije između rečenice i pokreta olovkom. Civilizacijski tok nije narušio očekivane proporcije. Međutim, iako ne sasvim nepoznato područje i ovo nudi mogućnost suočavanja sa krajem civilizacije što ga čini podesnim za izmeštanje iz Evrope.

„Prizor postaje sve ispunjeniji detaljima, sve dok se oko turista ne zaustavi na beskrajnoj zemlji koja se pred njim otvara, a on shvati da je stigao na kraj civilizacije.“⁶²

Nekoliko navedenih pasusa ilustruju statičnost balkanskog prizora karakterističnu za prvu polovinu i sredinu devetnestog veka. Jedan od omiljenih predmeta u ovo vreme bile su panorame. Na njima se viktorijanski posmatrač mogao upoznati sa dalekim i nepoznatim svetovima, prodorom civilizacije u divljine i stvaranjem kolonija. Panorame su bile neka vrsta pokretnih slika kojima se nepoznato moglo učiniti poznatim, osvojiti u mašti. U putopisima kao i na panoramama, radnja gotovo da izostaje. Putnici su vrlo retko uključeni u konkretna zbivanja. Posmatranje pejzaža jedva da se razlikuje od posmatranja istorijskog toka, pa se stiče utisak da se na Balkanu zapravo ništa značajno ne događa. Ovo obezbeđuje nesmetano prikupljanje podataka, deskripciju kojom bi se pripremio teren za eventualno prikupljanje znanja i njegovo kasnije korišćenje. Monotoni putopisi koji prenose vizuelnu stranu putovanja, retko nekakvu dublju refleksiju putnika, praćeni su kratkotrajnim posetama naseljima u kojima kao da nema stanovništva. Ukoliko se ono i sreće, reč je o statičnim figurama. Slika koju na taj način dobijamo sugerise nepromenljivost – svakodnevice jedva da ima, jer ona i tako podrazumeva aktivno sudelovanje u životu zarad održavanja egzistencije. Dakle, pokreti su, ukoliko ih ima, elementarni, svedeni na slike poput rada u polju, hranjenja stoke, eventualno cikličnih praznika.

Zaustavljanje slike ima najmanje tri funkcije. Najpre, omogućava beleženje detalja, doterivanje u skladu sa željama putnika, ali i sa očekivanjima čitalačke publike. Druga funkcija jeste sugerisanje zaustavljenog razvitka. Narativ o linearnom toku istorije, rubnog dela Evrope koji je zaustavljen usled najezde Otomana i okončan zamrzavanjem istorijskog toka

⁶² Isto, 194.

sugeriše se statičnim prizorom koji putnik može odneti kući kao još jedan dokaz pogrešnosti osmanske vladavine. Najzad, obe funkcije dopuštaju treću – prizori su zaustavljeni da bi se na njima moglo intervenisati. Izna-
laženje analogija između Balkana i Azije i Balkana i Afrike, ima sličnu svr-
hu. Na zaustavljenom prizoru se mogu vršiti izmene, dodavati i oduzimati
detalji. Uostalom, on može biti i palimpsest engleskog putnika. Balkan je
moguće doterivati i menjati, uskladjivati i vraćati u prvobitno stanje kako
bi se najzad, četkica zaustavila u pravoj tački platna, i istaci pravi ugao
gledanja. Ta tačka će svakako biti prilagođena duhovnoj klimi u društvu i
aktuelnim političkim zbivanjima. Ispisivanje teksta, zahteva učešće u pre-
raspodeli prostora i vremena, vidljivog i nevidljivog. Putopis, ukoliko ga
prepoznamo kao književnost utiče na odnos između oblika vidljivosti i iz-
među načina kazivanja koji deli jedan ili više zajedničkih svetova. On utiče
na podelu koja definiše svet u kojem se živi: način na koji je taj svet vidljiv
i forme u kojima on utiče na njega.⁶³

Rečni tok i dešavanja na obalama reke nisu jedino što se moglo zau-
staviti. On tek služi da bi se uspostavila jedna vrsta granice između evrop-
skog i nedostupne Evrope i zato ostaje podložno verbalnom oslikavanju.
Njegov značaj je u tome, što putniku i čitaocu otkriva granicu između dva
sveta, ne tek onu koja je svodljiva na fluidnost i nestalnost, nego moguć-
nu jednom uspostavljenu granicu između centra i ruba koje omeđuje reka,
poput pokretne trake na kojoj se sve meša i sve postaje moguće.

Postupak se upotpunjava deskripcijom sela i gradova, zaustavlja-
njem ljudi. On otkriva logiku putnikove želje. Ona je fascinirana, pokre-
nuta svojim objektom – prizorom na drugoj strani obale, ili slikom ljudi
koji posmatrača ne mogu videti. Pa upravo zato, posmatrač/putnik može
zadržati moć koja mu omogućava deskripciju, slikanje. Stoga, interakcija
između putnika i zatečenog stanovništva izostaje. Putnik kao da posmatra
iz tačke koju posmatrani objekti ne mogu videti. Želja ostaje sve dok ispiti-
vačkim držanjem u onome što vidi, putnik traga za fascinantnim detaljem,
tragom onoga što je skriveno. Taj trag skrivenog i jeste dragocenost koju
treba odneti kući.⁶⁴ Ovde uočljiva postaje putnikova netransparentnost. Ta
„nevidljivost“ putnika i jeste ono što mu omogućava saznanje kao i impli-

⁶³ Žak Ransijer, *Politika književnosti*, Adresa, Novi Sad, 2008, str. 11.

⁶⁴ Slavoj Žižek, *Ispitivanje realnog*, Akademaska knjiga, Novi Sad, 2006, str. 199.

Otkrivanje Balkana

citno gospodarenje otkrivenim prostorom. Sva intervencija „realnih“ događaja je onemogućena, pa putopis o Balkanu devetnaestog veka u tom smislu postaje blizak fikciji. U putnikovoj stvarnosti su neprekidna zbivanja: kretanje, putovanje, intrerakcija koju zahtevaju elementarne potrebe, poput one za hranom, snom. Sama putnikova realnost je zapravo mnogo dinamičnija no što nam putopis otkriva. Fiktivna je njegova zamrznutost, neuključivanje u stvarni život i prenošenje bilo poteškoća, bilo njihovog odsustva na ovom putovanju. Francis Dejvis Milet, poznati američki varaj i slikar čija su se putovanja tragično okončala na brodu Titanik, „slika“ neimenovano selo na obalama Dunava, između Srbije i Mađarske:

„Dok je zalazilo poslepodnevno sunca, prašnjave ulice su oživljavale: taljige i kola sa raspevanim devojkama indijanske puti. U selu na blatnjavim obalama Dunava, obavijenom letnjom žegom, gaje se svinje. Ljudi se vraćaju iz drugih sela svojim kućama, govoreći u glas, vičući, jer vreli dan je prošao i sveža noć se primiće.“⁶⁵

Postaje lako zamisliti sliku na na kojoj se kreću taljige i kola, i na koju greškom slikara realiste, ili upravo radi razbijanja monolitne stvarnosti dospevaju devojke tamne puti iz udaljenih krajeva sveta. Sa gradovima je slično, pa Milet nastavlja da održava distancu,

„Predivno sunce sijalo je dajući boju prejzažu, dok smo sedeli i posmatrali Zemun i srpsku prestonicu. Sa udaljenosti smo mogli videti sumorne minarete iza velikih tvrđava koje čuvaju granicu u savršenoj tišini noći.“⁶⁶

Putnik, dakle, posmatra, bila njegova perspektiva močvarna, ili ne, prizor koji iskršava ostaje statičan i podložan intervenciji. Na sliku se mogu dodati potrebni detalji ili se oni sa nje mogu ukloniti. Poput svih drugih osvojenih prostora, Balkan je mesto koje treba detaljno opisati – on je slika – image. Dakle, već ovde nam postaje jasno da je reč o jednom uglu gledanja. U tom smislu, već ovde je u nagoveštaju jedno znanje koje će nam docnije otkriti društvene i humanističke nauke. Ono što vidimo drugde i u drugim jeste vlastita perspektiva gledanja određena ličnom istorijom, političkim i drugim društvenim okolnostima konteksta u kojem delujemo. Devetnaesti vek je vreme kada ove slike nastaju do tada neslućenom

⁶⁵ Francis Davis Millet, *Danube: From the Black Forest to the Black Sea*, Harper and Brothers, New York, 1892, str. 154.

⁶⁶ Isto, str. 135.

brzinom, odakle se reprodukuju u nešto izmenjenim oblicima koji iznova zavise najpre od ideološkog ili političkog konteksta u kojem putnik deluje ili za koji se sticajem okolnosti opredeljuje. U tom smislu problem statičnog prizora, slike i zamišljanja Balkana još jedan je od onih koji pripadaju istraživanjima „images i mirages“⁶⁷ Ujedno, ne smemo smetnuti sa uma da je dvetnaesti vek u kojem se odvija najznačajnija faza mentalnog mapiranja Balkana, vreme tekstualnog osvajanja i stvaranja britanskih kolonija, koliko i geografskog i svakog drugog „otkrivanja“ do tada nepoznatih zemalja. Premda je ovaj proces otpočeo vekovima pre toga, devetnaesti vek ostaje vreme kada se intenzivno beleži, klasifikuje, zamišlja i najzad slika svet koji se čini drugačijim i vrednim pažnje. Stoga, Balkan nije jedino ovakvo područje i ne sme mu se pripisivati jedinstveni značaj graničnog i hibridnog prostora. Ovo je samo jedno u nizu mesta koje nose terete simboličkog. Beleženje i oslikavanje je tek prva faza koja će omogućiti otvoreniju dominaciju na nivou teksta, a potom i ovladavanje u svetu empirijskog. Uostalom, kako primećuju kritičari, osvajanje ne podrazumeva fizičku interakciju. Ono je odnos dominacije i subordinacije jer između osvajača i osvojenog nema direktnog kontakta, premda je materijalni i ideološki život drugog određen delovanjima prvog. U kojoj god meri ulazili u taj odnos, on uporno proizvodi znanje i strukturisane uslove za diseminaciju i recepciju. To je proces koji podrazumeva kompleksnu interakciju sa drugim, epistemologiju, ideologiju i način posmatranja.

Iz ovoga saznajemo da je Balkan koji putnik posmatra pasivan, on je tek slika na kojoj je moguće intervenisati olovkom, četkicom, političkim potezom. Pero, četkica, ili olovka koja proizvodi rečenice i potom ih nagomilava oblikujući tekst o drugome postaje metafora imperijalne moći na vrhuncu. Putnik je tu da bi zabeležio, da bi precizno preneo i klasifikovao svaki detalj koji će docnije postati upotrebljiv. Ta metafora mu daje mogućnost da na sliku dodaje ili sa nje oduzima po ličnom nahođenju, rukovodeći se bilo imperijalnim težnjama bilo ličnom fantazijom koja će poslužiti u daljoj proizvodnji, afirmaciji i popularizaciji do nedavno nedostupnog, ali relativno bliskog prostora. Ovo je jedan od uobičajenih postupaka u tekstu o drugome devetnaestog veka. Tako se otkrivaju svi drugi koji se nisu mo-

⁶⁷ Hugo Dysernick, „O problemu „images“ i „mirages“ i njihovu istraživanju u okviru komparativne književnosti“, u: *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 23–37.

Otkrivanje Balkana

gli poznavati, bili oni evropski, ili neevropski, deo imperijalnog projekta, ili ne. Tako osvajanje iznova postaje tesno povezano sa prikupljenim znanjem, o pejzažu, o fizičkom izgledu, i stanju u kojem se teritorija nalazi.

Kako se krajem devetnaestog veka menja politička perspektiva, menja se i slika Balkana. Pažnja se sve manje usmerava na pejzaž, a više na političku sferu. Tekst je opterećen historiografskim detaljima kojima se obrazlaže istorijska i politička dinamika poluostrva. Takav način saopštavanja trajae sve do okončanja Prvog svetskog rata jer jedan rat smenjuje drugi, jedan postupak prekranja granica zamenjuju drugi politički aranžmani da bi tek dvadesetih godina dvadesetog veka, oživele predstave o mirnim pejzažima. Statičnost i nepromenljivost neke su od uobičajenih oznaka kolonijalnog stanja. Govor o nepromenljivosti se mobilise kada Drugoga treba označiti kao nedovoljno civilizovanog. Ovakav način mišljenja polazi od evolucionističkih pretpostavki o razvojnim fazama kroz koje čovečanstvo prolazi. Tako neka društva kao da ostaju na marginama razvoja, zaustavljena u njegovim različitim aspektima što otvara prostor za intervenisanje Okcidenta.

V

INTERVENCIONISTIČA PRAKSA I FANTASTIČNA GEOGRAFIJA

Necivilizovana Evropa

Za pažljivim posmatranjem i fiksiranjem slike Balkana, sledilo je beleženje – pejzaža, figura, prirodnog potencijala, ali je malo onoga što izvan slike istorijske nepravde i neiskorišćenih prirodnih resursa ostaje poznato o Balkanu. Neotkriveno područje, neiskorišćena zemlja, necivilizovani ljudi iščekuju civilizujuću misiju. Već ovde je najpre nagovešteno, a potom i otvoreno postavljeno pitanje – šta je potrebno učiniti da bi Balkan postao punopravni (kulturni) deo Evrope.

Ambivalencija se prepoznaje već pri prvim posetama Balkanu, u poglavljima u kojima putnik konstatuje fizičko stanje u kojem zatiče ove zemlje, beleži privredni i ekonomski potencijal. Zaključak koji se dosledno provlači kroz putopise odnosi se na opštu necivilizovanost balkanskih zemalja. Premda je reč o zemljama sa upadljivim privrednim potencijalom, kulturno zastajkivanje izazvano političkim kontekstom onemogućilo ih je da postanu deo duha Evrope. Govor o Balkanu postaje govor o necivilizovanom smeštenom na rub Evrope - samog civilizacijskog sinonima. Jedan od najprivlačnijih načina na koji se ovo saopštavalo, bilo je poređenje sa Afrikom. Unutrašnje, mračno i skriveno, moralo je biti osvetljeno i tako upoznato. Pisanje o Africi dugo je obezbeđivalo solidne tiraže i popularnost pisaca-avanturista, pa je taj kontinent korišćen na različite načine, od fizičke do idejne eksploatacije. Stvarni afrički kontinent čiji su se resursi mogli iskoristiti preplitao se sa onim imaginarnim koji je poslužio kao podloga za zamišljanje radikalno drugačijeg, primitivnog, opasnog i mračnog. Tako se Balkan povezuje sa Afrikom da bi se markirale civilizacijske grani-

Otkrivanje Balkana

ce evropskog kontinenta. Skup stereotipa koji se koristio u vezi sa Afrikom ušao je široku upotrebu. U devetnaestom veku, ona postaje motiv u književnim delima, ili je pak materijalizovana u formi artefakta koji se donosi sa tog kontinenta. Afrika živi u usmenim pričama; u knjigama za decu, među igračkama, fotografijama koje su našle svoje mesto u impejalnim muzejima, ili na panoramama. Svi oni odražavaju konstruisanu superiornost i moć onoga ko koristi ove motive ili elemente materijalne kulture.

Šezdesetih godina devetnog veka, putopisi engleskoj i američkoj čitalačkoj publici otkrivaju da je Balkan „svetu“ poznat koliko „centralna Afrika“, da joj je blizak ili Evropi dalek kao „divljine Azije“.⁶⁸ Iako su objavljene stotine izveštaja o njemu, do početka dvadesetog veka, ovaj deo sveta i dalje je opisivan kao „najmanje poznati deo Evrope“.⁶⁹ Prve asocijacije o njemu, ostaju one na divlje, neistraženo, daleko i rizično. Balkan je trebalo upoznati onako kako je to učinjeno i sa drugim delovima sveta.

Prisetimo se zato kako činjenica da nekoga treba upoznati, onoga ko upoznaje dovodi najpre u ulogu istraživača, potom poznavaoa i najzad, autoriteta koji izriče nepristrasne sudove o predmetu istraživanja. Fuko nas podseća kako se ova vrsta dominacije uspostavljena na nivou diskursa prepoznaje u odnosu između psihijatra i ludaka; policajca i građanina, advokata kao eksperta za zakonska prava pojedinca. U naukama, poput ekonomije, biologije, i disciplinama podložnim filozofskim ili moralnim opredeljenjima, u kontekstima koji se koriste u političke svrhe, jedna tema može povezati diskurzivni skup.

Putnik koristi ovakav navodno nepristrasni govor o Drugome, saopštavajući o stupnju razvitka na kojem se zatečena kultura nalazi i mogućnostima njegovog prevazilaženja. Ako prikupljeno znanje obezbeđuje moć, Balkan mora biti stavljen pod lupu istraživača - pažljivo ispitan i učinjen znanjem.⁷⁰ Ovo znanje je prostor u kome putnik može zauzeti položaj eksperta da bi govorio o Balkanu i stoga je određeno mogućnostima upotreba i prisvajanja koje tekst nudi. Odnos između putnika i područja koje se istražuje, zapravo je odnos između onoga „ko zna“ i „ko ume“, sa jedne

⁶⁸ Božidar Jezernik, „Europeanization of The Balkans as the Cause of its Balkanization“, *Europe and its Other*, Odelek za etnologiju in antropologiju, Ljubljana, 2007, str. 13.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Mišel Fuko, *Arheologija znanja*, Plato, Beograd, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Beograd, 1998, str. 41.

strane i drugoga ko „ne zna“ i ne ume“, gde prvi smatra za svoju moralnu obavezu i prirodno pravo da osposobi drugoga. Ovakav odnos prvog stavlja u superiornu poziciju iz koje se može nesmetano kreirati unutrašnjost prostora onoga „ko ne zna“, zadržavajući formu dobronamernosti. Putnik koji dolazi iz takozvanog razvijenog društva poseduje znanja o institucijama koje inferiornog treba da unaprede.

Civilizovanje kulture

Američki istraživač i izveštač, Tomas Forester u svom putopisu iz 1857. godine, ukazuje na važnost „balkanskog puta“, na neiskorišćene zemlje koje čekaju najpre privrednu, a tek potom svaku drugu intervenciju zapadnih zemalja. Putovanje obalama Dunava i Crnog mora rezultiralo je relativno obimnim delom o Foresterovom putovanju po istočnim krajevima, gde Balkan prepoznaje kao zemlju koju Okcident još uvek nije „osvojio“. Ovim Forester povlači granicu između nepoznatog i necivilizovanog dela Evrope i onoga što je civilizovano, otvoreno i sposobno za menjanje drugih.

„Šta bi se sve moglo učiniti kada bi ovu plodnu zemlju zauzeo preduzimljivi gospodar Zapada. Sunce bi obasjalo vinograde, voćnjaci bi zagrlili mala, uredna sela; polja bi prekrilo kukuruz, a stada prekrila hiljade brda.“⁷¹

Već u ovoj knjizi iz sredine devetnestog veka, prepoznajemo kolonijalni diskurs. Plodna, neiskorišćena zemlja čeka čoveka sa Zapada. Njegova intervencija omogućila bi civilizovanje ovog prostora. Devetnaesti vek je vreme razvoja evolucionizma koji postulira ideju po kojoj se društva razvijaju od jednostavnijih ka složenijim organizacionim formama. Taj proces je zahtevao kreiranje ili zamišljanje superiornijih kulturnih i moralnih uslova. Sasvim u skladu sa duhom vremena, napredak ili civilizovanje shvataju se kao proces uspinjanja lestvicama razvoja i usavršavanja čoveka. Tokom 19. veka, pojam civilizacije simbolizovao je osećanje tehnološke, naučne i moralne superiornosti Okcidenta nad drugima. Podela na osnovu predstava o civilizovanosti i necivilizovanosti ili kulturnoj inferiornosti počinjala je eti-

⁷¹ Tomas Forester, *Danube and the Black Sea*, Edward Stanford Charing Cross, London, 1857, str. 98.

Otkrivanje Balkana

ketiranjem nedovoljno poznatih evropskih i neevropskih društava, a stoga i Balkana kao zone koja istorijski kasni.

Ovakvo diskurzivna dominacija i kolonijalni diskurs kao njen proizvod dobijaju moralno pokriće jer drugi je izvan civilizacijskih tokova, pa stoga i izvan sfere morala. Kada je drugi konstruisan kao strani i tuđi, komunikacija sa njim je onemogućena, pa se njegovom načinu života može pripisati i odsustvo moralnih normi i kao posledica nepostojanja etičkih i pravnih kodeksa.⁷² Engleski istraživač i putnik, Parnavel Čerson u Rumeliji konstatuje zapuštenost. Ona je svuda i postaje metonimijska oznaka necivilizacije: „Zemlja izgleda pusto“.⁷³ Skup mera koje se mogu preduzeti protiv ovakvog stanja jeste efikasno uvođenje zapadnih institucija - civilizovanje. Ovde iznova nailazimo na ideju da je pusto područje moguće učiniti rajskim vrtom uz pomoć zapadne intervencije. Na otvoren način Čerson govori o potrebi za civilizovanjem Rumelije:

„Pravični sudovi i pošteno oporezivanje; učenje obradi zemlje i izgradnja puteva; opismenjavanje, aritmetika, geografija, istorija i biblija, stvorice veliki i mirni zemaljski raj. Plodnost zemlje je tako impresivna da će posle prvog proleća sve procvetati, grmovi olistati, smokve i drugo voće roditi, a divlje biljke ponovo ozeleneti.“⁷⁴

Drugi se mora civilizovati, jer ukoliko ne poseduje svest o skupu moralnih normi, ne može imati pravni ili poreski sistem. Ukoliko njegovi postupci ne podležu moralnim normama, onda se ni prema njemu ne treba ophoditi uzimajući ih u obzir. Civilizovanje kako ga shvataju Forester i Čerson postaje način da se izdigne iznad primitivnog stanja i pokrene evolutivni tok. Ovakvo odnošenje prema nepozatom, karakteristično je za putopis u vreme kolonijalizma i u jednakoj meri i sličnoj formi, bilo je prisutno u govoru o zemljama Azije i Afrike. Već letimični pogled na tekst, otkriva težnju za gospodarenjem. Putnik najpre predlaže transformaciju stvarnosti koju zatiče – stvaranjem sveta koji bi bio „usavršeniji“ i „bolji“.

Pokušaji da se shvati unutrašnjost iskustva Indije u doba kolonizacije u formama priča, istorija, političkih traktata, putopisa, administrativnih zapisa, sugerišu slične postupke proizvodnje privlačnog i neiskorišćenog

⁷² Bogoljub Šijaković, *Pred licem drugog*, Službeni list, Beograd, Jasen, Nikšić, 2002, str. 298.

⁷³ Parnavel Omney Tcherson, *A Trip to Turkey and Travellers Guide to the Turkish Capital*, Houlston and Stoneman, London, 1855, str. IV

⁷⁴ Isto, str. V

prostora. „Prostrana zemlja“, „ogromni prostor“, „plodno tlo“ postaju sintagme koje označavaju stupanj iskorišćenosti zemlje i mogućnosti do kojih se ona može menjati i učiniti delom civilizacije.

Sa prosvetiteljstvom se javljaju ideje o odvajanju čoveka od prirode. Veruje se da su resursi čoveku ostavljeni na raspolaganje, te da je odgovoran za njihovo korišćenje. Resurse koristi čovek, a ne čovečanstvo. Uočljiva postaje veza između evropskog gospodarenja prirodom i dominacijom nad narodima koji se ne smatraju nosiocima civilizacijskog poslanja. Taj deo čovečanstva još uvek je neodvojiv od prirode. U devetnaestom veku, priroda je nešto moćno i teško savladivo; nešto što pretil čoveku, puno nepredvidljivosti. Prisutna je jasna svest o tome da se prirodom mora „ovladati“. Strah od prirode i strah od Drugoga koji živi izvan poznatih granica motiviše putnika na upoznavanje nepoznatog. Upoznavanje zemalja koje nisu „kultivisane“ smatralo se glavnim zadatkom, jer bi samo precizno znanje moglo biti ključ za ovladavanje.⁷⁵

Neiskorišćeni prostor jeste pokazatelj odsustva kulture, a ona karakternog prisustva iracionalnosti na čije menjanje se tek treba usmeriti. Forester u citiranom pasusu aludira na mogućnosti „kulturnog razvoja“, na potencijal koji može razviti tek „gospodar sa Zapada“. Poput Orijentalaca, Balkanci su iracionalni, još uvek neupućeni u koristi koje će kultura dati kada ovlada prirodom.

Kao jedna od najkompleksnijih reči u engleskom jeziku, kultura koja je praćena konceptom „kulturnog razvoja“ je uključivala mnogostruka značenja. Ovo je u devetnaestom veku uočljivije no u vekovima koji prethode imperijalnoj ekspanziji. Obrada zemlje po pravilu zahteva teritorijalni posed koji će biti okupiran, kultivisan i učinjen „podesnijim“ za već naseljeno stanovništvo. U ovo doba, civilizacija izražava kulminaciju dugog istorijskog procesa i stanje postignuto rafiniranjem i uvođenjem reda, već proces po sebi.⁷⁶ Benita Peri, ovu vrstu „zaštite“ egzistencijalno ugroženog i tehnološki nerazvijenog Drugoga prepoznaje kao imperijalnu praksu karakterističnu za poslednje decenije devetnaestog veka. Prepoznavanje nedovoljno iskorišćene teritorije zahteva predstavljanje nedovoljno

⁷⁵ Jo Sharp, *Postcolonial Geographies*, SAGE, London, 2009, str. 32.

⁷⁶ Robert Young, *Colonial Desire: Hybridity in theory, culture and race*, Routledge, London, New York, 1995, str. 29.

Otkrivanje Balkana

sposobnog ili opasnostima izloženog stanovništva, što otvara dalje puteve za teorije kojima treba dokazati njihovu inferiornost.⁷⁷

Otkrivanje unutrašnje Afike

Od dva kontinenta koji se najčešće svrstavaju u manifestni i latentni Orijent, iako se nalazio na putu kojim se moglo dospeti u kolonije na oba kontinenta, Balkan se, najpre, prepoznaje kao bliži Africi, naseljen „plemenima“ i nepoznat britanskom putniku. Od polovine devetnaestog veka, analogije sa Afrikom, pre nego Azijom, sve su učestalije, pa je najpre vidljiva namera da se podvuče zaostalost kao jedna od prvih asocijacija engleskog čitaoca na Afriku. Tako Balkan postaje pre područje uporedivo sa Afrikom, nego klasičnim Orijentom i blisko tom delu sveta, on je poput Afrike, pojedinačni gradovi postaju asocijacije, analogije, čime se isključuje nekakva „autentičnost“. Na nivou diskursa Balkan je Afrika – nepoznat i zatvoren, taman, on postaje uporediv sa unutrašnjošću kontinenta koja se još uvek ne poznaje dovoljno. Ovakve predstave se protežu od sredine devetnaestog do početka dvadesetog veka, pa u putopisu „Divlja Evropa“, Hari de Vint engleski kapetan i član Kraljevskog geografskog društva, poznat po svojim hrabrim „ekspedicijama“, piše da su za Zapad, „balkanske zemlje manje poznate od najcrnje Afrike“.⁷⁸

„(Ovde) nema naseljenih, bogatih gradova; nema crkava i galerija punih slika i skulptura; nema velikih industrijskih gradova sa zaposlednim stanovnicima uključenim u žurbu civilizovanog života. Sa retkim izuzecima, Balkan je zemlja koja nosi obeležja tek otkrivenog...“⁷⁹ Ona je deo zatvorenog, izolovanog, mračnog sveta, „terra incognita za ostatak Evrope“.⁸⁰

Već u nagoveštaju mračnog i izolovanog, britanski putnik prepoznaje ono što je njegovo društvo napustilo u dalekoj prošlosti, na putu evolucije ka civilizaciji.⁸¹ Poput Foreстера, de Vintd govor o kulturi upotrebljava kako bi ukazao na implicitnu hijerarhiju između Evrope i onih delova sveta

⁷⁷ Benita Parry, *Delusions and Discoveries: Studies of India in the British Imagination 1880–1930* Allen Lane and Penguin Press, 1972, str. 17.

⁷⁸ Harry de Windt, *Through Savage Europe*, T. F. Unwin, London, 1907, str. 15

⁷⁹ Isto, str. 76.

⁸⁰ Isto, str. 116.

⁸¹ Benita Parry, *Delusions and Discoveries, Studies of India in the British Imagination 1880–1930* Allen Lane and Penguin Press, 1972, str. 3.

koji to tek treba da postanu. Kultura se sada dovodi u vezu sa institucijama i visokom umetnošću. Ovde se iznova nailazi na poređenje između Balkana i Afrike. Na putovanju kroz Afriku, putnicima nedostaju umetnost i „visoka kultura“. Putnicima nedostaje više kulture, više umetnosti.⁸²

Odsustvo institucija jeste odsustvo kultura jer je ona vidljiva kroz institucije poput crkve, zabeležena kroz muzeje, predstavljena u galerijama. U drugoj polovini devetnaestog veka, u „Kulturi i anarhiji“, Arnold definiše kulturu dovodeći je u vezu sa visokom umetnošću, a to delo postaje jedno od najuticajnijih, u kojima se iznalaze merila napretka i pokazatelji zaostalosti. Necivilizovani narodi će u skladu sa ovim shvatanjima morati da budu civilizovani ili podvrgnuti akulturaciji u okviru ideološke dinamike koju nameće Velika Britanija. Ovaj proces uključuje kreiranje brojnih institucija poput javnih muzeja, univerziteta i javnih škola. Institucionalizacija je postala najspecifičnija i najjača poruka u Britaniji devetnaestog veka.⁸³ U skladu sa ovakvim shvatanjima i atmosferom koja je vladala u engleskom društvu, odnosilo se i prema drugome. Civilizovanje je izjednačeno sa uvođenjem evropskih institucija; ono se shvatalo kao najuzvišenji čin, odraz humanosti civilizacije, njen najvažniji i najuzvišeniji zadatak.

Nasuprot društvima u kojima su formirane čvrste institucije kao merila napretka, Afrika je ostala paradigma zaostalosti i uključuje se u strategije kojima se predstavlja drugost, kulturna i fizička, ona koja dobivši crnu boju ostaje obeležena nepomirljivom različitošću u odnosu na Zapad. Za razliku od slika Azije koje prate asocijacije na erotičnost i mudrost, Afrika ostaje samo mesto tame, razlike i na kraju, rasizma. Predstave koje je okružuju, uključuju kaos, zaostalost i insitiranje na njenoj isključenosti iz drugih delova sveta, prateću nemogućnost da se smesti u precizan geografski okvir. Ovaj deo sveta označen je kao „crni kontinent“ lišen svetlosti zapadne civilizacije, obrazovanja, kulture, religije, industrije i progressa.

Prisetimo se kako je Franc Fanon zaključio da u kolonijalnoj logici crni čovek figurira kao „ne-čovek“.⁸⁴ Zbog sistematske negacije drugoga i odbijanja da se tom drugome pripišu osobine ljudskosti, kolonijalizam iza-

⁸² Isto, str. 205.

⁸³ Robert Young, *Colonial Desire: Hybridity in theory, culture and race*, Routledge, London, New York, 1995, str. 48.

⁸⁴ Frantz Fanon, *Black Skin White Masks*, Pluto Press, London, 1986, str. 110.

Otkrivanje Balkana

ziva identitetsku krizu kod kolonizovanog.⁸⁵ Kolonijalizam je uništio crnog subjekta. Za belog subjekta, crni drugi je sve što se nalazi izvan Sopstva, a kako Said primećuje, jedan od načina na koji se identitet definiše je projektovanje negativnih karakteristika na drugoga. Za crni subjekt, beli drugi služi da definiše poželjno, te se na taj način uspostavlja odnos u kojem je beli subjekt izjednačen sa gospodarem. No, crno potvrđuje beli self, a belo prazni crni subjekt. U tom procesu, crni čovek preuzima belu masku koja će mu obezbediti mimikriju. Afrika se ovde uključuje da bi se uspostavila granica između belog – civilizovanog i ne-belog, ne-civilizacije.

Hari de Vind se služi postupkom kojim su rani istraživači naglašavali razliku između Evrope i Afrike da bi prikazao simbolički rascjep između Zapada i Balkana: na mesto gradova, prepoznaju se pustoš, odsustvo, prostranstvo, a kod stanovništva se sreće isto odsustvo odraslosti, zrelosti i inteligencije. Balkan nije Afrika, on je „kao Afrika“, a „kao“ je „sličnost“ koja ga određuje u odnosu na afrički kontinent, „različitost“ koja ga određuje u odnosu na Zapad. Zatvoren neodređenošću identiteta, on ostaje jedno „kao“, sličan, ali različit, skriven od Evrope i civilizacije koju simbolizuje. Ovde se ujedno treba priseliti i Saidovog zapažanja da je Orijent u britanskoj i francuskoj književnosti, u javnom diskursu, uopšte, predstavljen kao geografski prostor koji treba kultivisati, sa kojeg treba ubirati plodove i koji treba nadzirati. U vezi sa ovim proizvedeno je mnoštvo slika koje odražavaju poljoprivrednu brigu. To zanimanje za neiskorišćenost zemlje Drukih, postaje odraz izjednačavanja samoreprodukcije i kolonizacije. Prostor slabijih ili nerazvijenih regiona shvaćen je kao nešto što izaziva zanimanje, prodor i oplodnju.⁸⁶ Zapušteni, zatvoreni prostori, oni koji čekaju osvajanje i penetraciju, zapravo su pasivni i slabi subjekti, a ujedno nose potencijal za oplodnju. Takav čin podrazumeva otklanjanje neznanja, a uspostavljanje znanja i kontrole.

Tomas Forester piše da je Balkan, budući skriven od očiju Evrope, lišen pravog uticaja civilizacije, te iznalazi analogiju između Balkanaca i „degradiranih naroda Afrike kojima će jednog dana bela rasa doneti dobrobiti civilizacije.“⁸⁷ Na način na koji će Zapad jednom civilizovati Afriku i hri-

⁸⁵ Hussein Abdulahi Bulhan, *Frantz Fanon and the Psychology of Oppression*, Plenum Press, New York and London, 1985, str. 77.

⁸⁶ Edvard Said, *Orijentalizam*, Prosveta, Beograd, 2009, str. 292–293.

⁸⁷ Tomas Forester, *The Danube and the Black Sea*, Edward Stanford, London, 1857, str. 13.

šćanski narodi skrivene Evrope, biće spašeni otklanjanjem „neukosti i sujeverja“⁸⁸ Skrivenost Balkana otkriva još jednu diskurzivnu vezu sa Afrikom – njegovo prisustvo se na mapi Evrope previđa zbog vremenskog zaostatka koji je doveo do kulturne zakasnelosti. Balkanski čovek kasni, pa je njegov prostor obeležen diskontinuitetima, nejasnoćama, on postaje unutrašnja, evropska suprotnost i zato, ako ne varvarin, onda polu-varvarin, koji sredinom devetnaestog veka živi u iskonskoj pustiniji, nedovoljno naseljenom i neiskorišćenom prostoru. Ali za razliku od Balkana, kao crni kontinent i romantični prostor naseljen detinjastim, nevinim i dobrim divljacima, Afrika je zauzela centralna mesta u poeziji Blejka, Vudsvorta i Koleridža. U izveštajima i prozi, služila je kao mesto upoređivanja evropskog i neevropskog, te je oblikovana u terminima inferiornog, nedoraslog, a ujedno mračnog i mističnog. Takva se prepoznaje u ranim izveštajima Bakstona gde su Afrikanci sujeverni, varvarski, dok u drugoj polovini devetnaestog veka, kod Bartona, Livingstona i Stenlija postaje nešto nijansiranija i prikazana u slikama brutalnosti, opskurnosti i misterioznosti. Od Konradovog „Srca tame“, ona je gotovo fiksirana u stereotipnom jeziku koji prikazuje evropsku strepnju od zaostalosti i reflektuje njeno nepoznavanje vlastitih kulturnih prostora.

Slabosti evolutivnog lanca

Početak druge polovine devetnaestog veka, u Engleskoj se o Keltima počinje pisati kao o nelegitimnim stanovnicima Velike Britanije. Oni su predstavljeni kao intruderi iz ne-bele rase što je bilo praćeno ilustracijama kojima se prikazuje srodnost između Irca i šimpanze. Kingsli ih najpre opisuje kao „grozne šimpanoide“, a Beddoe u „Narodima Britanije“ opisuje Irce kao „afrikanoide“.⁸⁹ Potom su usledile desetine studija u kojima su poređene lobanje „Anglosaksonaca“ sa lobanjama „Kelta“, ne bi li se utvrdile sličnosti i razlike, te na taj način Irci isključili iz zamišljenih anglosaksonskih kulturnih granica. U to vreme Edvards i Noks nastoje da utvrde evropske „etničke granice“. Po njima su Evropljani i Afrikanci pripadali ra-

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Robert Young, *Hybridity in Theory, Culture and Race*, Routledge, London and New York, 2005, str. 69.

Otkrivanje Balkana

zličitim rasama i odvojenim vrstama, a verovalo se da bi potomci ovakvog mešanja bili neplodni poput mule.

Lumba ističe kako su u izveštajima iz devetnaestog veka Irci prikazivani kao „bele šimpanze“. Strah koji je proizvodila ova slika zapravo je bio u vezi sa mešavinom boje kože i kulturnih očekivanja. Oni postaju nešto poput „belih crnaca“, spajanje nespojivog, ne tek krajnja kulturna različitost koliko nedozvoljeno mešanje, kontakt koji daje nešto neprirodno i zastrašujuće.⁹⁰ Ovo pokazuje kako Balkan nije jedino evropsko geografsko područje koje se smatralo necivilizovanim. Povremeni izleti, putovanja u delove Evrope u kojima žive oni „kao Afrikanci“, „kao Azijati“, „čudni narodi“, „čudnih običaja“, razbijali su monotniju evolutivnog toka i civilizacijske rafiniranosti. Oni su kazivali da se drugačije i egzotično može naći u neposrednoj blizini, potkrepljući viktorijske koncepte o skromnosti. Ono neobično i drugačije može biti blisko i dostupno, pa putovanja u udaljene krajeve sveta koja su prosečnom stanovniku imperije delovala nedostižno mogla su biti smeštena kako u putopisni izveštaj, avanturistički roman, tako u „nacionalni karakter“ i „istoriju“ suseda.

Tada, sredinom devetnaestog veka, Afrika je smatrana evropskom radikalnom drugošću. Iz brojnih, najpre fizičkih, a potom političkih razloga, neki delovi evropskog kontinenta ostali su bilo nedovoljno poznati ili smatrani nedostojnima evropskog identiteta. Diskurzivna praksa kojom su se iz nje mogli udaljiti mogla je biti njihovo povezivanje sa Afrikom. Tako Balkan nije jedino mesto koje je putnike asociiralo na afrički kontinent.

Vilijem Biti sredinom devetnaestog veka, putuje od Pešte ka selima Slavonije i Srbije, primećujući kako civilizacija nestaje i time ocrtava neke od prvih geografija Balkana koje podstiče zauzimanje naizgled moralno neutralne pozicije svojstvene istraživačkom duhu. Balkan je ovde iznova slepa mrlja, tačka u kojoj civilizacija prestaje.

„Kao da smo se oprastali od civilizacije i ulazili u veliku praiskonsku pustinju gde je čovek još uvek polu-varvarin, gde veštine uz pomoć kojih je savladao prirodu još nisu poznate, gde se još pripada detinjstvu čovečan-

⁹⁰ Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism: the new critical idiom*, Routledge, London, New York, 2005, str. 81.

stva.⁹¹ Tu se zatiču „čudna lica, groteskna nošnja i divlja muzika, njima su strane umetnost i nauka“.⁹²

U devetnaestom veku vodila se debata o tome mogu li ne-evropljana ovladati naukom, i postoji li fundamentalna različitost u sposobnosima između Evropljana i ne-evropljana. Jedan od zaključaka bio je da i ovi narodi mogu ovladati tehnološkim znanjem, ali da nisu sposobni za bavljenje apstraktnom naukom. Diskurs o nauci koji se najpre javlja kao vrednosno neutralan, upotrebljen je da diskredituje drugoga. No, Evropljani su nešto ređe tvrdili da ne-Evropljani nemaju umetničke sposobnosti. Demarkaciona linija postavljala se između takozvane visoke umetnosti za koju su sposobni samo narodi Zapada, i takozvane primitivne umetnosti koja je, navodno, bila prisutna u većini ne-evropskih društava, naročito u delovima Afrike. Prisustvo necivilizovanog u okvirima same Evrope govorilo je i da je pred njom samom dug put razvitka. Prikazujući evoluciju kao kretanje od najjednostavnijih ka najsloženijim biološkim i socijalnim organizmima, podsećalo se da evolucija podrazumeva dugo kretanje čiji ishod u ovom trenutku ne može biti sasvim izvestan. Civilizovati preostale delove Evrope svakako bi bio neizostavni deo tog kretanja od jednostavnih kultura ka složenim oblicima društvene organizacije. U tom smislu, Evropa ne može biti potpuna dok ne odrastu oni njeni delovi koji pripadaju „detinjstvu čovečanstva“ ili divljaštvu kojem nedostaju umetnost i nauka.

Problem zaostalosti ne ostaje bez razjašnjenja, engleski pesnik, istoričar i istraživač, Edmund Spenser, razmišljajući o Balkanu iznova asocira Afriku: „Zaostalost, ona poput smrti“, ključna za razumevanje Balkana.⁹³

Oživeti taj deo Evrope, znači probuditi ga iz zaostalosti:

„Prepušteni namaru i tami, ovi narodi Evrope, one koja je uložila svu energiju da iz stanja divljaštva probudi crnog sina Afrike i blagoslovi ga civilizacijom i verom otkrovenja, zaboravljeni su u sramoti, u poniženju. Dok krv Evrope napaja najudaljenije delove sveta, deo nje same truli poput leša.“⁹⁴

⁹¹ William Beatie, *The Danube*, George Virtue, London, 1842, str. 194.

⁹² Isto, str. 195.

⁹³ Edmund Spenser, *Travels in European Turkey*, Colburn and Co, Publishers, London, 1851, str. 2.

⁹⁴ Isto.

Otkrivanje Balkana

Ali, on truli jer nije otkriven; zemlja je neobrađena,⁹⁵ resursi neiskorišćeni, ljudi neuki, putevi zarasli, tvrđave bezimene⁹⁶. Evropa je ovde shvaćena kao telesni entitet. Ona živi, njena kultura je ono što putnik povezuje sa duhom. U delu tog tela je prostor u kojem nema duha. Dakle, on je mrtav. Ali taj mrtvi deo civilizacije je ono od čega putnik zazire. Beživotno telo koje truli jeste i ono koje treba izbaciti iz postojećeg poretka. Leš je ono što onečišćuje i kao ne – telo treba ga isključiti sa svoje teritorije. No, u ovom geo-simboličkom kontekstu, on je prelazan, mešavina, jer je naličje uspostavljenih pravila. Kontakt sa lešom se izbegava upravo zbog njegove graničnosti, zbog nečistoće koju može da proširi. Objekti od kojih zaziremo, oni poput leša, odvajaju se, odvrću, odstranjuju. Zaziranje od prelaznog i nečistog, zapravo je zaziranje od neizdiferenciranog.⁹⁷ U tom smislu, ovde govorimo o još jednoj predstavi graničnog prostora. Balkan je geografski, teritorijalni deo Evrope, ali je smešten izvan civilizacije i u tom smislu igra ulogu granice između dve simbolički komplementarne kulture.

Balkan se poredi sa Afrikom, ali evropskom, unutrašnjom. On je poput njenog „srca tame“ - skriven, zataškan, pa iako često posećivan od strane engleskih i docnije, američkih putnika, ostaje opasan. Putovanje u te predele, preporučuje se samo uz sigurnu pratnju i obezbeđene kontakte na samom poluostrvu koji ne garantuju zaštitu od bandi, iznenadnih ratova, ustanaka i mogućnosti da se suoči sa „krajem civilizacije“. U tom slučaju, ovo bi bio i kraj Evrope ili propust u njenom samorazumevanju. Evropa bi tako bila heterogena, civilizovana (obdarena duhom) i mrtva (bez duha); mogla bi biti heterogena, čista i nečista. Ovi prelazni delovi se moraju ili promeniti i oživeti da bi postali deo tela Evropa, ili se moraju izbaciti – isključiti.

Svakako, brojni su drugi postupci uključeni u predstavljanje Balkana kao penetrabilnog, punog potencijala koji se može (iznova ili po prvi put) uključiti u Evropu, civilizovati, iskoristiti. Kao i druga neotkrivena područja on je pun neiskorišćenog potencijala, široka, prostrana zemlja koja čeka otkrivanje. Predstava necivilizovanog dela Evrope, ili njene unutrašnje Afrike jedna je od onih koje će obezediti podlogu za docnija oblikovanja slike o orijentalizovanom području. Uvid u tekstove iz devetnaestog

⁹⁵ Isto, str. 79

⁹⁶ Isto, str. 76.

⁹⁷ Julija Kristeva, *Moći užasa*, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 130.

veka, pokazuje da je jednostavnost, primitivnost, pripisivana i preosmanskom Balkanu kao podlozi na kojoj će biti ostavljeni orijentalni kulturni tragovi. Neukost stanovništva, njihova već uspostavljena zaostalost pokaže se kao jedan od ključnih razloga za osvajanja. Ovi narodi su shvaćeni kao deca, „siročad“ Evrope koja rastu na njenim rubovima usled složenih susreta i razilaženja naroda prilikom nekih od velikih migracija. Uglavnom nastali iz mešavine evropskih i neevropskih naroda ili mešavine neevropskih naroda koji su pri pokušajima osvajanja kontinenta ostali „zaglavljani“ u nekim njenim delovima, formirali su dalje društvene jedinice na prostorima sa kojih je iseljeno autohtono stanovništvo, ili potisnuto usled naleta dobro organizovanih vojski.

No, četvrti važan postupak kojim se ostvaruje ovo diskurzivno osvajanje ostaje u bliskoj vezi sa predstavom o neznanju i nesposobnosti naroda koji naseljavaju ove delove kontinenta. Ukoliko „gospodar sa Zapada“ ne uspe da civilizuje zemlju koju otkriva, najbolje što može učiniti jeste korišćenje neiskorišćenog potencijala. Budući da su balkanske zemlje ogromni i neiskorišćeni prostori, njih treba bilo kultivisati, bilo koristiti za dobrobit svih.

Osvajanje divljine

Necivilizovano, divlje i drugačije ne mora biti mrtvi deo Evrope. On naprotiv može biti pun života. To je prostor kojim se kreću divlje životinje, neobrađena zemlja, necivilizovani ljudi, on traži da bude upotrebljen i oblikovan po meri putnika. Drugi je neuk i nesvestan potencijala zemlje koju naseljava, a civilizator koji će ga tome naučiti, traži nadoknadu za preneto znanje.

Ovakav postupak koristi engleski general Hauard Daglas Bart, diskurzivnom proizvodnjom „latentne“ Albanije u koju odlazi grupa engleskih avanturista i lovaca, kako bi iskoristila prirodne potencijale „polu-divljih“ zemalja. „Ukratko, bolje lovište ne postoji“⁹⁸, piše Bart. Iza metafore lovišta smeštena je Albanija i najzad, čitav Balkan. Putnikova namera je zapravo korišćenje Balkana kao lovišta jelena, divljih veprova i šumske

⁹⁸ Howard Douglas Bart, *Excursions in Albania: comprising a description of the wild boar, deer and woodcock shooting*, Wm. H. Allen and Co, Leadenhall Street, 1842, str. 54

Otkrivanje Balkana

šljuke koja će omogućiti otkrivanje neiskorišćene i divlje zemlje. Govor o bogatstvu lovišta sugerira nalaženje „devičanske zemlje“.⁹⁹ Doticanje i mešanje ljudskog i životinjskog ovde nisu upadljivi koliko misao da je Balkan mesto slobodnog, pravilima nesputanog lova, ali i uvek bogato lovište koje je moguće kontinuirano koristiti jer se ono iznova obnavlja. U tom smislu, ona je večno obnovljiva zemlja, prostor u kojem je moguće dati oduška agresivnim fantazijama.¹⁰⁰ Premda zaključuje da su životinje tu „vrlo divlje“¹⁰¹, ne propuštajući da isto zaključi i kada je reč o ljudima, ispostavlja se da je upotreba metka malog kalibra dovoljna da se savladaju prepreke na putu.¹⁰² Ovim Bart ukazuje na intelektualnu i materijalnu nadmoć civilizacije koja mu obezbeđuje lako savladavanje opasnih prostranstava. Lovište je mesto na kojem je čovek iako ugrožen, očuvao prostor institucionalizovanog ubijanja. Stoga se uspostavlja mesto za osvajanje na kojem „se ljudi hrane i osvežavaju, dok psi mirno leže kraj njih“.¹⁰³ Nasuprot ovoj slici, Bart postavlja prostor međuplemenskog krvoprolića kao nedozvoljenog, ne-institucionalizovanog mesta.¹⁰⁴ Ulazak engleskog putnika u takav prostor postaje kultivacija i civilizovanje po sebi. Ono je početak korišćenja zapuštenog i civilizacijom neiskorišćenog potencijala. Čin korišćenja i „trošenja“ Balkana kao zamišljenog lovišta, biće uvod u njegovu civilizaciju.

Ovakav stil odnošenja prema Drugome, javljaće se sve učestalije u engleskim putopisima. Kritika osmanske vladavine koja je navodno na Balkanu zatekla divlje ili poludivlje narode i budući orijentalna, zaustavila „prirodni“ tok njihovog kulturnog razvitka postaje instrument kojim se insistira na važnosti uloge Zapada u preraspodeli sveta, ali i koristi kao uvod u opravdanje intervencionizma. Ukoliko nije reč o neiskorišćenim potencijalima koji bi u rukama Okcidenta doneli dobrobit čovečanstvu, mobilise se važnost spašavanja na Balkanu zatečenog stanovništva od sebe samog. Kada Ejr Evans Krou ističe ekonomski privredni potencijal Grčke, namera mu je da ukaže na nesposobnost i nesamostalnost ljudi u čijem se posedu ova teritorija nalazi.

⁹⁹ Isto, str. 3.

¹⁰⁰ Isto, str. 55.

¹⁰¹ Isto, str. 57.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Isto, str. 60.

¹⁰⁴ Isto, str. 61–62.

„Vile i hramovi; sela i farme, bašte i vinogradi rastu tamo gde Grci žele da poseduju a Turci da se naslađuju užicima i uništenjima. Ovde su scene gde čovek jedne nacije i vere ubija pripadnike drugih, zagarantovane.¹⁰⁵

Budući zaustavljeni u razvoju i stoga necivilizovani, ovi narodi su nesposobni za samostalno političko organizovanje. Samo intervencija onih koji su se civilizacijom uzdigli iznad ovakvog stanja za njih može biti spasosna.

Ove slike imaju još nešto zajedničko – sugerišu neiskorišćenost i penetrabilnost, pa balkanske zemlje, uprkos vladavini Osmanskog carstva zadržavaju osobine devičanskih prostora kakve su kolonizatori nalazili upravo u Africi. Ovako shvaćen, Balkan je mesto gde se Zapadna civilizacija okončava, ali paradoksalno, i mesto gde ona intervencijom mora početi, pa postajući početak i kraj jednog procesa, Balkan ostaje zamrznut u stanju nepripadanja Evropi. Premda poistovećivanje ili korišćenje diskurzivnih spona između Balkana i Afrike može ići u prilog naročitoj vrsti njegove marginalizacije, tekst o njemu, jednako je zasićen slikama Orijenta koji ne pleni, ne omamljuje putnika privlačnim mirisima i telima zatvorenim u haremu, već je pre, jedna vrsta još uvek zatvorenog geografskog tela. Putnik koji ovde dolazi samo je u prolazu to je mesto na kojem se ne zaustavlja, nego konstatuje stanje da bi nastavio dalje.

Kada uzmemo u obzir diskurzivnu dominaciju, i ulogu intervencionističkog diskursa, od koristi su nam saznanja do kojih je Said došao u svom Orijentalizmu. Uostalom poređenja Balkana sa Afrikom jednako bi išla u prilog ovoj argumentaciji. Kao i Azija, Afrika je Orijent, onaj krajnji, radikalni drugi u odnosu na Evropu ili Okcident. No, to je Drugi kojim treba ovladati kako bi bio iskorišćen a vlastita pozicija superiornosti bila učvršćena. Tako posmatrano, Balkan je orijentalizovano područje. Prikupljanje podataka o njemu obezbedilo je diskurzivnu dominaciju, no znanje koje su putnici prikupili nikada odista nije formiralo složen i bogat korpus znanja kao što je to slučaj sa klasičnim orijentalizmom o kojem Said govori. Kakav je onda odnos Balkana sa Orijentom, i možemo li odista tvrditi da je u devetnestom veku bio prepoznat kao njegov deo?

¹⁰⁵ Crowe Eyre Evans, *The Greek and the Turk of powers and prospects in the Levant*, Elibron Classics, London, 2005, str. 34.

VI

DRUGAČIJI SVET:

SIMBOLIČKA NEČISTOĆA I INVERZIJA EVROPSKIH VREDNOSTI

Oslonjeno na postojeće mentalne mape, ovo pitanje pokreće problem povezivanja Balkana sa Azijom kao postojbinom klasičnog Orijenta. U putopisima je uobičajeno da se o Balkanu govori kao o delu Orijenta, a o njegovom stanovništvu kao o „Orijentalcima“. Značenja ostaju bliska onima koje predlažu Said i postkolonijalni kritičari. Ukoliko je Orijent, u odnosu na Okcident simbolički drugi, kompatibilni, ali inferiorni deo sveta, veze između Orijenta i Balkana zapravo otkrivaju da je Balkan deo široko shvaćenih orijentalnih geografija. Premda značenja ostaju bliska, Balkan nije podvrgnut klasičnoj orijentalizaciji koja je proizvela sistemsku disciplinu uz čiju je pomoć evropska kultura sociološki, vojno, ideološki, naučno i imaginacijski proizvela Orijent. Ali, metod kojim je stvoren korpus teorije i prakse, a iz toga, proistekao orijentalizam kao sistem znanja o Orijentu, reprodukovan je i na Balkan. Uostalom, devetnaesti vek je kao doba ekspanzivnog otkrivanja u znatiželju uključio i Balkan kao i druge do tada nepoznate delove sveta.¹⁰⁶ Klasični Orijent je mesto znanja, misterioznosti i neobične privlačnosti koje su tražile detaljno prikupljanje podataka korisnih u procesu njegovog upoznavanja i ovladavanja njima. Balkan je češće prostor kojim vlada odsustvo umesto obilja koje Orijent može ponuditi. Na Balkanu nema evropskih institucija, mudrosti, bogatstva, drevnih jezika koji su karakteristični za Orijent, što smo mogli uočiti u prethodnom poglavlju, na primerima uspostavljanja diskurzivne veze između Balkana i Afrike. Ali, veza između Orijenta

¹⁰⁶ Edvard Said, *Orijentalizam*, Knjižara Krug, Beograd, 2009, str. 16.

Otkrivanje Balkana

i Balkana, i dalje polazi od jednostavnog povezivanja dva geografska dela sveta na nivou asocijacija.

U svom čuvenom putopisu „Eoten“, Aleksander Kinglejk engleski putopisac, advokat i istoričar koji je u velikoj meri ustanovio *Grand Tour* ideju kao sinonim traženja identiteta u mladićkom dobu, zaključuje da je napustio austrijski Zemun da bi ušao u turski Beograd. „To je drugi svet u kojem ljudi izgledaju vrlo turski“. ¹⁰⁷ Sve do 1912. londonski magazin *Bliski Istok* (*The Near East*) uključuje tekstove o Bosni koja se u to vreme nalazila pod austrijskom upravom. ¹⁰⁸ Crna Gora, Srbija i Maroko ostaju uključeni u isti deo sveta. Premda se čini da je ovako shvaćen Balkan prešao dug put od izjednačavanja sa unutrašnjim, mračnim i sasvim nepoznatim kontinentom do povezivanja sa Istokom, diskurzivne veze, najpre sa Afrikom, a potom i sa Azijom zadržavaju bliska značenja.

Prve simbolizacije Balkana oslanjaju se na dve ideje – prvu po kojoj Balkan nije na pravom mestu, te je nestabilan; drugu, po kojoj je suprotstavljen svemu što bi se moglo označiti kao evropsko – stabilno, civilizovano, racionalno. Kao postupak izmeštanja Balkana iz Evrope i njegovog privremenog smeštanja u okvire Orijeanta, služe brojne oznake, poput onih o drugačijim antropološkim tipovima, običajima, kostimima različitim od evropskih, mirisima koji ga udaljuju od Okcidenta. U tom smislu, Balkan je Orijeant stoga što nije Evropa.

U knjizi „Skidanje vela sa Bosne i Hercegovine“, Neval Berber podvlači brojnost putopisa u kojima se Bosna i Hercegovina dovodila u vezu sa zemljama Azije, formirajući iz aspekta mentalne geografije „autentični Istok“ u granicama Evrope. Bosna se poredi sa Indijom, naglašavanjem sličnosti u načinu života, bliskosti prizora koje putnik sreće. Džejms Kreg, bosanske gradove poredi sa indijskim: „fakiri tu često dolaze jer se osećaju kao kod kuće“. ¹⁰⁹ Artur Evans prepoznaje prostor kojim se kreću „Razni Orijeantci: od Jevreja i hrišćana preko turskih, do indijskih muslimana“. ¹¹⁰ Ali, putnici ovaj prostor ne označavaju kao „orijentalan“ u geografskom smislu, već njegova orijentalizacija nastaje kao kulturna asocijacija na Aziju. U tom smislu

¹⁰⁷ Alexander Kinglake, *Eothen or Traces of Travel Form The East*, George P. Putnam, New York, 1848, str. 3.

¹⁰⁸ Iako je još uvek zvanično bila deo Osmanske imperije.

¹⁰⁹ Prema: Neval Berber, *Unveiling Bosnia and Herzegovina*, CHLORES, Piza, 2010. str. 153.

¹¹⁰ Isto, str. 153–154.

izdvajaju se prizori kojima se mentalno sažima „Istok“ – pokrivenim ženama, muškarcima sa turbanima, visokim minaretima, bazarima; navike koje podrazumevaju sporost i okrenutost unutrašnjem svetu. Ovo bi se moglo shvatiti kao sasvim logični rezultat nastojanja da se čitaocima približi značaj Osmanskog carstva čiji je Balkan u to vreme bio deo. Ali, načini na koje su predstave o njemu oblikovane podrazumeva relativno složen i efekatan način saopštavanja proizašao iz generalizacija i asocijacija na „orijentalnu“ drugačijost.

Među ovim prizorima koji se smenjuju i menjaju iz pasusa u pasus, ostaje jedan kao konstanta – nered koji proizvodi prljavšinu dopuštajući da ona postoji kao nezavisna slika neodvojiva od Orijenta.

Čistoće nema u domaćinstvima, u hrani, na odeći balkanskog stanovništva. Na mesto opojnih mirisa Orijenta ovde su oni neprijatni, neobični. Kroz nečistoću se prelamaju i druge predstave, dotičući pitanja kulturne različitosti i legitimizujući povlačenja simboličkih granica. Prljavština dolazi iz nereda, a nered iz inverzije - preokretanja svega očekivanog, logičnog i zdravorazumskog što ga najzad udaljuje i od klasičnog Orijenta.

Nered i prljavština

Engleski naučnik, prirodnjak – amater, čije se ime danas vezuje za postupak elektrokristalizacije, Endrju Kros će krajem devetnaestog veka kao saradnik Kraljevskog geografskog društva napisati da na Balkanu „lica odeća, navike imaju ukus Istoka“.¹¹¹ Nekoliko godina kasnije, engleski pesni i prozni pisac, Teodor Čajld na Balkanu identifikuje prve znake Orijenta: „Imena mesta u kojima se iskravamo postaju sve teža za izgovor, a ljudi i predmeti sve neobičniji, prljaviji, zapušteniji, nekako orijentalni“.¹¹²

Kada Frensis Dejvis Milet krajem devetnaestog veka shvati da je stigao na Orijent, nalazi se na Balkanu: „Žene sede na ravnom putu, u senci kuća, prezirući luksuz stolica i stolova; ravnodušne pred užasom prljavštine“.¹¹³

¹¹¹ Andrew F. Crosse, *Round About the Carpatians*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1878, str. 2.

¹¹² Theodor Child, *Summer Holidays*, London, Harper & Brothers, 1889, str. 11.

¹¹³ Francis Davis Milet, *The Danube: From the Black Forest to the Black Sea*, Harper and Brothers, New York, 1893, str. 18.

Otkrivanje Balkana

Za Ansteda, uzrok ovome jeste prisustvo orijentalne kulture. To nije nekakva oznaka orijentalnog gospodara, niti samo logična posledica njegove vladavine, nego stanje u kojem se zatiče sve što je došlo u kontakt sa njim: „Postoje tri dela Beograda, srpski i jevrejski, odvojeni od turskog. Ne zna se koji je prljaviji“.¹¹⁴

Ulazak u prljavi grad motiv je još antičkih drama. Putnik kao da ulazi u prljavštinu da bi gradu doneo očišćenje. Najpre, on je tu da ukaže na nečistoću kao propust; kao signal odsustva civilizacije; on ukazuje i opominje. Na sebe tako preuzima dvosmislenu ulogu koja ima moć da očisti. Prljavo je tamo gde su granice društvenog poretka. Ustalom brojne su simboličke opasnosti profane prljavštine. Religiozni obredi – obredi očišćenja, namenjeni su odstranjivanju neke društvene, polne ili dobne skupine od neke druge, zabranjivanjem nekog elementa prljavštine. Kao linija razgraničenja između društva i prirode kao i unutar društvene celine ona se ustanovljuje na osnovama izuzimanja prljavog koje utemeljuje „vlastitost“ svake društvene grupe. Dakle, prljavo ovde nije jednako onome što u svakodnevici prepoznajemo kao nehygieničnu i izvor bolesti. Prljavo je ono što nije na svom mestu.¹¹⁵ Zato nečistoća ostaje oznaka za čitav svet izmeštenih objekata. Kako je čistoća uvek relativna, putnik očekuje da u granicama Evrope prepozna evropsku kulturu kao oznaku „civilizovanosti“. Prljavo je ovde simboličko i označava nedozvoljeno mešanje kultura. Reč je o nesvesnom procesu zasnovanom na strahu od kulturne razlike koji se obraća iz pozadine putnikovog teksta. Ovde bi ilustrativna mogla biti zapažanja Ledi Meri Mekenzi i Adeline Irbi koje „nečistoću“ uspostavljaju kao kriterijum drugosti i instrument utvrđivanja srodnosti naroda Balkana sa Turcima. Dok škotska baronesa i njena saputnica Adelina Irbi koja je život posvetila obrazovanju žena, zapažaju prisustvo elemenata evropske kulture među Turcima, ističu nečistoću kao oznaku kulturne distance i raspoznavanja orijentalne drugosti. Nečistoća je dakle, instrument kulturnog uključivanja i isključivanja, pa shodno tome kreiranja i prekrajanja kulturnih granica Evrope.

„Nažalost, sobe i odeća siromašnijih Turaka prepušteni su imitiranju Evrope, mada bi bilo dobro da neke svoje osobine zadrže. Sa druge strane, čak i u boljim domaćinstvima, zadržavaju izvesne nedostatke koje je teško

¹¹⁴ Ansted D. T., *Hungary and Transilvania*, Allen and Co, London, 1863.

¹¹⁵ Meri Daglas, *Čisto i opasno*, Prosveta, Beograd, 2001, str. 53.

osuditi u pravoj meri. Prvo, spavanje u sobama u kojima se sedi i jede, dok se preko dana posteljina samo sklanja u kredenac, potom nebrojeni insekti koji napadaju nameštaj, tepihe i odeću, treće, tolerancija na prljavštinu različitog porekla, pod prozorima, ispod divana, svuda. Ovo poslednje prati potpuno odsustvo poznavanja načina na koje se uklanjaju nečistoće u okolini kuće.¹¹⁶

Remećenje ustaljenog simboličkog reda i prostorne konceptualizacije, ovde je projektovana strepnja od izmeštanja kultura i nacionalnosti u okvirima Evrope. Različita konceptualizacija prostora simbolizuje nedozvoljen razmeštaj kultura. Strepnja od kontakta sa Orijentom na manifestnom novou, u tekstu postaje prepoznatljiva kao strah od „prljavog“ – svega što bi moglo ugroziti zamišljenu kulturnu monolitnost Evrope. Ali ona ne ostaje samo osobina Turaka, već se prenosi na druge narode koji su sa njima došli u kontakt. Uporedo sa ovim, Mekenzi i Irbi kao i drugi putnici naglašavaju visoku hijerarhijsku poziciju Turaka koji su se sticajem istorijskih okolnosti nametnuli kao uzor južnoslovenskim narodima. Tako nosioci nečistog i neevropskog postaju turski podanici. Prenosioci nečistoće postaju upravo oni koji su igrom istorijskih okolnosti sa Turcima došli u kontakt:

„Među slovenskim susedima najmanje su čisti Crnogorci, koji se toga stide i pravdaju (nečistoću) čestim sušama.“¹¹⁷

Nakupljanje prljavštine koja se kontrastira čistoći kulture iz koje putnik dolazi, ovde se uspostavlja kao granica između Orijeanta i Okcidenta. Temeljne kategorije koje određuju kulturnu drugog, opisuju se u terminima zabrana, pravila, ograničenja, granica između „nas“ i „drugih“, tamo gde one druge više ne možemo prevesti u termine svoje kulture. U nedostatku, izmicanju jezika, u nemogućnosti da se kultura drugoga prevede u poznate termine, mobilišu se predstave o prljavštini i čistoći. Nečisto ukazuje na remećenje simboličkog reda, pa nestajanje poznatog izaziva dvosmislene utiske. Prljavo je ono što ispada iz simboličkog poretka. Ona izmiče društvenoj racionalnosti, logičnom redu na kojem počiva društvena celina i element je koji se odnosi na granicu, na marginu jednog poretka. Na tom mestu se kolebljivi, preteći i opasni objekti ocrtavaju kao zazornost. Po obredima koji posvećuju prljavštinu ona je jedna od mogućih institucija onoga što

¹¹⁶ Georgina Mary Muir Mackenzie, Adelina Irby *Travels In Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, Bell and Daldy, London, 1867, str. 208.

¹¹⁷ Isto, str. 209.

Otkrivanje Balkana

se može prepoznati kao zazornost koja ocrtava krhki identitet. Prljavština dakle označava marginu jedne nestabilne strukture. Meri Daglas zaključuje da prljavština nije svojstvo po sebi, nego se primenjuje samo na ono što predstavlja neku granicu i propali objekt te granice – njenu drugu stranu ili marginu. Dakle, ništa nije prljavo po sebi, prljavo je ono što se ne pokorava klasifikacijskim pravilima svojstvenim jednom oruženju. Kako zaključuje Julija Kristeva, opasnost od prljavštine za subjekt predstavlja rizik kojem je sam simbolički red neprestano izložen, stoga što je red po sebi jedan diskriminacijski mehanizam. Ta pretnja od narušavanja poretka dolazi upravo od njegove krhkosti. Pretnja dolazi od zabrana koje postavljaju unutrašnje i spoljašnje granice unutar kojih i kroz koje se definiše jedan poredak.¹¹⁸

Prljavo o kojem ovde govorimo označava odsustvo čvrste granice između reda i nereda, između poznate i nepoznate kulture. Ona je poziv da se organizuje okolina. Ta okolina je upravo geografska Evropa sa čijim granicama kao da se ne poklapaju one kulturne - u tom procesu posmatranja, beleženja i analiziranja balkanskog drugog, nešto kao da nije na mestu, otud nečistoća kojom se obeležava granica između poznatog i nepoznatog, mogućnost da postoji prostor na kojem se ova dva mešaju na neprikladan, možda nedozvoljen način.

Prljavština postaje neophodan uslov drugosti u vremenu opsednutosti higijenom. Ništa nije toliko okupiralo britansko društvo koliko razmišljanja o higijeni. Objektivni problem širenja zaraze u nekoliko navrata prepoznat je najpre kao znak nedovoljne razvijenosti društva, a opsesivna izgradnja javnih kupatila kao način na koji se društvo brani od bolesti. Na manifestnom planu, tridesetih i četrdesetih godina devetnaestog veka, došlo je do tri talasa zaraznih bolesti, gripa, tifusa i kolere.¹¹⁹ Takozvana Azijska kolera javila se u jesen 1831. godine i zahvatila London i Škotsku. Za čitavo društvo ona je bila simbol nečega nepoznatog, drevnog i monstruoznog što je moralo nestati još u srednjem veku. Do danas se veruje da je ova bolest došla sa Istoka, te se predstava o kulturnoj udaljenosti koja

¹¹⁸ Julija Kristeva, *Moći užasa*, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 83.

¹¹⁹ Smatra se da je prvi talas ovih bolesti u Britaniju stigao tridesetih godina devetnaestog veka, i mada je kolera ubrzo bila zaustavljena društvom se širio strah od njene ponovljivosti. O tome kako je Balkan prepoznat kao prostor sa kojeg se zaraze mogu proširiti govorićemo u narednim poglavljima, ali strepnja od njegove nečistoće ovde se smešta u različite pojave kojima se traži poreklo u kulturi.

mobiliše strepnju od nečistoće po pravilu prepliće sa strahovima od bolesti koje bi ta nečistoća mogla doneti sa Istoka. U devetnaestom veku, kada su bolesti kulminirale, usledile su brige i naponi da se situacija izmeni, da bi do kraja veka, nastala opsesija pranjem, čišćenjem. Ono što je tek izrastalo u britanskom društvu, tražilo se u drugim društvima, kao dokaz zaostalosti, neminovnog pada i smrti usled nehigijene.¹²⁰ Tako su se nehigijena i bolest dugo povezivale sa Istokom.

Ali, prljavštinu putnici shvataju široko. Pod nju se podvodi zapuštenost objekata, odsustvo poznatog reda, ona kao da još jednom svedoči o nesposobnosti da se vodi računa o vlastitom okruženju i dokazuje ispravnost intervencije na Istoku. Ona se prepoznaje tamo gde je bila „orijentalna kultura“, ali i tamo gde oživljavaju mala balkanska društva kao zajednice u kojima je nataloženo orijentalno iskustvo. Na njega se nadovezuju male i nepotpune kulture koje se obrazuju na rubovima geografske Evrope, ostajući očekivano različite u odnosu na evropske ideale.

Premda su neke od najznačajnijih asocijacija na Istok neodvojive od misterioznosti, erotičnosti i kompleksno shvaćene mudrosti, nečistoća je jedna od metonimijskih oznaka Orijeanta. Balkan deli ovu stigmu sa Orijeantom kada se uključuje u granice Azije. Nečistoća balkanskih ulica, domaćinstava i najzad ljudi, manifestuje se kao kritika nedovoljno razvijene kulture, one koja se nije uspela približiti civilizaciji. No, „prljavi Balkan“ ostaje latentna slika, ona ima značenje izmeštenosti iz pravog konteksta. Ovu predstavu pratiće druge, bliske asocijacije na inverziju i apsurd koje će omogućavati dalje uključivanje i isključivanje Balkana iz Evrope i Orijeanta.

Istok koji se (ne) želi

Uspostavljanje veze između onoga što je za britanskog putnika morao biti Orijent i nepotpunog Balkana, neće izostati ni 1909. kada je diplomata Persi Anderson bio „prijatno iznenađen“ jer je na Balkanu i 1892. godine, zatekao Orijent. Stanovnike Balkana odlikuje istočnost, no ona je nepotpuna, nedovoljna. Kao i drugde, Orijent ovde nagoveštavaju različitosť i praćeća Drugost, tačka u kojoj putnik, koristeći se imaginacijom zaključuje da

¹²⁰ Bruce Haley, *The Healthy Body and Victorian Culture*, Harvard University Press, 1978, str. 43

Otkrivanje Balkana

je u drugoj realnosti. Najpre, oni proizvode putnikovo razočaranje jer na mesto raskošnog Orijeanta uspostavljaju materijalno siromašnu, mada simboličkim potencijalom bogatu drugost. U tom kontekstu, američki novinar, pravnik, dopisnik lista *New York Times* beleži:

„Kada posmatrate sa reke, Beograd je jedan od najimpozantnijih gradova na svetu, kako po lokaciji, tako po lepoti. Izranja iz vode, sav u terasama, krovovima, baštama, tornjevima, puškarnicama i minaretima. Sunce se preliva u toplim zlatnim i oranž nijansama, krećući se prema Zemunu. Nisam mogao da se oduprem utisku da ulazim u orijentalni raj. Ali, trebalo je da mu se oduprem. Grad je pod srpskom vladavinom. Ulice su loše, da gore ne mogu biti, napadne moderne zgrade samo pojačavaju kontrast u odnosu na turske ruševine; visoki (arhitektonski) komadi, i vojska koja da je vlasnik ove zemlje. Samo sam čekao da pobeegnem. Imao sam sličan utisak u Grčkoj. Uživao bih u Akropolju da nisam video Atinu. Gledati nešto tako veličanstveno sa mora je zadovoljstvo, a prići mu provlačeći se kroz cigle lažne civilizacije je skrnavljenje.“

Nešto nije na pravom mestu. Tamo gde bi morao biti original postavljena je veštačka tvorevina, gde bi se očekivao Orijent zapravo je samo prostor izmešanih, arhitektonskih pokušaja, nerazumljivih i nespojivih identiteta. Možda nemir, plagijat i najzad, skrnavljenje. Donekle paradoksalno, putnik priželjkuje „pravi“ Orijent, ali ga ne nalazi, budući da je hrišćansko stanovništvo zauzelo čitavo mesto. Ovo ga onemogućava da zadovolji potrebu za egzotičnošću. Puničkin beleži beogradske prizore krajem devetnaestog veka kada je ulazak u gradove koji su se nalazili pod vladavinom Osmanog carstva, najzad bio omogućen. Ovo bi mogao biti dostupni Orijent, on bi mogao poslužiti kao rekonstrukcija carstva koje ubrzano nestaje. Ali, nije tako - deo Evrope koji je trebalo da upotpuni sliku Orijeanta našao se pod vladavinom Slovena koji nisu uspeali da uspostave originale, ali su narušili već uspostavljenu orijentalnu drugačijost.

Anderson je jednako zbunjen kulturnom igrom koja proizvodi neočekivane učinke: „Očekivali smo da će srpska populacija, oslobođena turskog jarma napustiti orijentalne običaje i orijentalni kostim, i postati evropska. Zaboravili smo da se Istok sporo menja.“¹²¹ Orijent je gotovo svuda isti,

¹²¹ Percy Henderson, *British Officer in the Balkans: The Account of a Journey Through Dalmatia, Montenegro, Turkey In Austria Magyarland, Bosnia and Hercegovina*, London, 1909, str. 68.

teško je razlikovati Tursku, Balkan, Indiju... “Nepromenljivi Istok jasno se prikazuje na odeći ljudi, u njihovi navikama, pijacama i radnjama. Mostar bi mogao biti na granci sa Pendžabom.”¹²²

Putnici su očekivali da će Okcident zameniti Orijent, kada to nije učinjeno, oslobođenom stanovništvu se vraćaju orijentalističke etikete – sporost i nepromenljivost sada se ne prikazuju kao puko orijentalno nasleđe, već nešto što mora biti postojeća slovenska osobina. Uostalom, teško je razgraničiti zemlje koje se tek otkrivaju. Ovim postupcima se proizvodi mnoštvo novih informacija, putopisi su zagušeni objektima, prizorima, događajima, novostima iz tek otkrivenih svetova. Na mesto Afrike, sada se postavlja Azija. Balkan i Orijent menjaju uloge i pojavnost, u igri simboličke geografije gde Orijent postaje celina ulazeći u Evropu, pa na mesto Pendžaba može doći Beograd, a na njegovom mestu se može naći Kairo. Ovde se iznova mobilišu predstave o Africi jer „Orijent je suvda isti“. Ansted, ima poteškoće u razlikovanju Beograda, Istambula i Kaira:

„Sa jedne strane je kvart sa kućama belih zidova i svetlo-zeleni kvart sa kućama svetlo-zelenih prozorskih kapaka. Na drugoj strani je džamija sa trošnim zidom koji se pretvara u prah, drvećem i kuće sa ravnim krovovima koje podsećaju na Istambul ili Kairo“.¹²³

Preplitanje i izmeštanje imena gradova deo je kompleksne igre imaginativnog osvajanja svega što se može označiti kao Orijent.

Ovakve predstave, analogije sa gradovima već definisanog Orijenta, poput Pendžaba i Kaira, su brojne, one se množe, repetitivne su i samo se prilagođavaju balkanskom kontekstu. U balkanskim gradovima analognim klasičnom Orijentu prepoznaju se krivudave ulice, bazari, šarenilo, ali se prisustvo orijentalnog zadržava na površini u sitnicama svakodnevice, beznačajnim raspršenim elementima materijalne kulture, dok je znatno ređe postavljena u ideologizovani kontekst mentaliteta. Orijent se našao u telu Evrope, narušavajući stabilnost, bezbednost, monolitnost Okcidenta. Već sredinom devetnaestog veka, prisustvo zapuštenog, narušenog, nesolidnog i na kraju, prizori koje beleži engleska pesnikinja Džulija Pardo, doprinose

¹²² Isto.

¹²³ Isto, str. 170.

Otkrivanje Balkana

orijentalizaciji. Ona vidi drvene hareme koji razbijaju samu pomisao na raskoš Orijenta i dovode u pitanje predrasude o veličanstvenosti Istoka.¹²⁴

Kao da o zamišljenom Balkanu slikovitije govore isečci engleskog kapetana Kleridža kojeg se danas sećamo po uvođenju hidroterapije. Oni prenose slike zapuštenosti i bede, a ne uspostavljanje veze između Mostara i Pendžaba, Beograda i Kaira: Loše stanje puteva, bezakonje, odsustvo objekata od istorijskog i umetničkog značaja“ gotovo po pravilu predstavljaju načine na koje se označava Balkan.¹²⁵

Za razliku od bogatih, dekadentnih civilizacijskih centara i orijentalnih despota, ovaj deo Evrope karakterišu siromaštvo, zaostalost, isprekidanost istorijskog toka.

Iako orijentalni prizori, ne izostaju, oni se dotiču, mešaju sa intenziviranim slikama zaostalosti, nerafiniranosti i na kraju, nepotpunosti. Nepotpunost i ironizacija Orijenta, paradigmatični su već u Andersonovoj neuspeloj potrazi za zavodljivim prizorima „orijentalnih tela“, kada umesto raskošnog harema i privlačne istočnjačke figure žene nailazi na dame koje „osmehujući se, prikazuju dva ili tri zuba preostala u glavi“. ¹²⁶ Zato je, za razliku od klasičnog Orijenta, Balkan pun iznenađenja, šokantnih prizora, njemu svojstvene različitosti. Kako primećuje Endrju Hamond, govor o Balkanu se služi jezikom o „izvrnutoj Evropi“. ¹²⁷ Njime vlada apsurd jer delom evropskog kontinenta vlada orijentalna imperija, što se po sebi, u logici ovih putnika smatra apsurdom. Engleski istraživač Vilijam Miler, na putovanju Bosnom uočava da svim prizorima vlada inverzija, sve je čudno, suprotno „zapadnom redu i zakonu“:

„Ovde uočavamo čudan fenomen da ljudi govore praktično istim jezikom, ali koriste različito pismo, da se jedan narod deli u tri konfesionalne grupe (...) Ukratko, Balkansko poluostrvo je zemlja kontradikcija. Sve je upravo suprotno od onoga što se podrazumeva i očekuje; putnik se nalazi u romantičnom svetu gde su sve uobičajene ideje izokrenute, izvrnute i tako

¹²⁴ Julia Pardoe, *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks*, Routledge and Co. London, 1854, str. 481.

¹²⁵ R. T. Claridge, *A Guide Among the Danube from Vienna to Constantinopol, Smyrna, Athens, The Morea, The Ionian Islands, and Venice*, F. C. Vestley, London, 1836, str. VI

¹²⁶ Isto, str. 73.

¹²⁷ Andrew Hammond, *The Debated Lands: British Travell Writing and the Construction of the Balkans*, Centre for Translation and Comparative Cultural Studies, April, 2002, str. 170

ne odoleva primitivnoj podeli na ono što se radi na Balkanu i „ono što je praksa u Evropi.“¹²⁸

Govoriti o orijentalizaciji znači razmišljati o kompleksnoj mreži zna-
nja koju je Okcident proizveo kako bi ovladao jednim delom sveta. No taj
zamišljeni i stvarni Orijent uvek je podrazumevao stereotipe o veličini, bo-
gatstvu, dekadenciji. U tom smislu, iako se Balkan imenuje Orijentom, on
nije orijentalizovan u ovom smislu. Njegova orijentalizacija u putopisima
devetnog veka je fragmentarna i uključuje inverziju normi i vrednosti ko-
jom se postiže alteracija bliska orijentalističkoj. Teritorijalni deo Evrope je u
jednom istorijskom trenutku postao deo Orijenta, dotaknut, „kontaminiran“
islamom, potčinjen onome ko je bio namenjen počinjavanju i stoga dvo-
struko odbačen kao nepoželjan i slab.¹²⁹ U imperijalnoj svesti, to je bio deo
sveta namenjen za osvajanje i potčinjavanje, ili neprijatelj koga je trebalo
pobediti, a osmansko osvajanje, ostalo je velika evropska trauma.¹³⁰ Tako su
osvojeni delovi morali proći kroz kulturnu negaciju nje same. Ova negacija
ostaje izvan uobičajene polarizacije na Istok i Zapad koja Evropi omogućuje
da se profiliše. Odbacivanje Balkana kao neželjenog zbog zaostalosti, ne-
prosvetćenosti, necivilizovanosti, posledica je nedozvoljenog osvajanja. On
mora ostati na granici, uz prisutnu mogućnost da bude smešten u kontekst
Azije. Kako uočava Vesna Goldsvorti, kada je od kraja devetnaestog veka,
naziv Balkan zamenio „Tursku u Evropi“ i prateći „oksimorom“ evropska
Turska, poluostrvo je zadržalo dvostruko marginalni položaj. Ukoliko se
ono smatralo nedovoljno drugim ili bar nedovoljno drugačijim da bi moglo
biti uključeno u orijentalističke predstave o egzotičnosti, putnicima se činilo
da je i dalje isuviše ukaljano drugošću da bi bilo evropsko/zapadno.¹³¹

Orijentalizacija, inverzija značenja Balkana, njegovo diskurzivno
posjedovanje i odbacivanje kao nečistog i nelogičnog zadržavaju problema-
tizaciju načina na koji se Osmansko carstvo moglo orijentalizovati, s obzi-
rom na srazmernu snagu i moć od trinaestog do devetnaestog veka, koliko

¹²⁸ William Miller, *Travels and Politics in the Near East*, Fisher Urwin, London, 1898, str. XVI

¹²⁹ U knjizi *Krivotvorenje islama*, Edvard Said pokazuje kako se kroz zapadnih ideja, islam re-
dukovao na pravila stereotipe i generalizacije o veri, njenom osnivaču i čitavom islamskom
narodu, kako bi se ovekovečile negativne činjenice o navodnom islamskom primitivizmu,
atavizmu i pretećim odlikama islama. V. Edvard, Said, *Krivotvorenje islama*, TRIDVAJE-
DAN, Zagreb, 2003, str. XIII

¹³⁰ Gil Anidžar, *Jevrejin, Arapin – istorija neprijatelja*, Beogradski krug, Beograd, 2006, str. 33.

¹³¹ Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, Geopoetika, Beograd, 2005, str. 8.

Otkrivanje Balkana

i odnos prema vladavini Austrije; 2. prisustvo hrišćana na Balkanu i devetnaestovekovno interesovanje Velike Britanije za njihov položaj u okviru Osmanskog carstva.

Navedene slike nečistoće i ideje o inverziji evropskih vrednosti bismo lako mogli pomešati sa orijentalizacijom kako je shvata Edvard Said. Orijent je po „pravilima“ Okcidenta zapušten, nepotpun, dekadentan, nedovoljno čist. Stereotipi u kojima se misli o Balkanu, prisutni su u orijentalističkim predstavama kojima se putnik koristi kada piše o zemljama klasičnog Ori-jenta i stoga je lako prepoznati uobičajeni kolonijalni diskurs u govoru o njemu. Ori-jentalizam je velika okcidentalna ideja koju na empirijskom polju naseljavaju stvarni ljudi sa stvarnim životima i sudbinama. I premda je on zapadni stil dominacije, restrukturisanja i posedovanja vlasti, predstave o Balkanu u devetnaestom veku koje omogućavaju zamišljanje Balkana nisu orijentalističke u smislu koji predlaže Said. Dve izdvojene reprezentacije koje se na manifestnom nivou obraćaju kolonijalnim diskursom, zapravo su tek reprodukovani orijentalizmi kojima se sugerise vladavina inverzije evropskog na balkanskom prostoru. Ukoliko Ori-jentalizam shvatimo kao oblik kulturne hegemonije koji Okcidentu omogućava da ovlada Ori-jentom, nema sumnje da će nam i reprezentacije o Balkanu posvedočiti o domina-ciji Okcidenta nad ovim delom sveta, ali je u ovom slučaju naglasak pre na prikazu inverzije evropskog i zapadnog, nego na ovladavanju orijentalnim prostorom. Kao što je već rečeno, uspostavljanje diskurzivne veze između Balkana i Azije ili Afrike, postiže se na nivou asocijacija, ili insistiranjem na prisustvu islama, ili pak dugom delovanju orijentalnih kultura na ovaj evropski prostor. Balkanom najpre vlada inverzija, a tek potom Okcident. On je pre neevropski deo tela Evrope, mogućnost da kultura bude izokre-nuta, izvrnuta, da se ukaže na moći relativnosti, na potencijale ili opasnosti koje donosi budućnost južnoslovenskih zemalja, nego način da se geograf-ski deo Evrope prikaže kao dekadentan, omamljujući, egzotičan ili de-spotski i time uspostavi asocijativna i kulturna veza sa Azijom. Ocrta-vanje Balkana postaje način da se jednom uspostavljeno prikaže kao upitno, dru-gačije, neracionalno i nelogično poput marginalnog prostora. U tom smislu i ove forme inverzije zadržavaju bliskost sa simboličkim značenjima granice i moćima ili nedostacima koje joj se pripisuju. Boravak na takvom prostoru dovodi se u vezu sa odstupanjem od norme, očuvanjem mehanizama koji omogućuju da se ostane stranac.

VII

OSVAJAČI I OSVOJENI: REPRODUKOVANJE REPREZENTACIJA

Balkan nije bio shvaćen kao potpuni Orijent, i predstave putnika o tom delu sveta bile su zasnovane na ideji o njegovoj izmeštenosti i nepripadanju Evropi. Osmansko osvajanje Balkana je za engleske putnike bilo jednako imperijalnom porazu. Reprerentacije o osvajačima nekoliko vekova su zastrašivale Evropu mogućnošću da kulturna različitost naruši principe na kojima se ona zasniva. Na Balkanu je trebalo braniti Evropu od manje vrednih azijskih naroda, jer Evropa je bila shvaćena kao nešto više od geografskog pojma. Ona je bila i morala ostati kulturno i verski jedinstveni prostor, kulturna i verska celina. Kako se još u četrnaestom veku javio strah da bi Turci mogli potčiniti celu Evropu, hrišćanstvo bi bilo uništeno. Zato je bilo nužno ostvariti mir među hrišćanima i započeti rat protiv Turaka. Ova politička ideja ima podlogu još u dubokom raskolu između Rima i Konstantinopolja koji je od sredine jedanaestog veka ostavio pečat na odnosima između hrišćanskog Zapada i Istoka. Docnije, kada su Turci zauzeli Konstantinopolj, javljaju se tekstovi o grčkoj kulturi kao izvoru evropske nauke i umetnosti. Osvajanje Grčke bilo je veliki udarac evropskoj kulturi, a Evropa je počela gubiti teritorije u Africi i Aziji. U Evropi se neprijateljstvo prema muslimanima rodilo u unutrašnjoj drami latinskog hrišćanskog sveta nekoliko vekova pošto su muslimani prvi put došli do evropskog poluostrva.¹³² Osvajanje Balkana shvaćeno je kao još jedno u nizu „sramotnih poraza“ Evrope. Ono je svedočilo o njenoj slabosti, o vojnoj inferiornosti naspram muslimanskih osvajača ugrožavajući priču koju je pričala o sebi samoj.

¹³² Tomaž Mastnak, *Evropa: istorija političkog pojma*, Beogradski krug, 2007, str. 62.

Otkrivanje Balkana

Predstava u kojoj će taj događaj biti sažet jeste ona o „otomanizovanoj Evropi“ - opasnom kulturnom proizvodu nastalom iz mešavine istočnog i evropskog. Drugi je ušao u telo Evrope. Taj Drugi je sam Orijent, mesto koje je u evropskoj imaginaciji predodređeno za penetrabilnost, za osvajanje i gospodarenje, a koji se, paradoksalno, našao u njoj samoj i zagospodario njenim teritorijama. Ideja u kojoj su utemeljene evropske zemlje ne može uključiti ovu sliku. Ovo osvajanje je balkansko stanovništvo ostavilo u poziciji koja ne može biti apsorbovana u ideju slobodne, razvijene, civilizovane Evrope. Stoga, južnoslovenski subjekti postaju neprihvatljivi aspekti istorije, neuklopivi u veliki evropski narativ o nepobedivosti, snazi i progresu.¹³³ U ovom kontekstu, balkanski narodi postaju reprodukovane figure osvajača. Čini se da ih je bolje odbaciti nego prihvatiti kao slabe delove Evrope. Naime, prostor, vreme, ljudi, prepliću se i u narativima oblikuju refleksije traumatičnog osvajanja. Tako su osvojeni narodi, našavši se pod viševekovnom vladavinom Osmanskog carstva koje se spolja posmatralo kao entitet koji pretilo da ugrozi i naruši celinu evropske kulture sami postali nosioci njegovih osobina. Ovakav govor je prigodno mobilisan od strane britanskih konzervativaca i liberala; koliko i od američkih izveštača. Učestali politički konflikti, ratovi i revolucije, docnije dinastičke borbe, „unutrašnja podeljenost“, smatrali su se bilo rezultatom brzog i dramatičnog osvajanja; bilo posledicom duge izloženosti osmanskom kulturnom uticaju. Kada se govorilo o balkanskoj zavađenosti, o neslozi ili agresivnosti, ona se tumačila načinom života pod osmanskim carstvom koji je, na-

¹³³ Naravno, ne treba zaboraviti da je percepcija Balkana, na osmanskoj strani, bila drugačija. „Oslobođenje“ slovenskih naroda od Osmanske imperije shvaćeno je kao gubitak teritorija na koje se polaže istorijsko pravo. Evropa je promenila ime osmanskoj Rumeliji, učinila je Balkanom, prisvojila ga imenom, i na taj način je najpre na nivou diskursa, a potom na fizičkom nivou, otuđila osmanske teritorije od Osmanske imperije. Docnija trauma gubitka Balkana, za Osmansku imperiju bila je shvaćena kao cepanje zemlje i ostavila dubok trag koji se u tekstovima turske elite prepoznaje kako u načinu razmišljanja o susedima, Evropi vlastitom identitetu. Preovlađujuća slika Balkana bila je ona o pretrpljenoj nepravdi, ispunjena gorčinom, iznenađenošću. Balkan za koji je iz ovog ugla, Osmanska imperija učinila tako mnogo, sada se okrenuo Evropi, u zajedničkoj nameri da razjedini jedinstvenu državu i obriše njen imperijalni sjaj. Najpre, u vreme uspona konzervativne struje u Engleskoj, postojale su dve slike: uzvišenog i plemenitog Turčina i njegovog varvarskog podanika Balkanca. Sa usponom liberalne struje i kulminacije Istočnog pitanja, proizvodili su se necivilizovani i varvarski Turci, a potom napaćeni Sloveni pod vladavinom orijentalnog gospodara.

vodno, doveo do odsustva solidarnosti pred zahtevima za preživljavanjem. Jednako su se takozvane karakterne crte za kojima su putnici tragali kako bi ih sistematizovali, posmatrale kao svojevrсна „psihologija“ oblikovana pod neevropskim kulturnim uticajima. Tako osvojeni Balkan počinje deliti paradoksalnu dvostruku poziciju žrtve i agresora; osvojenog i nosioca njegovih osobina.

U popularnom i akademskom diskursu, do danas je iznutra prisutan koncept „osmanskog nasleđa“ koji se upotrebljava nekritički i u neadekvatnim kontekstima, najčešće u cilju označavanja skupa, u okvirima hrišćanske etike nepoželjnih osobina. U proteklih tridesetak godina, on je dobio naročitu snagu i zalet u samoreprezentacijama kojima se nastoje objasniti političke i ekonomske poteškoće, a čime se podržavalo odlaganje njihovog rešavanja. Iz devedesetih godina dvadesetog veka u Srbiji, poznate su etikete „orijentalnosti“ kojima se vršila diskreditacija svakog kulturnog sadržaja koji se nije uklapao u predstavu o autohtonoj, „iskonskoj srpskoj kulturi“. Najzad, tako je nastala i podela na navodno „dve Srbije“ u okviru koje se jedna pridržavala „niskih, sramotnih, balkanskih, seljačkih i turskih običaja“, i na drugu – „demokratsku, progresivnu, evropsku, zapadno orijentisanu, slobodoumnu, otvorenu Srbiju.“ U istom kontekstu identifikovane su i određene karakterne mane proizašle iz poslovičnih pet vekova pod Turcima. Kobre mane srpskog karaktera ili drugih balkanskih karaktera ukazuju na tursku mrlju kao jedan od najsnažnijih idioma kojima se izražavaju samookrivljanja.¹³⁴ Samookrivljanje i mimikrija ostaju neki od najtrajnijih dejstava imperijalnog diskursa.

Izgradnja identiteta

Premda su brojni drugi bili uključeni u proces stvaranja evropskog identiteta, jedna od preovlađujuće prisutnih Drugosti ostaje Turčin. Od četrnaestog do devetnaestog veka, Osmansko carstvo je zauzelo i kontrolisalo četvrtinu evropskog kontinenta, uključujući tu neke od najpoželjnijih teritorija Evrope. Iako je ovo carstvo bilo i evropsko, od strane drugih evropskih centara ono nije bilo tretirano kao deo istog kontinenta i bliske kulture. Njen evropski identitet je i posle Pariskog mirovnog ugovora u kojem

¹³⁴ Marko Živković, *Srpski sanovnik, XX vek*, Beograd, 2012, str. 153.

Otkrivanje Balkana

se priznaje udeo Osmanskog carstva u evropskoj ravnoteži snaga, ostao sumnjiv i upitan.¹³⁵ U istorijskom kontekstu, islam je bio fizički i simbolički, geografski i kulturno blizu hrišćanstva. Približavao se judeo-helenskoj tradiciji, ponosan na svoje strateške uspehe; dominirao je hrišćanstvom ili ga ugrožavao kao dokaz inferiornosti Rima. Zato figura Turčina zadržava ulogu izazivača, neprijatelja i stalne pretnje kojoj je teško suprotstaviti se zbog mnogih osobina netipičnih za klasični Orijent, kakve su disciplina, organizovanost, vojne strategije i osvajački pohodi. Najzad, Osmansko carstvo bilo je isuviše snažno i ekspanzivno da bi mu se mogla pripisati orijentalnost. Još 1454. godine forumulisana je zamisao da Turke treba proterati iz Evrope. O ovoj ideji raspravljalo se na kongresima, a visoke ličnosti koje su se te godine okupile u Regensburgu razmišljale su o formiranju hrišćanske vojske koja bi bila dovoljno jaka za ofanzivni rat tako da bi mogla da potuče Turke. Ova tema se ponavlja na kongresu u Mantovi, u uputstvima venecijanskih senatora, kao i na bečkom carskom dvoru. Govor o izgonu Turaka iz Evrope prešao je u hronike, istorije, književnosti. Aktuelnost „turskog pitanja“, prepoznaje se u prvoj nemačkoj knjizi koju je štampao Gutenberg – u „Turskom kalendaru“. Stihovi za svaki mesec pozivaju nekog hrišćanskog vladara, ili narod u borbu protiv Turaka. Neposredno pre kraja, u knjizi se čitaju molbe bogu za pomoć u progonu zlog Turčina tako da od njih ne ostane „niko živ ni u Turskoj, Grčkoj, Aziji, ni u Evropi“.¹³⁶ Ovaj trend se nastavlja u narednih nekoliko vekova, ilustrujući kako je mržnja prema „Turčinu“ igrala ključnu ulogu prilikom konstituisanja Evrope kao političke zajednice. Dugo prisustvo Turaka na Balkanu kao da je još jednom potvrdilo kontaminiranost balkanskih kultura neprihvatljivom drugošću. U procesu ovog, najpre, simboličkog izbacivanja Turaka iz Evrope, izbačeni su i oni osvojeni.

Devetnaesti vek donosi imperativ viktorijske pobede nad Osman-skim carstvom, i stoga traži njegovo retoričko preoblikovanje, insistiranje na samouverenosti Velike Britanije kao kulturno, vojno i politički superi-orne u odnosu na Osmansko carstvo. Sredstvo koje se koristi u tu svrhu postaje predstava o civilizovanosti. Ali, jedan geografski deo Evrope – civi-lizovanog kontinenta, osvojio je Istok, pa putnici postavljaju pitanje šta je

¹³⁵ Iver Nojman, *Upotrebe Drugog: Istok u formiranju evropskog identiteta*. Službeni list, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2011, str. 62.

¹³⁶ Prema: Tomaž Mastnak, *Evropa: istorija političkog pojma*, str. 63.

ono što je Balkan učinilo podesnim za takvo osvajanje. Stoga će prisustvo Turske u Evropi, neminovno obeležiti dalji tok zamišljanja poluostrva i doprineti dvostrukoj stigmatizaciji Balkana. Zapravo je Turčin taj koji mora biti u-svemu-suprotan, viktorijanskom Ja, dok balkansko stanovništvo poprma njegove osobine. Nesumnjivo je viševekovna vladavina ovog carstva, uprkos specifičnostima u administrativnom upravljanju koje su davale izvesni stupanj autonomije neislamskom stanovništvu, moralo ostaviti značajan kulturni trag na njega. No, ovo nije tema našeg ogleada o reprezentacijama. Ono što reprezentacije određuje upravo je postupak sažimanja tih drugih koji su se našli pod vladavinom komplementarno suprotstavljene imperije. Tekst engleskog i američkog putnika o ovom stanovništvu određuje utisak o delovanju, o infiltraciji turske kulture i prisustvu islama u Evropi. One se smatraju jednako opasnim pojavama po evropsku kulturu. Svako približavanje kulture koja bi mogla biti označena kao orijentalna moralo je izazivati strepnju i proizvoditi kompulsivni govor o vlasitijoj superiornosti. „Hrišćanska braća“, kako engleski liberali nazivaju balkanske narode, postaju nosioci nečega što ideja hrišćanske Evrope ne uspeva da apsorbuje. Strepnja od Osmanskog carstva i kulturnog uticaja Orijenta na delove Evrope se počinje uočavati u govoru o Balkanu. On, po pravilu otpočinje refleksijama o Orijentu i Turcima koji su zauzevši rubove Evrope ugrozili njen sistem vrednosti. Reprezentacije oblikuje logika kojom vlada dvostrukost: Balkan je turski, iako je bio i morao bi biti evropski; stoga što je postao turski, on nikada nije mogao biti evropski i nikada to sasvim neće biti.

Neprihvatljiva istorija Evrope

Predstava o opasnosti jednog dela Evrope, koja proizilazi iz njegove osvojenosti, dugog kontakta sa turskom imperijom, ostaće prisutna i ciklično se javljati u književnosti koja pojačava napetost i strah od preteće Drugosti. Razrađen je čitav mehanizam intelektualne odbrane od turskog drugog. Trebalo je razgraničiti kulturu od njegovog delovanja, ograditi se, ili se pomiriti sa kulturnim uticajima koje je mogao izvršiti u nekim delovima Evrope. U devetnaestom veku prožetom seksualnom represijom, preusmeravanjem agresivnih sadržaja u ostvarivanje političkih i ekonomskih ciljeva, prikupljanje materijala o Drugome postaje repetitivni ili mentalni

Otkrivanje Balkana

akt koji društvo sprovodi da bi smanjilo pritisak izazvan strepnjom od gutitka moći. Čarls Eliot američki profesor emeritus, matematičar i hemicar, docniji upravnik Harvarda, u svom obimnom putopisu o Dalekom Istoku i evropskom Orijentu otpočinje proizvodnom distance između evropskih zemalja i Turske:

„Samu reč Turska ništa ne razlikuje od reči Engleska, Francuska, Nemačka, Rusija, ali može se bez okolišanja reći da su mnoge greške političari i drugi koji su se bavili Bliskim Istokom, počinili baš zbog činjenice da su Tursku tretirali kao jednu od naših zemalja dok je jedan od prvih instrumenata za razumevanje Istočnog pitanja bila činjenica da je Turska potpuno drugačija od bilo koje evropske zemlje. Ma koje mešavine i različitosti naroda (rasa) da Engleska, Francuska, Nemačka i Rusija sadrže, one mogu biti određene činjenicom naseljenosti baš Englezima, Francuzima, Nemcima i Rusima, ali na jugoistoku Evrope, geografija je drugačija.“¹³⁷

Već ovde uočavamo da je za Eliota, Turska geografija izmešanosti, konfuzije, preplitanja i susretanja hrišćana i muslimana, nedozvoljenih mešanja, nezamislivih ulazaka u telo Evrope i doticanja različitih kultura, suprotstavljenih svetova. Tu se najpre susreću džamije i minareti sa crkvama; fesovi sa šeširima; haremi i kupatila sa pokrivenim ženskim telima, sve ono što unosi pometnju i zabunu u viktorijanske kodekse.

Dvadesetak godina ranije britanski diplomata Saterland Menzes, upravo aludirajući na Tursku, zapisuje da su: „Istok i Zapad dva različita sveta ljudi, običaja i verovanja, između kojih su neprestani mržnja i sukob, i koje sve do danas nastoje da napadnu i pobede jedan drugog.“¹³⁸ Putnik dodaje komentar na račun nemoći hrišćanstva da interveniše u ovoj situaciji:

„Ni hrišćanstvo nije moglo pomiriti ove suprotnosti, niti ih pomešati. Rimski svet se podelio na Istočnu i zapadnu imperiju, borba se nastavila, manifestujući se isprva na konfesijama, hrišćanstvo se podelilo na rivalske crkve: Istočna se počela kvariti alegorijskom imaginacijom, frivolnim i iskvarenim grčkim običajima, ulazeći u najopasnije kontroverze; te greške su prouzrokovale nazadovanje čovečanstva; ona je postala majka brojnih sekti, ćerka antičkih filozofskih škola sa zajedničkom idejom o negaciji

¹³⁷ Charles Eliot, *Tukey in Europe*, Arnold, London, 1908. Str. 77.

¹³⁸ Suterland Menzies, *Turkey Old and New: Historical Geographical and Statistical*, vol I H. Allen & Co. 13 Waterloo palace, S. W. London, 1880, str. 6

svetosti Isusa Hrista.¹³⁹ „Ta fatalna misao¹⁴⁰, rodila je novu jeres - islam, to nepriznato dete hrišćanstva, nepotpuno i varvarsko, potomka jeretika Arija Nestora, Jutikusa¹⁴¹

Zahvaljući ovom kontekstu rodila se pretnja Evropi, strašna Osman-ska imperija: „Njene ruke su u Mađarskoj, srce u Austriji, brodovi dominiraju Jadranom i zalivom u Tunisu, Levantom i Sredozemljem.“¹⁴²

Islam se smatrao neodvojivim delom Istoka, a zemlje u kojima je većinsko stanovništvo bilo islamske veroispovesti direktnom vojnom pretnjom Evropi. Ujedno je bio deo sveta koji čuva tajne, egzotiku, korupciju i latentnu moć.¹⁴³ Tokom srednjeg veka i rane renesanse bio je problem hrišćanskim misliocima koji su ga smatrali zastranjenjem od hrišćanstva. Za mnoge Evropljane, bio je neka vrsta kontinuiranog kulturno-verskog izazova i pretnje imperijalizmu. Islam nikada nije bio smatran dobrodošlim u Evropi. Filozofi su od Hegela do Špenglera na islam gledali bez entuzijazma. Od osmog veka kada se u merovinškoj Fredegarovoj hronici ukazuje na biblijske genealogije u kojima su Saraceni zapadnjački narod sa sopstvenim jezikom, na njih se gleda kao na potomke Ismaela, Avramovog prvog deteta koje je starozavetni otac začeo sa egipatskom robinjom, i učvršćuje se konvencionalna genealogija Arapa. Erazmo Roterdamski je Turke smatrao čudovišnim zverima i neprijateljima crkve. Tomas Mor ih je smatrao gnusnom sektom Hristovih smrtnih neprijatelja; silama mraka. Proganjale su ga priče o krvavom i okrutnom Turčinu. Las Kazas je argumente protiv islama koristio za uništenje Indijanaca. Za Lutera su Turci bili đavolje sluge, turski car bio je opsednut đavolom, a turska vojska đavolja. Islam je za njega bio skandalozan, apsurdan i prljav. Bekon je podržavao „sveti rat“. Volter - simbol prosvetiteljstva pisao je da su Turci pored kuge bili najveće prokletstvo na zemji i želeo da ih izbriše sa njene površine. Volter je žalio zbog činjenice da su hrišćanske sile umesto da unište zajedničke neprijatelje zauzete time da jedna drugu guraju u propast. Sa kraljem Fridrihom II, Volter se dopisivao o radosti koju bi doživeo kad bi muslimani bili progna-

¹³⁹ Isto, str. 6 -7.

¹⁴⁰ Isto

¹⁴¹ Isto.

¹⁴² Sutherland Menzies, *Turkey Old and New Historical Geographical and Statistical, vol I H. Allen & Co. 13 Waterloo palace, S. W. London, 1880, str. 185.*

¹⁴³ Edvard Said, navedeno, *Krivotvorenje islama, Tridvajedan, Zagreb, 2003, str. 9.*

Otkrivanje Balkana

ni iz Evrope. U pismima carici Katarini II, poverio je da će umreti zadovoljan ako Turci budu pobeđeni. Kada je osetio da se njegovom životu bliži kraj, činilo mu se da bi mu zadovoljstvo donela samo mogućnost da ubije nekoliko Turaka. Johan Gotfrid Šindler je 1788. objavio mirovni plan za rešavanje „turskog pitanja“ kao odlučujućeg za uspostavljanje „mira u Evropi“, Johan Avgust Šletvajn objavio je sistem trajnog mira među evropskim državama u kojem predlaže da Turska prihvati hrišćansko zakonodavstvo. Lajbnic je predlagao formiranje novog tevtonskog vojničkog reda čiji je zadatak bila borba protiv Turaka i drugih neprijatelja. Hvaleći Sen Pjera, Dalamber je podržao zaklinjanje za suprotstavljanje muslimanskoj veri i istrebljenje muhamedanstva.¹⁴⁴

Islam nikada nije postao jedna od religija koje su donosile „istočnjačku mudrost“. Evropski stručnjaci su povremeno upućivali na „islamski način razmišljanja“, ali on nije shvaćen kao nekakav koherentni skup ideja koje bi se mogle koristiti u drugu svrhu osim kao povod za markiranje drugosti. Javne rasprave o islamu pokretane su samo u vreme političkih kriza, pa je tek tada postajao vredan komentara javnosti. U geopolitičkim određivanjima polazilo se od postavljanja u konfrontirajući odnos sa svim normalnim, zapadnjačkim, „našim“. On je implicirao antagonizam prema „našem svetu“. Razilaženje islama od „naše stvarnosti“ i „naših normi“ proizvelo je polimorfni status opipljive, prepoznatljive stvarnosti o kojoj se može dati puno proizvoljnih izjava i logičkih strategija.¹⁴⁵ Ipak, dogodilo se ono što se Evropi nije smelo dogoditi: „Više od pet vekova u Evropi traje konflikt, njegovi tragovi sežu hiljadu godina unazad, u sećanja na mračni i varvaski život Centralne Azije“.¹⁴⁶

Engleski izveštač i istoričar, Šem ukazuje na „opadanje Osmanskog carstva, kvarenje, ili dekadenciju turske rase koje je dalje prouzrokovalo gubitak teritorija i slabljenje; fizičke i moralne uslove u kojima žive hrišćanski narodi Turske, kao i njihov eventualni kapacitet za izgradnju samostalnih država koje će zameniti tursku vladavinu. Ovde se kao posledica uključuju i idejni okviri panslavizma, kao i brojne opasnosti koje proističu

¹⁴⁴ Tomaž Mastnak, *Evropa-istorija političkog pojma*, Beogradski krug, 2007, str. 91–100.

¹⁴⁵ Isto, str. 31.

¹⁴⁶ Suterland Menzies, *Turkey Old and New* str. 1.

iz zajedničkog života brojnih tako različitih naroda u okvirima ne samo Turske, nego i Austrije.¹⁴⁷

Šem nudi jednostavno objašnjenje:

„Svet je podeljen na dva nejednaka dela, na Istok i Zapad. Jedna grupa naroda uspela je da „zagospodari skoro čitavom Evropom, Amerikom, Australijom i velikim delom Azije, a još uvek napreduje. Turci joj ne pripadaju, već su deo druge rase koja je u civilizacijskom smislu daleko iza, očigledno inferiorna jer uporno gubi bitke. Istorijski osvrt pokazuje da Turci ne samo da su bili neuspešni u prošlosti već su inferiorna rasa nesposobna da vlada zemljama na način na koji to čine arijevske narodi Evrope i Amerike. Istočni ratovi 1875–1887. i unutrašnja istorija Turke, pažljivo su proučene od strane hiljada posmatrača, kojima oni služe kao test novih važnih teorija za dobrobit čovečanstva koje tek dolazi“.¹⁴⁸

Parnavel Čerson zemljotrese u Turskoj prepoznaje kao uslišenje hrišćanskih molitvi, i posledično, ispravnost hrišćanske vere: „zemljotresi u Turskoj naveli su islam da shvati moć hrišćanske molitve: 'hrišćani su se molili svom bogu i on je protresao zemlju', kažu oni. Pustošenje kolere imalo je sličan efekat. Sigurno je krajnje vreme da se božija reč proširi i Turskom“.¹⁴⁹

Na kraju, ovo bi za Čersona bilo sasvim logično jer „Turčin živi u varvarskoj kući, u sirovosti nekultivisane slobode“.¹⁵⁰

Središnja rasprava o neprijatelju - varvarinu, postaje učestalija kako odmiču poslednji dani osmanskog carstva, a približava se međuratni period kada će se uspeti sa ukidanjem halifata u Turskoj. Od Mladoturske revolucije i potom poraza u Prvom svetskom ratu, počela se oblikovati predstava o Turskoj kao zemlji u kojoj se sve modernizuje, te je jednovremeno za druge evropske zemlje počela sticati značenja saveznice od poverenja. Ipak, zemlje i narodi koji su se našli u kontaktu sa Turskom i islamom, ostaće neke od mnogih sa „perspektivnom razvoja“, ili onih koje iščekuju modernizaciju, evropeizaciju, civilizovanje. Ideologija modernizacije je oblikovala ideju o islamu koji je posle navodne kulminacije doživeo slom i

¹⁴⁷ Shem, A. J, *War in the East*, New York, 1887. str. 6.

¹⁴⁸ Isto, str. 24.

¹⁴⁹ Parnavel Omney Tcherson, *A Trip to Turkey and Travellers Guide to the Turkish Capital*, Houlson and Stoneman, London, 1855, str VII

¹⁵⁰ Isto, str. 2.

Otkrivanje Balkana

proizveo srednjevekovni fanatizam i religioznost. Ni za jednu drugu konfesionalnu grupu, nije se otvoreno tvrdilo da je pretnja zapadnoj civilizaciji, pa sve teritorije, svi narodi koji su se mogli naći pod kulturnim delovanjem Turske deluju kontaminirano, nedovoljno evropski i ostaju na listi čekanja za civilizovanje.

Zbog ulaska Orijenta u telo Okcidenta, zbog nedozvoljenog, zabranjenog, do neizgovaranja i nepomišljanja opasnog mešanja, nastaje dvostruko problematičan odnos prema Balkanu kao delu Osmanske imperije koji deli osobine sa osvajačem, a opet u značajnoj meri zadržava hrišćanstvo, postajući teško razumljiva kombinacija orijentalnih osobina, među kojima se izdvajaju one direktno „naučene“ i „nasledene“ od osvajača, poput „brutalnosti“, „varvarstva“, „ratničkog duha“, ali zadržavaju one kojima se naglašava „hrišćanski identitet“ – patnja, mučeništvo, deprivacija, što rezultuje proizvodnjom dvostruke - ambivalentne reprezentacije.

Sloveni: slabost Evrope

Objašnjenje ovako kompleksne istorijske situacije, putnici sažimaju u nekoliko tipičnih rečenica. Menzes i Eliot, daju jednostavna objašnjenja - pre nego što su Grčka i Rim postojali, različiti narodi naselili su delove velikog azijskog kontinenta i ubrzo postali isuviše brojni. Neki od tih naroda bili su razvijeniji, a drugi manje razvijeni. Sticaj istorijskih okolnosti nije presudio u korist Slovena:

„Slovenska plemena bila su brojna ali nedovoljno otvorena za dejstva civilizacije“. Zato je turska imperija uspela da osvoji „Moldaviju Vlašku, Bugarsku, Srbiju, Bosnu i druge stanovnike, uglavnom slovenskog porekla ili one sa najviše slovenske krvi.“¹⁵¹

Najpre, već zatečena zaostalost, neusklađenost sa tokovima civilizacije odredila je sudbinu slovenskih naroda učinivši ih slabima i osvojivima. Duga vladavina nepodesnog carstva proizvela je novi problem. Degeneracija je po putnicima sa Zapada, druga osobina Balkana. Ona je pripisivana fizičkom i intelektualnom propadanju osmalijske vladajuće klase i duhovnom i intelektualnom nazadovanju proisteklom iz nemogućnosti islamske

¹⁵¹ Suterland Menzes, *Turkey Old and New*, str. 3.

religije za razvoj. Ovi zaključci se reprodukuju na narode Balkana.¹⁵² Džordžina Mekenzi piše da je nesreća slovenskih naroda Balkana proistekla iz karaktera njihovog osvajača:

„Naročita nesreća ovih osvojenih naroda leži u karakteru njihovog osvajača, u neiskorenjivom varvarstvu muslimanskog Turčina, i sklonosti da načini varvare od onih koje je potčinio“.¹⁵³

Ovakav sistem označavanja kojem je Balkan podvrgnut, doveo je u pitanje perspektive nezavisnosti naroda koji ga naseljavaju. Balkanci nekome moraju pripadati. Pitanje njihove sudbine postaje problem njihovog pripadanja, a ono se razrešava na nekoliko načina: najpre skretanjem pažnje na političke i istorijske okolnosti koje Balkan čine značajnim za ostatak Evrope; naglašavanjem njegove granične i nestabilne pozicije; istraživanjem Balkana koje za cilj ima akumulaciju znanja o načinu života i rasnoj pripadnosti, a da bi se naglasila njegova subordinacija i različitost u odnosu na kulturno i fizički superiornog civilizatora. Henri Post objavljuje ulogu Britanije u oslobađanju balkanskih naroda naglašavajući rani optimizam koji je omogućavao ovaj intervencionizam.

„Priljavi musliman se usudio da uvredi njeno visočanstvo Englesku – za uvredom je sledila osveta. – i Grčka joj je predata. U trenutku kada su prestali da se nadaju svakoj sigurnosti, ta deca su drhtala u strahu za svoju veru; stajali su nepokretni čekajući svoj pad. Dok ju je ushićeni Turčin tukao, usledio je strašni udarac i Grčka je zauvek oslobođena turske tiranije“.¹⁵⁴

No, prve posete Grčkoj pokazaće da je i sama postala „zagađena“ prisustvom „prljavog“ gospodara. Tamo gde Post očekuje susret sa visokom civilizacijom, ostatke evropske kulturne kolvke, na Korintu, zateći će nemar, zapuštenost, nečistoću:

„Enterijer je odlično sačuvan kao i grubi eksterijer, ali gadan i prljav da gadniji i prljaviji ne može biti“.¹⁵⁵

¹⁵² Božidar Jezernik, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada, XX vek*, Beograd, 2007, str. 236.

¹⁵³ Georgina Mary Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-In-Europe*, Bell and Daldy, London, 1867, str. XVIII

¹⁵⁴ Henry Post, *A Visit to Greece and Constantinople in the year 1827–8*, Sleight and Robinson, New York, 1830, str. 7.

¹⁵⁵ Isto, str. 25.

Otkrivanje Balkana

Ovo će otvoriti novi prostor za govor o balkanskim hrišćanima koji su vekovima živeći pod osmanskom vlašću izgubili ne tek samostalnost, nego mogućnost da budu deo „civilizovanog sveta“. Interesovanje za Osmansku imperiju i njeno nasleđe; upitanost za budućnost balkanskih naroda, ovde je fragment interesovanja za britanski kapital, za britanske posede u Aziji koji se moraju očuvati i zbog toga se služi sličnim retoričkim sredstvima, slikama koje omogućavaju kreiranje Orijenta kao sveta zaostalosti, necivilizovanosti.

Jedan od načina na koje se prenosila zamršenost Balkana, bili su pokušaji da se objasni Istočno pitanje. Čitaocima je nerazumljivo bilo objašnjavano još nerazumljivijim, otkrivajući da ni samom putniku nisu jasne istorijske i političke okonosti koje su do njega dovele. U bogato opremljenom putopisu didaktičkog karaktera, američkog pesnika i pisca priča za decu, Jezekije Batervorta čiji su prvi geografski priručnici za decu prodati u do tada nezamislivim tiražima, predstavljena je „enigma“ Istočnog pitanja. To je „mračni“, „nerazumljivi“, deo sveta oko koga se bore imperije na Istoku; koji pripada Turskoj, a priželjkuje ga Rusija.¹⁵⁶ Hrišćanski narodi koji ga naseljavaju su brojniji od Turaka, ali potčinjeni više vekova,¹⁵⁷ što služi kao još jedan dokaz da su odnosi na Istoku zamršeni, nejasni i apsurdni stoga što su postavljeni suprotno zapadnoj logici. Kao jedan od glavnih paradoksa njihovog načina života izdvaja se brojnost praćena nemoći da se suprotstavi osmanskom vladaru. Među hrišćanskim narodima, narator izdvaja Srbe, Rumune, Bosance, Bugare i Hercegovce – narode koji nastoje da „zbace turski jaram i osvoje slobodu“.¹⁵⁸ Iako su dugo pod vladavinom Turaka, još uvek su „u najvećem broju Sloveni“, „narodi slovenskog duha i hrabrosti“.¹⁵⁹ Ti hrišćanski narodi u Turskoj uglavnom pripadaju onome što on naziva „grčkom crkvom“,¹⁶⁰ koja ima svoje „sveštenike, svoje crkve i čudne strukture, vrlo niske stepenaste krovove i vrlo visoke tornjeve“.¹⁶¹ Ona je paradigmatična kada se uzme u obzir „apsurdnost“ Balkana, jer se

¹⁵⁶ Hezekiah Butterworth, *Zigzag Journeys in the Orient: The Adriatic and the Baltic- A Journey of the Zigzag Club from Vienna to the Golden Horn, the Euxin, Moscow, Altra and Laureat*, Boston, 1882, str. 49–50.

¹⁵⁷ Isto, str. 50

¹⁵⁸ Isto, str. 50.

¹⁵⁹ Isto.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ Isto.

ne shvata kao punopravni deo hrišćanstva, već deo drugog kulturnog sveta. Njoj je bliska „filozofska iskvarenost“, ona je puna „frivolnog“, nastala je u kvarenju, u doticanju sa islamskim svetom. To je nepotpuno hrišćanstvo u konfesionalnom, intelektualnom, moralnom padu.

Međutim, enigmatičnost balkanskih naroda ovde ne proizilazi samo iz dugog kontakta sa Osmanskom imperijom. Adolf Slejd koji je najpre bio britanski admiral, a potom postao admiral flote sultanove mornarice, u svojim beleškama sa putovanja izražava strepnju da bi balkanski narodi možda mogli biti bliži Rusiji, da bi mogli biti „istočniji“ nego što se misli. Ukoliko bi njihovo opredeljenje išlo u prilog Rusiji, za Britaniju bi se otvorili novi problemi. Slejd pokazuje da iz jedne balkanske zemlje izvire upravo ova opasnost: „U Srbiji postoje simpatije prema Rusiji: tu je ista vera, pismo, ista ljubav prema zvezdama i ordenju, isti stepen polu-varvarstva među nižim slojevima, a to daje sklonost ka grčkoj autokratiji i idolatriji“.¹⁶² Ova kombinacija ruskog i grčkog poslužila je da se narodi koji žive na Balkanu smeste što istočnije, da se naglasi njihova različitost u odnosu na kulturu iz koje putnik dolazi, koliko i mogućnost da će konačno opredeljenje tih naroda možda ići u prilog Rusiji.

U istorijskoj perspektivi ovde odlučujuću ulogu ima nekoliko događaja. Godine 1853. ruski car je počeo da povlači značajne poteze koji su mogli odrediti dalju sudbinu kako same Rusije, tako i Balkana. Ruske trupe su ušle u Vlašku i Moldaviju. Rusofobija u britanskoj javnosti koja je bila pritajena jednu deceniju ranije, obnovljena je sa prvim vestima o ulasku trupa na Balkan. Na jednoj strani, uočavamo Dizraelijevu konzervativnu struju koja tvrdi da se Osmansko carstvo mora odbraniti i da se Rusija može zaustaviti spretnim kombinovanjem diplomatije i sile. Kako su konzervativci strepeli od sposobnosti ruskog cara, u Britaniji se otpočelo sa pažljivim praćenjem događaja na Balkanu. Usled sudara ruskih aspiracija i prisustva osmanske vlasti dolazi do otvorenog sukoba, između ove dve sile, što Britaniju takođe uvodi u rat kojim nastoji odbraniti osmanske teritorije. Kako se Britanija sve dublje uvlačila u sukob, agresija se usmeravala na balkanske narode koji su težnjama ka stvaranju nezavisnih, nacionalnih država počele ometati spokojstvo velikih sila. Uporedo sa ovim, u celokup-

¹⁶² Alophus Slade, *Travels in Germany and Russia including a steam Voyage bz the Danube and the Euxine from Vienna to Constantinople in 1838–39*, Cambridge University Press, 2012, str. 156.

Otkrivanje Balkana

noj britanskoj diplomatiji opstaju dve struje mišljenja u vezi sa Turskom. U okvirima jedne, nalaze se državnici koji smatraju da Turska ima životnu snagu koja nije iscrpena, već je i dalje puna resursa koji u određenom periodu nisu korišćeni na produktivan način. Turska bi tako bila branilac Britanije od rastuće moći Rusije. Na drugoj strani, a to je ona čije će mišljenje postepeno prevladati, našlo se mišljenje o nužnoj civilizacijskoj propasti Turske, o njenoj istrošenosti i kulturnom padu. Dok je prva grupa kojoj pripada Dizraeli, smatrala da se sa Rusijom treba obračunati ratovima i diplomatskom „silom“, druga je podsticala ustanke na Balkanu. Težnje za stvaranjem nezavisnih država na Balkanu, počele su da menjaju njegovu kartu. Pored uticaja velikih sila, Osmansko carstvo su potresali balkanski narodi – Srbi, Rumuni, Grci, Bugari. Rusija i Francuska podržavaju povlačenje granice između Crne Gore i Turske, kao i zahtev Mihaila Obrenovića za odlazak Turaka iz svih srpskih gradova. No, Britanija tada staje uz Tursku i Austriju. Najzad je postignuto kompromisno rešenje za povlačenje Turaka iz samo dva grada. Oživljavanje balkanskih planova za autonomiju, koje su podržale Rusija i Francuska, dalo je još jedan povod da se pokaže da su u istočnom pitanju u britanskoj politici postojale dve struje. Liberalno opedeljeni Gledston je 1858. godine, zatražio da se prizna pravo Vlaške i Moldavije da se ujedine, podsećajući prisutne kako govori o hrišćanskom stanovništvu. Ovom prilikom Gledston izbegava da se izjasni o pravu Turske da vlada Balkanom.¹⁶³ Iz ovoga vidimo da su obe političke struje bile daleko od iskreno emotivno obojenog odnosa prema narodima Balkana. Zalaganje za slobodu i prava hrišćanskog stanovništva ostaje maska kojom liberalna struja zaustavlja Rusiju, pa tako dve struje mišljenja postaju dva metoda u blokiranju ruskog uticaja na britanski kolonijalni kapital. U vreme Gledstonove prve vlade, promenili su se odnosi snaga u Evropi. Rusija je iskoristila francusko-pruski rat i odbacivši princip razoružanja uspevala da proдре u Turkestan. Britanski državnici primećuju da se ova sila pažljivo, sistematski približava Indiji. U Rusiji kao i u Britaniji nastaju ustanove koje se bave Azijom i Balkanom pretvarajući znanje u moć. Ovde nastaju dva paralelna procesa, no sa ciljem Rusije da preuzme ono što je Britanija već posedovala i što je brižljivo čuvala. Da bi se postepeno približila Balkanu, a potom i britanskim posedima na Istoku, kao slovenska crkvena organizaci-

¹⁶³ Miloš Ković, *Dizraeli i Istočno pitanje*, Clio, Beograd, 2007, str. 109.

ja, egzarhija je proširila svoju jurisdikciju i politički uticaj na balkanske hrišćane. Posle povratka Rusije na Crno more, u Britaniji je postalo jasno da istočni rival postaje sve jači. Dizraeli iznova počinje upozoravati da ukoliko Rusija pokuša da preuzme Indiju, Engleska mora odustati od diplomatskih sredstava. U Engleskoj se tako o ruskim ambicijama prema kolonijama na Istoku počinje govoriti u terminima ludila i čudovišne ambicioznosti.

Posle niza slomova Osmanskog carstva i konačnog bankrota pod sultanom Abdulazizom, konzervativna i liberalna struja našle su se na istom putu. Kada su znaci propadanja Osmanskog carstva postali nedvosmisleni, obe strane odustaju od unutrašnjeg sukoba. Od smrti kneza Mihaila, Srbija je počela gubiti podršku Rusije. Unutrašnji sukobi na Balkanu, postepena engleska „kupovina“ balkanskih državnica, delovanje bandi, čuvena nasilja u Bugarskoj komplikovali su situaciju. Uverenje da iza Srbije i Crne Gore stoji Rusija, učinilo je britansku javnost, isprva neprijateljem dveju kneževina. Kasniji ulazak turskih trupa u Srbiju i zločini u Bugarskoj izazvali su talase simpatija prema hrišćanskom stanovništvu Balkana, u Engleskoj. Pobuna bugarskih dobrovoljaca protiv Turaka brzo je propala ali neobshrabreni planirali su sledeći pokušaj za predstojeće proleće u nameri da ga prošire na Bosnu uz očekivanu intervenciju Srbije i Crne Gore. Aprilski ustanak iznova je bio neuspešan, a kasnije je postao jedan od najznamenitijih događaja u bugarskoj interpretaciji nacionalne istorije. U nemogućnosti da izazovu narodni odziv, vođe su se ograničile na nekoliko planinskih gradova, a glavninu vojske činili su učitelji, sveštenici, studenti i zanatlije. Veći deo stanovništva odbio je učešće u pripremi ustanka. Kako Porta za suprotstavljanje ustanicima u tom trenutku nije imala redovne trupe, počela je da regrutuje bašobozuk sačinjen od muslimanskog stanovništva. Tu su se našli domaći Turci, pomaci, Čerkezi i izbeglice upustivši se u osvetu nad hrišćanskim seljacima, uglavnom nevinim za ubistva muslimanskih civila u prethodnom ustanku. Većina ustanika je pobijena, a čitava sela su opustošena i spaljena dok je oko 30 000 ljudi ubijeno. „Zverstva u Bugarskoj“ nisu mnogo promenila u samoj Bugarskoj, ali su izazvala međunarodnu reakciju.¹⁶⁴

Gledstonova struja koja se zalaže za „visoku etiku, moralnost, hrišćanske ideale“ oslanjajući se na primere iz Bugarske, u spoljnoj politici,

¹⁶⁴ Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana*, Clio, Beograd, 2004, str. 163

Otkrivanje Balkana

uspeva da prevagne. Krajem osamdesetih godina devetnaestog veka u londonskim listovima su osvanuli tekstovi o masovnim pokoljima, silovanjima, pljačkama i procenama broja osmanskih žrtava među hrišćanskom stanovništvom Balkana. Čitaoci su bili uznemireni člancima o nasilju koje je sprovedeno uz podršku Velike Britanije. Uzbudjenje zbog masakra u Bugarskoj zahvatilo je javnost Francuske, Italije, Nemačke, Austrougarske. Britanska politika koja je podržavala Tursku, izazvala je podelu na dva sukobljena tabora u okviru kojih se raspravljalo o ulozi morala u spoljnoj politici i pravima da se u vreme uspostavljanja demokratskih institucija utiče na spoljnopolitička delovanja zemlje. Protivnici ovakve politike dobili su Gledstonovu podršku. Njegovi stavovi o pravima balkanskih hrišćana na oslobođenje od Turaka bili su poznati još od pedesetih godina devetnaestog veka. Ističući da je Osmansko carstvo prevarilo i razočaralo svoje branioce iz Krimskog rata, predstavlja se kao nosilac moralne odgovornosti da izjavi da Turska nije ispoštovala obećanja data Britaniji i drugim silama u vidu sprovođenja obećanih reformi i poboljšanja uslova života hrišćanskih podanika. Sa druge strane, Gledston izjavljuje da se Rusija promenila i da više nije preteća despotska sila iz pedesetih godina devetnaestog veka. Služeći se hrišćanskom retorikom neki nonkonformisti počinju priželjkivati ulazak Rusa u Carigrad i proterivanje Osmanlija iz Evrope. Sada prepoznajemo novi politički obrt. Umesto da Turci budu brana protiv Rusije, poslednji postaju oni koji će uništiti poslednje ostatke Osmanskog carstva.

Rusko-turski rat doveo je do novih strepnji Britanije da ovog puta Rusija može nesmetano širiti svoje političke uticaje u Evropi, poigravajući se malim balkanskim zemljama. Ipak, Rusija daje obećanje Britaniji da bar neće ugroziti Suec, ni Persijski zaliv, niti će pokušati da pripoji Carigrad. U britanskim političkim krugovima raste sumnja u Ruse koji bi sada mogli ući u Carigrad i nametnuti uslove celoj Evropi. Rastuća snaga Rusije na Balkanu i neophodnost zaustavljanja ulaska Rusije u Srbiju, podstakli su proizvodnju teksta o opasnom ruskom uticaju na rubovima Evrope.¹⁶⁵ Međutim, Rusija nije imala jasno definisanu politiku na Balkanu. Na diplomatskom planu, u poređenju sa britanskom i francuskom politikom, bilo je teško govoriti o „ruskoj politici“. Ministri, ambasadori i generali su se nadmetali u dodvoravanju caru, pa su tako nastajale međusobno suprot-

¹⁶⁵ Isto, 194.

stavljene klike često delujući jedne protiv drugih. Nasuprot panslavističkoj agenturi, najviši krugovi Ministarstva inostranih dela nisu bili spremni da preduzmu konkretne akcije bez podrške neke od velikih sila. Ovi unutrašnji faktori su značajno slabili carsku moć Rusije, i za razliku od političke podeljenosti Velike Britanije, ovi drugi su ostali destruktivi i imobilisajući. Šezdesetih godina devetnaestog veka na Balkanu su se preplitali italijanski, ugarski, poljski nacionalisti, ruski panslavisti, italijanske, francuske i pruske diplomate. Sva ova delovanja bila su čvrsto isprepletana tako da nijedno nije moglo uzeti korenitog maha i odista izmeniti konkretne ideološke i političke prilike na Balkanu. Ali, to i nije bio njihov cilj. Svi su nastojali da prouzrokuju krizu koja bi posredno olakšala ostvarivanje njihovih ciljeva. Tom prilikom bili su u vezi sa pokretima i vladama na Balkanu. Balkanske države su nastojale da se ophode kao suverene, njihovi vladari su zaključivali savete i prihvatili „evropsko držanje“. Nove države su ozakonjivale tekovine pobuna, podržavale „nacionalnu emancipaciju“, a ratovi i revolucije su pored liberalne retorike izrazile težnju za uspostavljanjem centralizovanih birokratskih monarhija.¹⁶⁶

Odnos između Velike Britanije i Turske na jednoj, i Velike Britanije i Rusije, na drugoj strani, u devetnaestom veku je bio dinamičan. Stalni politički preokreti, zapravo su bili samo različiti pristupi problemu čuvanja kolonija na Istoku. Simboličko odbacivanje Balkana kao zahvaćenog osmanskim kulturom, ili njegovo priželjkivanje kao poseda u koji Rusija ne sme ući, samo je deo takozvane Velike igre – borbe za očuvanje Indije. Istovremeno ovo je i borba za očuvanje dominacije u Evropi i čitavom svetu, koja bi mogla biti ugrožena od strane konkurentne sile. U zavisnosti od konkretnog političkog konteksta nastaju parovi u percepciji, u čijim okvirima se povezuju Balkan i Rusija, ili Balkan i Osmansko carstvo.

Istočna kriza i njene posledice su donele novi talas promena na Balkanu. Rusija 1877. godine nije pošla u rat protiv Turske vođena panslavizmom. On nikada nije bio snažan onoliko koliko su se njegove pristalice nadale ili koliko bi protivnici strepeli. Rat i krizu su izazvale političke prilike, a naročito rusko-austrijsko suparništvo.

Duga strepnja i gorka rusofobija nastavile su da bar u pozadini deluju govorom o Balkanu. Stanovništvo Balkana, ma koliko bilo prepoznat-

¹⁶⁶ Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana*, Clio, Beograd, 2004, str. 110.

Otkrivanje Balkana

vano kao žrtva imperijalnih težnji, ostaje obeleženo simboličkim teretom istočnosti.

U trenucima kada se postavlja pitanje pozicije balkanskih naroda u vezi sa Istočnim pitanjem i dok Britanija strepi za svoje posede na Istoku, gajeći ambivalentan odnos prema Rusiji, naglasiće se balkansko slovenstvo kao izvor istočne zamršenosti i misterioznosti. Uostalom i Rusija je još od XVI veka u delima evropskih pisaca bila predstavljana kao varvarska, a njena bliskost sa „divljim i bezbožničkim“ narodima ugrožavala je hrišćanski status. U tom smislu je i ona sa kontinuitetom dovođenja u vezu sa enigmatičnošću, misterioznošću i varvarstvom bila jedan od evropskih konstitutivnih drugih.

Nastojeći da potkrepi pretpostavku o nemogućnosti razumevanja balkanskih hrišćana, ali i da ovo stanovništvo iznova dovede u vezu sa Turcima, Jezekija Batervort dodaje da osim što je u životima tih hrišćana sve jednako čudno kao da su islamske veroispovesti, oni su „jedva malo inteligentniji i jedva malo preduzimljiviji od njihovih suseda muhamedanske veroispovesti“.¹⁶⁷ Ovako se dva aspekta marginalizacije kao proizvodnje dva para Balkan-Rusija i Balkan-Osmansko carstvo, ukrštaju, dotiču i prepliću. Putnik koji želi da spase balkanske narode od Turske i njenog kulturnog i političkog uticaja, nalazi se u ambivalenciji. Ovi narodi su već zahvaćeni istočnošću koja dolazi od turskog i ruskog uticaja i na koju kao da se više ne može delovati.

Tako Balkanci mogu biti i „sa ove“ i „sa one strane“, pa ta dvostruka mogućnost upućuje na novi vid ambivalencije. Ovaj deo sveta ostaje nešto nepostojano i zato zbunjuće. U njemu je sadržana reverzibilnost koja mu omogućava da zadrži nešto od zapadnog i nešto od istočnog, čime ostaje teško smestiv u stabilne i čvrste okvire, koliko i u uspostavljeni poredak. U tom smislu reč je o tranzitivnim, polutanskim ljudima, presudno obleženim sposobnošću prelazništva, mogućnosti da budu i jedno i drugo, oba u isto vreme, a time i negativno označeni prema postojanosti i doslednosti netranzitivnih i nepromenljivih egzistencija kakve zahteva „stabilni“ Okcident.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Jezekieh Butterworth, *Zigzag Journeys in the Orient*, str. 50.

¹⁶⁸ Tihomir Brajović, *Identično različito*, Geopoetika, Beograd, 2007. str. 155.

Na Balkanu nastaju svojevrсни orijentalno-okcidentalni amalgami i autohtoni tipovi koje zapljuskuje zapadna civilizacija i tako prelazna bića sa svim pratećim manama i prednostima. Tu se nalaze fraktali suprotnosti a one su i same fraktalne prirode kao i prelazni oblici koji posreduju između njih. Ljudi koji ga naseljavaju kombinuju idealizovanu tradiciju seljaštva, patrijarhata i vizantijskog/turskog nasleđa, sa jedne strane i evropske civilizacije sa druge strane. On lomi suprotnosti između Istoka i Zapada, Severa i Juga, Okcidenta i Orijenta, kombinujući blato i asfalt, ruralno i urbano, primitivno i civilizovano.¹⁶⁹

Uspostavljajući uznemirujući oblik prelaznosti, Balkan zadobija i neku vrstu posebnosti i izdvojenosti u odnosu na telo Evrope. Protivrečnost i dvojstvenost, koliko i istovremena pripadnost binarnim sferama suprotstavlja se esencijalistički zasovanim predstavama o nacionalnim, konfesionalnim, na kraju, karakternim identitetima. U tom smislu, reč je o nekoj vrsti egzistencijalnog iskoračenja koja će proizvesti kolebanja u engleskoj javnosti i ironijsko odnošenje putnika prema stanovništvu koje sreće. Predstave o zaostalosti, srodnosti sa dalekim i nerazumljvim istočnim kuturama, ostaviće jednako duboku traumu na same balkanske narode koji su internalizovali, kako geopolitički rascep između istočne i zapadne Evrope, tako između Evrope i Orijenta.¹⁷⁰

Ovakva razmišljanja imala su podlogu u pseudonaučnim opservacijama koje se sporadično javljaju i u putopisima. To je karakterologija koja na sebe preuzima zadatak objašnjenja društveno-političkih okolnosti. U karakteru balkanskih naroda, putnici nalaze orijentalno i varvarsko, socijalno-psihološki ih fiksirajući na marginu Evrope.

¹⁶⁹ Marko Živković, *Srpski sanovnik*, XX vek, Beograd, 2012, 57.

¹⁷⁰ Dušan Bijelić, *Normalizing the Balkans: Geopolitics of Psychoanalysis and Psychiatry*, Ashgate, Burlington, 2011, str. 13.

VIII

ONI, DRUGI, NESLIČNI: BALKANSKI KARAKTERI

Pojava karakterologije

„Malo se zna o narodima koji žive na Istoku Evrope, premalo u odnosu na politički značaj koji bi njihovo poznavanje moglo imati, a Istok se mora upoznati radi održanja mira u Evropi“, napisao je engleski putnik i historičar Vilijam Forsajt, 1876. godine u svojoj knjizi „Slovenske provincije južno od Dunava“.¹⁷¹ Ono što treba poznavati nisu samo neposredni prizori i politički događaji, već precizni podaci koje iznose historičari, istraživači Istoka, Evrope i Balkanskog poluostrva, svo znanje koje se može prikupiti od naseljavanja Slovena. Nadasve, on misli na poznavanje porekla i karaktera naroda koji su neophodan uslov za njihovu klasifikaciju. Oslanjajući se na Gibonovu „Istoriju“ iz 1776. Forsajt saopštava da je čitava unutrašnjost Ilirije stotinak godina ranije bila naseljena „varvarskim plemenima čija divljačka nezavisnost obeležava nesiguran prostor između hrišćanske i muhamedanske sile“. Ovaj uvid u istoriju, nametaće pitanje koje će se postavljati kroz čitav devetnaesti vek i najzad postati prava intelektualna opsesija: „Kakva je istorijska, biološka i rasna osnova evropskih i neevropskih naroda“? Kada je reč o Balkanu, od ovog pitanja će se polaziti u budućim raspravama sa ciljem razrešavanja „političkih problema“, „nacionalnih antagonizama“, sklapanja saveza i uspostavljanja mira. Predstava „nesigurnog prostora između hrišćanstva i islama“ i konstruisanje kulturnih uticaja koji bi odatle mogli proizaći ostala je jedna od ključnih u karakterologijama naroda Balkana.

¹⁷¹ William Forsyth, *The Slavonic Provinces South of the Danube*, John Murray, London, 1876, str. 2.

Otkrivanje Balkana

Klasifikacije, sistematizacije, postavljanje naroda na evolutivnu lestvicu deo su duha devetnaestog veka, i zato popularna literatura otkriva fascinaciju raznolikošću sveta i do tada nepoznatom raznolikošću Evrope. Geografije koje su se postavljale izvan iskustva bile su naseljene neobičnim pojavama, često „monstruoznim“ bićima, ili bar drugim rasama. Još u srednjem veku, klasifikovano je oko pedeset naroda. Neki od njih bili su zastrašujući, drugi smešni, različiti u pojavnosti i društvenoj praksi.¹⁷²

U devetnaestom veku nisu masovno osnivana samo geografska društva. Antropologija se javlja kada i geografija i iz sličnih imperijalnih razloga. Veliki deo rezultata koje su dale ove discipline ticao se fizičke antropologije koja je uključivala antropometriju kako bi klasifikovala narode i rase. Rezultat ovih saznanja bilo je uspostavljanje hijerarhije na čijem dnu su se našli crni, a na čijem vrhu su bili beli. Između njih se nalazilo mnoštvo naroda koji su u procesu fluktuacije i genske adaptacije, budući najprilagodljiviji, opstali.¹⁷³ Odavde je proizašao i socijalni darvinizam kao legitimizacija imperijalne ekspanzije.¹⁷⁴

I u klasičnom orijentalizmu, u spisima filozofa, istoričara i enciklopedista nailazi se na rasu-karakter kao oznake; one se javljaju u vidu fiziološko-moralne klasifikacije kada se izdvajaju varvari ili divlji ljudi. Ovakve oznake stekle su snagu kada su u devetnaestom veku povezane sa karakterom kao derivatom, ili genetičkim tipom. Nastaju gotovo „arhetipske“ figure – varvari i primitivni ljudi izranjaju kao odgovor iz moralnih i filozofskih pitanja. Slika „divljeg čoveka“ koji je živio na rubovima civilizacije, koji nije poznao etičke principe, nije rafinirao seksualne nagone pretvorivši ih u civilizacijski napredak odražavala je kulturne strepnje. On je bio drugi, naseljen izvan civilinog društva kontinuirano preteći da upadne i poremeti njegovo funkcionisanje. Slike Drugih – varvara, muslimana, Turaka, antropofaga cirkulisale su Evropom vekovima pre kolonijalizma. Ove slike su se često poklapale sa procesom konstrukcije Drugoga u kolonijalnom diskursu. Drugi koji su označeni kao varvarski, degenerisani, tiranski ili promiskuitetni zapravo su osnova ovih slika koje tek dobijaju specifična imena i

¹⁷² Ovakva zapažanja počinjala su transformacijom tela. Narodi-izvan-naših-geografija imali su velike uši, lice na grudima, repove, ili su bili džinovi i patuljci.

¹⁷³ Jo Sharp, *Postcolonial Geographies*, Sage, London, 2009, str. 36.

¹⁷⁴ Charles E. Wilson, *Race and Racism in Literature*, Greenwood, Westport, Connecticut, London, 2005, str. 27.

jasnije određene geosimboličke prostore. Svaki pojedinačni drugi u svom karakteru ima nešto od ovog divljeg čoveka, on nosi neku njegovu preteću osobinu. Ona je obezbeđivala očuvanje slike inferiornosti svih naroda čiji način života nije bio usklađen sa merilima koja je Okcident postavljao.¹⁷⁵

Putopis je po pravilu preplavljen problemima nacionalnog identiteta i nacionalnih susreta. Ti problemi se uočavaju i tematizuju u eksplicitnoj ili implicitnoj formi. Pitanje kulturnog, nacionalnog i etničkog identiteta je uočljivo u putopisu i književnostima jer se smatra pravom formulacijom kulturnog identiteta. Likovi i učesnici u putopisu su okarakterisani izgledom i narativnom ulogom prema konvencijama i stereotipima u pogledu nacionalne pozadine. Značaj takvog teksta ogleda se u moćima njegove distribucije koja omogućuje repetitivnost predstave o drugome. Nacionalne karakterizacije funkcionišu kao opšta mesta – iskazi koji učestalim ponavljanjem dobijaju prizvuk poznatosti. Njihov retorički učinak leži u poznatosti i u vrednosti prepoznavanja, a ne u njihovoj istinitosnoj vrednosti. Čak i kada putnik tvrdi da piše iz vlastitog iskustva u vezi sa pripadnikom određene grupe, tom iskustvu prethodi čitanje starijih izvora. U tom smislu, nacionalne predstave funkcionišu kao opšta mesta i ne upućuju u prvom redu na grupu nego na perpetuiranje prethodnih predstava.¹⁷⁶

Karakterološka pseudonauka transformisana u popularni žanr imala je najpre, za cilj utvrđivanje mesta koje jedan narod ili grupa naroda može zauzeti na evolutivnoj lestvici, ona je merila njihov kulturni domet, pripadanje ili nepripadanje civilizaciji i stoga, opravdavala ili dovodila u pitanje mere „civilizovanja“. Deskripcije nacionalnog karaktera kretale su se od stereotipa do prikaza navodno složenih analiza i posmatranja prirode naroda koja je navodno davala jasan odgovor na pitanje uslova u kojima su živeli. Međutim, Evropa je imala dugu istoriju uverenosti, kako u različitost karaktera naroda koji je naseljavaju, tako u vlastitu jedinstvenu posebnost, kojom se razlikuje od drugih kontinenata i uspeva da ostane centar civilizacijskog poslanja. Kao pojava individualnog ili društvenog tipa, karakter se razumevaio poput esencijalne naravi spajajući dva shvatanja u koncept predispozicija koje motivišu ponašanje. Tako je karakter postao inherentni otisak po-

¹⁷⁵ Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism: the new critical idiom*, Routledge, London, New York, 2005, str. 54.

¹⁷⁶ Joep Leersen, „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled“, *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 98–125.

Otkrivanje Balkana

sebnosti koja daje psihološku potporu, odakle je proizašao interpretativni, referencijalni okvir za ponašanje i delovanje. Međuzavisnost rase, karaktera i delovanja počela se primenjivati na narode, da bi se dali odgovori na društvene nejasnoće. Tako su narodi i nacije definisani vlastitim karakterima, a oni dalje podržali osnov klasifikacija. Drugi se upoznao akumuliranjem znanja o istoriji, jezicima, običajima i obrascima ponašanja ljudi u kolonizovanim zemljama kako bi se odagnala njihova stranost.¹⁷⁷

Balkan u putopisnim karakterologijama

Karakterološko „znanje“ se akumuliralo i o stanovništvu Balkana. Brojni su stereotipi utkani u ove karakterologije koje će se docnije, u dva-desetom veku, mobilisati iznutra, među balkanskim narodima i postati osnova pseudopsiholoških rasprava. Čitav splet stereotipnih figura i na njima zasnovanih odnosa u kojima se pozicije menjaju, razmenjuju i koriste u političke svrhe; kompleksan sistem međusobne srodnosti, udaljenosti, podloge za konflikte, ratove i saveze učestvovao je u složenoj proizvodnji imperijalnog znanja. Ovakvo znanje imperije o Balkanu, trebalo je najpre da obezbedi odgovor na pitanje koje smo već pomenuli u prethodnom poglavlju : „Zašto je Orijent potčinio jedan deo Evrope“. On je bio neka vrsta dopune, ali i društveno-prihvaćenog, pre naučnog nego hipotetičkog ili popularnog objašnjenja ovog događaja. Ukoliko je, dakle, došlo do takvog osvajanja, ono je moralo biti u vezi sa karakterima osvojenih naroda. Ali, kako su ti karakteri mogli biti deo Evrope, jesu li ljudi koje je Osmansko carstvo moglo osvojiti u rasnom i „psihološkom“ smislu bili Evropljani, ili neko drugi ko se tu našao greškom migracije? U skadu sa duhovnom klimom vremena, odgovor na ova pitanja, pronađen je u nesavršenosti stanovništva, nedovoljnoj otvorenosti za civilizaciju, a one su pripisane rubnosti. U njima je moralo biti nečega „varvarskog“.¹⁷⁸ Jedno od uobičajenih

¹⁷⁷ Ovidio Karbonel, „Egzotični prostor kulturnog prevođenja“, *Polja časopis za književnost i teoriju*, godina LIV broj 460. Novembar-decembar, 2009, Novi Sad, str. 98.

¹⁷⁸ Cvetan Todorov uočava da su kroz istoriji varvarima bili smatrani oni koji 1. krše najosnovnije zakone zajedničkog života, to su ocebice, materoubice; 2. varvari su oni koji pokazuju prekid između sebe i drugih jer sistematski pribegavaju nasilju i ratu da srede razmirice; oni ne vode računa o specifično ljudskim kulturnim kodovima kakvo je skrivanje prilikom vršenja „intimnih činova“; 4. žrtve su tiranije nekog despota. Ali, nazvati nekoga varvarinom znači povući granicu između „mene“ i „njega“, on služi tome da Ja budem

retoričkih rešenja postaju „divlja plemena“. Kako bi se objasnilo zašto je jedan deo evropskog stanovništva osvojen, mobilise se govor o evoluciji socijalnih institucija. Poput svakog drugog sistema, i Evropa je u prošlosti morala imati neku nesavršenost. U jednoj fazi svoje evolucije, u njoj su zastali, zadržali se primitivni, divlji i kasnije, varvarski narodi.

Turci i slovenski narodi

Kao aglomerat različitih plemena koji je vezan zajedničkim dijalektom, od kojih je sanskrit najpoznatiji, Sloveni su, za putnike devetnaestog veka, u najbližoj vezi sa tadašnjim narodima Azije, što Forsajt dokazuje običajima koje su ovi narodi navodno nasledili od azijskih predaka¹⁷⁹. No, prikazivanje palete naroda i rasa, najčešće otpočinje predstavama o Turcima kao stanovništvu koje je obeležilo Balkan. Za Kleridža oni, kroz kulturu i „mentalitet“ ostavljaju pečat na prošlost, sadašnjost i budućnost ovih naroda. Samo se skup osobina pripisanih Turcima prikazuje kao konstanta u „mentalnom sklopu“ i posledično, kulturi Balkana. Citirajući Torntona, kapetan Kleridž ih opisuje:

„Hrabri i malodušni; dobri i svirepi; jaki i slabi; aktivni i indolentni; od asketizma do razvrata; od moralne ozbiljnosti do ogromne senzualnosti; od istančanosti i sladostrašća do grubosti; sa božanskog trona mole se nad dubrištem; nadmeni i skrušeni; arogantni i pokorni; liberani a podli; iako su po prirodi mirni i blagi, njihov bes je nekontrolisan, zverski“¹⁸⁰

Kleridž će nastaviti konstatacijom da je Tornton odista bio u pravu, jer je reč o narodu kod kojeg je sve suprotno evropskom, razumnom i normiranom:

„Kada ulaze u džamiju, umesto da skinu turban, oni skinu papuče... Noću spavaju u odeći, a umesto viljuški i kašika, koriste prste; jedna žena im nije dovoljna, nego uzimaju četiri.“¹⁸¹ „Umesto da budu viđeni sa ženom

„civilizovan“, sa značenjima uzvišenosti i gospodarenja. Označavanje naroda Balkana kao polu-varvarskih i polucivilizovanih zapravo služi da bi se opravdali postupci „civilizovanog“ i učvrstila njegova pozicija na vrhu evolutivne lestvice.

¹⁷⁹ Isto, str. 10.

¹⁸⁰ R. A. Claridge, *A Guide AMong the Danube from Vienna to Constantinopol, Smyrna, Athens, The Morea The Ionian Islands, and Venice*, F. C. Vestley, London, 1836, str. 97

¹⁸¹ Isto, str. 98.

Otkrivanje Balkana

i ćerkama u javnosti, oni ih čuvaju kao Egipćani mumije.¹⁸² „Umesto soka, piju opijum.“¹⁸³ Njihov karakter, Kleridž sažima kao „odista orijentalan“.¹⁸⁴

Ovakva ironizacija kroz postavljanje „evropskog“ kao merila ispravnog i uzvišenog ostaće konstanta u daljem govoru o stanovnicima Balkana, određujući njihovu ambivalentnu poziciju u odnosu na evropsku kulturu. Ovaj citat ujedno postaje paradigmatičan kada se u obzir uzme široko shvaćena funkcija pragmatičkog delovanja diskursa nacionalne stereotipizacije. Dinamika načina na koji ovi tekstovi služe afirmaciji ili negaciji stereotipa, njihovom ironijskom potkopavanju ili opozivanju pokazuje kako se u jednom trenutku jedan narod mogao diskreditovati, a od drugog načiniti kulturni sused i saveznik. Ovako se, kroz karakterologije, aktivira empirijski teško proverljiva informacija o stvarnom svetu sa skupom nepotpunih opštepoznatih pojmova. Oni su ostavljali dovoljno prostora za dalja umnožavanja karaktera, za njihovu rastegljivost i otvaranje prostora u koji se mogu postaviti i kontrastne osobine. Zato se poigravanjem diskursima o varvarstvu i zaostalosti, Balkan mogao koristiti kako kao mesto svireposti i kulturnog otpadništva, tako kao mesto na kojem se moglo eksperimentisati sa evropskom ulogom zaštitnika mladih naroda. Ovo će objasniti kako su se uloge „naroda-ljubimaca“, „država sa despotskim vladama“ ili „dijaboličnih“ naroda sklonih razaranju i ugrožavanju suseda, proizvoditi zavisno od političkih i ekonomskih potreba. Da u ovom stanovništvu nije bilo nesavršenosti inače netipične za Evropu, ono se ne bi našlo pod turskom vlašću. Nedovoljno civilizovani postali su podložni neevropskim uticajima, a osvjači su ostavili traga i na njihov mentalitet. Tako nastaje de Vindova „Divlja Evropa,“ kao i njeni stanovnici – Crnogorci - „Avganistanaci Evrope“¹⁸⁵, obeleženi „srednjevekovnim varvarstvom,“¹⁸⁶ ili Spenserova Srbija,¹⁸⁷ „polu-civilizovana zemlja“ koju naseljava „ne naročito inteligentan narod“, „blažen u svojoj neukosti.“¹⁸⁸

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Isto

¹⁸⁴ Isto, str. 97.

¹⁸⁵ Harry De Windt, *Through Savage Europe*, T. F. Urwin, London, 1907, str. 27.

¹⁸⁶ Isto, str. 28

¹⁸⁷ Edmund Spenser, *Travels in European Turkey in 1850 Through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus; with a visit to Greece and the Ionian Islands*, Colburn and Co. London, 1850, str. 22.

¹⁸⁸ Isto, str. 114.

Bugari

Odabir balkanskih naroda čije se karakterologije prikazuju u putopisima, rukovodi se jednostavnim kriterijumima i svodi na pitanje susreta, pre nego što sadrži kompleksne političke i istorijske okolnosti. Fani Blant, Čarls Eliot, Tomas Forester i Džordžina Mekenzi biraju Bugare, Grke i Albance, de Vindt predstavlja Crnogorce, Bardžiz i Pejton, Srbe.

Po engleskoj književnici i Bajronovoj rođaki, Fani Blant, samo ozbiljna, naučna studija običaja može da rasvetli pitanje rasne pripadnosti i od nje neodvojive karakterologije naroda Balkana. Njena putopisna „studija“ o narodima Turske, objavljena u dva toma, jedan je od brojnih devetnaestovekovnih pokušaja objašnjena političkih i kulturnih prilika kroz praćenje „karaktera i običaja“ malih i Evropi slabo poznatih naroda. Poput prirodnjaka, Fani Blant koristi ovaj deo sveta kao laboratoriju u kojoj nadgleda, beleži i razvija teze o Balkanu. Njen učeni diskurs o ovom delu sveta, prožet je predrasudama, insistiranjem da se o Balkanu širi znanje koje se već pretpostavlja; ono koje će dokazati naseljenost nedovoljno razvijenim stanovništvom koje treba kontrolisati. Fani Blant bira nekoliko naroda na Balkanu. Njima su već pripisane određene karakteristike u starijoj literaturi što je omogućilo stabilizaciju stereotipa o njima. Kao najzanimljivije izdvaja Bugare i Albance, konstruišući komplementarne parove običaja evropski/balkanski. Očudavajući Albance izdvaja odnos muškarca prema ženi, značaj krvne osvete, međuplemenske sukobe. Ovo je jedan od uobičajenih načina na koji se grade karakteri. Nastanak i razvoj bugarske kulture pripisuje se kontinuiranom uticaju raznovrsnih trvenja između naroda koji su od kraja šestog veka prolazili i nastanjivali se u delovima Bugarske, pa su se stoga, u njoj zadržali čudni običaji sa Istoka.¹⁸⁹ Ona nalazi dodirne tačke, „ono što povezuje primitivne Bugare sa Avarima sa kojima su došli u blizak dodir koliko i sa Tatarima.“¹⁹⁰

Iz „mešavine njihove krvi koja teče vekovima“, nastala je današnja kombinacija vojnički superiornih a civilizacijski inferiornih Bugara sa vojnički inferiornijim i civilizacijski superiornijim Slovenima.¹⁹¹ Kao neka vrsta mešavine pravih Istočnjaka sa onima koji to nisu sasvim, nastali su

¹⁸⁹ Fani Blant, *My Reminiscences*, John Murray, London, 1918, str. 4

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ Isto

Otkrivanje Balkana

Bugari, nedovoljno vojnički jaki da bi se suprotstavili Osmanskom carstvu i stoga, lako potpali pod njen uticaj postavši „nesrećna zemlja izložena stalnim ratnim sukobima.“¹⁹²

U ovim karakterologijama se gotovo po pravilu uočava težnja za iznalaženjem veze između „drevnih“ naroda, prvih naseljenika, varvarskih plemena koja dolaze iz različitih delova sveta i savremenog stanovništva Balkana, što postaje način da se iznađe čvrsta spona između prošlosti i sadašnjosti, kako bi se zabeležio uzrok zaostalosti, bilo da se on nalazi u azijskom poreklu, u diskontinuitetu naseljavanja, ili nekoj istorijskoj „traumi“ koja je stanovništvo Balkana učinila podložnim „orijentalnom“ osvajanju.

Albanci

Na drugom mestu nalaze se Albanci koji su kao: „većina naroda od manjeg značaja slabo poznati civilizovanom svetu.“¹⁹³ Opisi Albanije kod Fani Blant, kao i kod Meri Daram služe radi dokazivanja „civilizacijske superiornosti“, ostalih delova Evrope; opisi načina života Albanaca, njihova materijalna i socijalna kultura služe kontrastiranju sa „prosvećenim Zapadom“, ujedno postajući tačka najuočljivije zaostalosti na Balkanu, mesta na kojem prestaju Orijent i Okcident, a počinju bezvlašća i arhaični običaji. Poput retke biljke ili insekta, ovi narodi naseljavaju deo sveta u koji se teško probija, na kojem se još teže preživljava. Surovost uslova, klimatskih i socijalnih, svedoči o njihovoj izdržljivosti pojačavajući mogućnost građenja spona sa drevnom prošlošću. Očuvanje tih drevnih osobina i arhaičnog karaktera dalje pruža mogućnost da se konstruiše prostor u koji hrabri i izdržljivi putnik može pobeći od civilizacije.

„Zbog planinskog karaktera i sklonosti njenog stanovništva ka ratovima, Albanija je ostala „neistražena, nekultivisana, zapuštena“¹⁹⁴, a Albanci „isključeni iz tokova civilizacije.“¹⁹⁵ Društveni odnosi, jednako nerazumljivi, gotovo da se svode na „dve ideje: vendetu i besu.“¹⁹⁶ Blant očuđava Albance primarno kao narod iz „zabačenih i primitivnih krajeva“, konačno

¹⁹² Isto, str. 6.

¹⁹³ Isto, str. 62.

¹⁹⁴ Isto, str. 63.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ Isto, str. 80.

ih prikazujući kao „radosne i siromašne.“¹⁹⁷ Primitivnost, teška zaostalost, ono su što ih konačno određuje:

„Karakter Albanca je mešavina varvara, oni imaju teške mane i nezamislive vrline polu-varvarskog naroda. Oni nisu dovoljno civilizovani da ne bi bili okrutni, a civilizacija ih nije naučila konačnoj lekciji da su čast i poštenje nepraktični i vode poreklo iz srednjovekovnog sujeverja, bezvrednog za današnjeg poslovnog čoveka čiji je pogled usmeren na novu šansu.“¹⁹⁸

Govor o časti i poštenju kao nepraktičnom kulturnom ostatku, zapravo je ironijski i jedan od ciljeva mu je upućivanje opaske na račun narastajućih kapitalističkih odnosa. No, uporedo sa ovom ironijom prepoznaje se pokušaj da se odista oslika jedan karakter. Sličan govor uočljiv je o Crnogorcima. Albanci i Crnogorci sa svim civilizacijski prevaziđenim vrednostima, zapravo postaju dokaz da su čak i Evropu nekada naseljavala divlja plemena. Tako shvaćeni i neki Evropljani mogu biti divlji i zaostali.

Istorijsko zastajkivanje, izostanak kontinuiteta u razvoju i kontakt sa civilizacijom upotpunjuju konstruisanje njihovog karaktera. Sličnu analizu karaktera Albanaca daje Džordžina Mekenzi:

„Albanski musliman je pripadnik dvostruko kolonizovanog naroda. To je Evropljanin koji je izgubio ne samo slobodu, nego i religiju; onaj čija je prošlost varvarska, sadašnjost otpadništvo, a budućnost, ili povratak na prošlu veru, ili ropstvo depotskim stranim vladarima.“¹⁹⁹

U sličnom maniru, Čarls Eliot piše da je Albanija „pusta, nekultivisana, više nego bilo koja druga zemlja“.²⁰⁰ „Ništa se zapravo ne zna o njima, osim da su hrabri, tvrdi, teški za potčinjavanje i da su kod njih sporo prodirale tekovine grčke i rimske civilizacije. „Sva njihova plemena uključena su u stalne konflikte i osвете koje proističu iz urođenih sklonosti ka ratovanju i odsustvu pametnijeg posla“²⁰¹

Uvođenje retoričkih strategija koje obezbeđuju marginalizaciju, praćenu egzotizacijom, omogućile su izgradnju svojevrsnog viktorijskog

¹⁹⁷ Isto, str. 84.

¹⁹⁸ Isto, str. 86.

¹⁹⁹ Georgina Mary Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-In-Europe*, Bell and Daldy, London, 1867, str. 255.

²⁰⁰ Charles Eliot, Sir, *Turkey in Europe*, Edward Arnold, London, 1908, str. 385.

²⁰¹ Isto, str. 390.

Otkrivanje Balkana

interesovanja za Balkan. Verovatno je Meri Daram doprinela intenziviranju ovih slika, kombinujući predstave o varvarstvu, zaostalosti sa onima o infantilnosti, nezaštićenosti balkanskog „dobrog divljaka“. Slika kamena koji se postavlja na mesto neobrađene zemlje govori o necivilizaciji naspram civilizacije; ona kao da ne može proizvesti društvo u koje prodiru nova otkrića i vrednosti. Tu vladaju zaostalost, drevni i stoga primitivni običaji, nasilje, rat. Ovakve predstave ne dokazuju da bi se varvarizacija Albanaca mogla pripisati prisustvu islama među njima; očuđavanje albanskih katolika i muslimana je jednako; oni se kulturno homogenizuju da bi nastao jedinstveni svet unutrašnjeg, neevropskog u Evropi.

Crnogorci

Eliot se bavi Crnogorcima, uključujući ironijski diskurs:

„Ovo je zemlja pod oblacima sastavljena od blokova kamena, sivog, crnog, odvratnog, onog kroz čije pukotine pokušava da se probije poneka biljka. Kada je suša, zaslepljuje vas prašina koja stalno leti. Kada je vlažno, oblaci vas uznemiruju. Stanovnici ove čudne zemlje sasvim su drugačiji od Srba. Umesto da budu seljaci, svi su gazde i prinčevi“.²⁰²

Hari de Vindt bez mnogo ironije beleži da je Crna Gora prožeta orijentalnim, „dosadna i dremljiva“. Ostala je deo zaostalog sveta: „Crnogorac nije opasan kao oni sa daljeg Istoka. Hrabar je kao lav i pošten“²⁰³. „Domaćin će vas ubiti bez razmišljanja, ali zbog lične časti, a ne da bi vas opljačkao“.²⁰⁴ Očuđavanju doprinosi njihov izgled. Crnogorac nije obični Evropljanin, niti opasni Istočnjak, fizički je džin: „To je džinovska rasa. Englez srednjeg rasta je u poređenju sa njim, patuljak“.²⁰⁵

Ovde uočavamo kako pripadnici „divljih plemena“ moraju imati ne samo karakterne, nego i fizičke osobine koje će ih razlikovati od civilizovanih Evropljana. Radikalno drugačijem karakteru mora odgovarati i radikalno drugačiji izgled. Nije neuobičajeno da su još iz kolonizovanih zemalja stizali izveštaji o izuzetno niskim – patuljastim, kao i izuzetno visokim i krupnim narodima - džinovima. Ovo docnije postaje i jedna od glavnih

²⁰² Charles Eliot, *Turkey in Europe*, London, Edward Arnold, 1908, str. 383.

²⁰³ Harry de Vindt, *Through Savage Europe*, T. I. Urwin, London, 1907, str. 28.

²⁰⁴ Isto.

²⁰⁵ Isto.

tema imaginarnih putopisa gde se sreću Liliputanci. Kontrasti između patuljaka i džinova uočavaju se na putovanjima Istokom gde evropska logika podleže inverziji. Kroz proces evolucije i civilizacijskog ujednačavanja nastali su današnji Evropljani. Fizički izgled signalizuje drugačijost „rase“, ali figurira i kao metafora karakterne i kulturne različitosti.

Te druge, preevropljane odlikuje i niz nepraktičnih osobina i običaja koji ih razlikuju od modernih naroda. Takvi su, kako po drugi put primećujemo, čast, poštenje, ali i nisko vrednovanje ličnog života nasuprot visoko vrednovanom zajedništvu.

Srbi

Za Edmunda Spensera, dolazak među Srbe je ono što ga podseća da je na Balkanu, jer ma koliko ratoborni bili, a to je osobina kojom se sažima priroda Balkanca, oni su: „deca prirode, neuka i neupućena u brige velikog sveta“.²⁰⁶ „Poput Arapa, oni (Srbi) više vole kretanje po dolinama i planinama od zamaranja ozbiljnim poslovima ili poljoprivredom.“²⁰⁷ Baš zato što im manjka ovaj civilizacijski osećaj za rad, tačnost, predanost, od ovog naroda se ne može očekivati mnogo: „Od Srba ne možete očekivati da ispolje visoke intelektualne sklonosti. Značajno su primitivniji u svojim idejama i navikama od onih čija je postojbina Zapad.“²⁰⁸

Za razliku od Spensera, veteran mornarice, Ričard Bardžiz primećuje da Srbe odlikuje „duh nezavisnosti koji je pokrenuo divlje varvare iz antičkog doba, protiv njihovih osvajača, a prenet je do poslednjeg pokoljenja.“²⁰⁹ Na ovo dodaje: „Prirodnu nesposobnost da stvore veće političke jedinice i tendenciju da se razbijaju u manje grupe. Sve ovo, umanjilo je brojčanost Srba.“²¹⁰ Govor o društvenoj organizaciji divljeg plemena, ovde izostaje, premda se zadržava „nomadski karakter“. Ovo stanovništvo je poput Arapa. Orijentalizacija postaje uočljiva u svim aspektima analize njihovog karaktera. Izostanak osećanja za rad, preciznost, tačnost, zapravo

²⁰⁶ Edmund Spenser, *Travels in European Turkey*, Colburn and Co. London, 1851, str. 80

²⁰⁷ Isto, str. 86.

²⁰⁸ Isto, str. 95.

²⁰⁹ Richard Burgess, Rev. *Greece and The Levant: A Diary of a Summer's Excursion in 1834*, University of Michigan, 1835, str. 372.

²¹⁰ Isto, str. 373.

Otkrivanje Balkana

je kamuflirani govor o izostanku uticaja zapadne civilizacije. Ovo postaje eksplicitnije u govoru o primitivnosti u idejama i navikama, gde se oblikuju jasna razgraničenja između civilizacije i necivilizacije. Najzad, politička problematičnost, sklonost ka separatizmu i odsustvo svakog osećaja za jedinstvo, slogu koja bi za Srbe navodno bila politički i nacionalno spasonosna, ostaju glavna obeležja njihovog karaktera u engleskim i američkim popularnim i kvazinaučnim tekstovima.

Predstave o zaostalim Srbima nisu stabilne poput onih o azijskim karakteristikama Bugara i varvarstvu ili divljaštvu Albanaca. Sredinom devetnaestog veka, engleski diplomata Endrju Arčibal Pejton, piše o Srbima kao najmlađoj deci Evrope, polazeći nadu u njihovo sazrevanje. No, njihova „infantilnost“ ostaje jednaka zaostalosti, kulturnoj, političkoj; ona se ogleda u slovenskoj kulturi inherentnoj zaostalosti u rodnim i uopšte socijalnim odnosima.²¹¹ U „visokim i grubim figurama“²¹², sa „vitalnim telima i umom“²¹³, Pejton prepoznaje „škotsko-keltski karakter“²¹⁴ koji „upotpunjuje nisko lukavstvo ispoljeno kada se radi o materijalnom interesu.“²¹⁵ Takve predstave su prigodno korišćene kada bi se ukazala politička prilika. Uprkos ovim naizgled afirmišućim stereotipima, poput primitivnosti, izvorne jednostavnosti, orijentalizacija ne izostaje. Lukavstvo koje se Srbima pripisuje sve do kraja devetnaestog veka, te kroz čitav, ustancima i pokušajima oslobođenja od osmanske vlasti ispunjen devetnaesti vek, ostaje jedna od najuočljivijih klasično „orijentalnih“ osobina. U tom smislu, uticaj osmanske kulture možda je najizrazitiji upravo u konstruktima srpskog karaktera.

Bosanci²¹⁶

Upotpunjavanju orijentalizovanog balkanskog etničkog i karakterološkog mozaika doprinse predstave o stanovništvu islamske veroispovesti čije je poreklo slovensko, a karakter „mešavina orijentalnog i evropskog.“ Orientalizacija karaktera koja će se u dvadesetom veku, a naročito dvade-

²¹¹ Andrew Archibald Paton, *Serbia-the youngest member of European family*, Longman, Brown, Green and Longmans, London, 1845, str. 263.

²¹² Isto, str. 264.

²¹³ Isto.

²¹⁴ Isto, str. 266.

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ U tekstu: *Bosniaks, Bosnians*.

setih godina tog veka reprodukovati na karakterizacije i auto-karakterizacije, u naučnim ili pseudonaučnim studijama koje imaju osnovu u ovakvim zapažanjima. Orijent se reprodukovao na kulturu stanovništva koje se u dugom istorijskom procesu asimilovalo ili, kako se putnicima čini, identifikovalo sa Turcima:

„Veliki je jaz između Evropljana i Azijata u širokom smislu. Uzalud je ponuditi slobodu i dobru vladu Azijatima. On (Azijat) će prihvatiti i rado se prisetiti izreke 'poljubi ruku koju ne možeš odseći'; u srcu će radije biti potčinjen i izložen tiraniji nekog sultana Kledira ili Amira i ukoliko dobije priliku, otići će u zemlju gde su muslimani još uvek ljudi. Ali, muslimanski Bosanac ima drugačija osećanja.²¹⁷ „Oni su prihvatili islam izvan političkog polja. Njihove ideje se ne razlikuju od ideja drugih Srba i sposobni su da cene materijalni progres koji im je omogućila austrijska vladavina.“²¹⁸

Ovo stanovništvo će biti od naročitog značaja za one putnike koji žele da istaknu da je Balkan „nemoguća mešavina“. Svođenje jednog identiteta na drugi, povezivanje Bosanaca, Srba i Hrvata, njihovo predstavljanje kao troimenog naroda koji koristi dva pisma, nekoliko jezika i tri religije, otpočinje već prilikom prvih poseta u devetnaestom veku. Više od sto godina kasnije ovi paradoksi će se koristiti u svrhu očučavanja političkih konflikata na Balkanu, gde će u zavisnosti od ličnih sklonosti putnika ovi narodi biti označeni bilo kao Srbi, Hrvati, ili Južni Sloveni.

Geografija mešavine

Čarls Eliot je u knjizi „Turska u Evropi“ pokušao da prikaže narode Turske, ali ne sa namerom da Evropu upozna sa egzotičnim stanovnicima njenih skrivenih delova koliko da prouči njihovu istoriju, navike, običaje i rasne karakteristike i odgovori na nekoliko praktično-političkih pitanja. To je analiza specifičnih mešavina naroda koje, na njegovo iznenađenje, ne dele nikakve fizičke granice što nameće novi problem:

„U tri sela u okviru deset milja udaljenosti, jedno je tursko, jedno grčko, jedno bugarsko, ili možda albansko, jedno bugarsko i jedno srpsko, svako sa svojim jezikom, odevanjem i religijom, devet naroda i devet je-

²¹⁷ Richard Burgess, *Greek and the Levant*, University of Michigan, 1835, str. 381.

²¹⁸ Isto, str. 387

Otkrivanje Balkana

zika u velikim gradovima: Turci, Grci, Jevreji, Jermeni, Bugari, Srbi, Vlasi i Albanci. Zašto svi oni zadržavaju svoj jezik, svoje običaje i ideale? Na to pitanje može odgovoriti samo istorija²¹⁹

Ali, ta istorija koja je bila opsesija devetnaestog veka se ne može rekonstruisati bez promišljanja o naseljavanju naroda, a ova dalje vode autora do zaključka da je: „gomila za gomilom varvara stizala iz Azije u civilizovani svet“²²⁰. Tako je po Eliotu nastala Istočna Evropa, deo sveta „naseljen narodima sa Istoka čiji su jezici deo iste lingvističke zajednice“²²¹. Uloga tih naroda u istoriji još uvek nije jasna.

„Njihov doprinos umetnosti, književnosti, nauci i religiji jednak je nuli, Sudbina im nije dodelila zadatak da uče druge, stvaraju, unapređuju i teško da su ikada uspevali da vladaju, nego samo da osvajaju. Odsustvo kreativnosti lišilo ih je slave i veličine. Kada čovek pokuša da poveže te opskurne i fragmentarne zapise koje su ostavili dobija samo spiskove užasnih imena kao što su Bič Božiji, Huni, Avari, Turci, Džingis Kan, zapita se ko bi mogao obnoviti sva plemena koja su uništili, sve gradove koje su srušili, obnoviti svu krv koju su prolili“²²²

U celini, Eliotov površni prikaz uloge ovih naroda u istoriji čovečanstva ima za cilj da pokaže nizak nivo koji zauzimaju na evolutivnoj lestvici, da ukaže na varvarsku, negativnu političku i minimalnu kulturnu ulogu koju su odigrali kako bi povukao granice između civilizovanog sveta Zapada i necivilizovanog sveta Istoka. Oni ne umeju da proizvode intelektualna i umetnička dobra, ali su sposobni za osvajanje, mada ne i za vladavinu, što otvara još jedan aspekt intervencionističkog prostora. Jednovremeno, ovo nas vraća na već pomenuti problem uspostavljanja veze sa „drevnim“, „prošlim“, na jednoj strani i „savremenim“ na drugoj. U karakteru ovih naroda, prepoznaju se osobine koje kao da bi morale pripadati prošlosti. Prošlosti pripada sve što je neevropsko, necivilizovano – Orijent koji se našao u delu Evrope. Sa nestankom osmanske imperije moraju nestati i osobine prošlosti – suprotnost viktorsijanskom i edvardijanskom Ja.

²¹⁹ Isto.

²²⁰ Isto, str. 78.

²²¹ Isto.

²²² Isto.

Proizvodnja karakteroloških predstava u putopisima iz devetnaestog veka može se svesti na dva ključna procesa – oblikovanje slike o narodima podeljenim u plemenske zajednice, zaustavljenim na stupnju varvarstva; orijentalizaciju njihovog karaktera koja je nastala u dugom procesu kulturnih doticanja sa Osmanskim carstvom. Tu se bar u izvesnoj meri, delovanje ovog carstva prikazuje kao prvi značajni kulturni uticaj na necivilizovane narode rubnih krajeva Evrope. Značaj ovih predstava prepoznaje se u daljim pokušajima razjašnjenja političkih okolnosti na Balkanu kada se budu mobilisale predstave o vekovnim mržnjama, pripisanim navodno plemenskim organizacijama naroda, koliko i predstavama navodno trajnih mentalitetskih obeležja – kvazi-socijalno psiholoških objašnjenja konflikta koji zahvataju Balkan.

Ovim će se decenijama, pa i više od jednog veka kasnije objašnjavati svakodnevnica balkanskih društava, političke i ekonomske promene, tranzicija i zastajkivanja u pridruživanju evropskim institucijama. Karakterološki trendovi, svakako nisu zaobišli ni Balkan na kojem se dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka pišu obimna, naučno zasnovana dela o južnoslovenskim ili jugoslovenskim karakterima. Poznata su nastojanja Jovana Cvijića i Vladimira Dvornikovića ili manje ambiciozne studije Balkanskog instituta koje su za cilj imale pružanje odgovora na pitanja „ko je ko na Balkanu“. Sve one bile su u značajnoj meri zasnovane na, u dugom istorijskom procesu, formiranoj predstavi o graničnoj poziciji Balkanskog poluostrva koja je dovela do susretanja i ukrštanja evropskih i neevropskih naroda. Ne može se poreći uloga spolja već stvorenih predstava o migracijama koje su proizvele „neobične“ karaktere naroda ni uloga predstave o uspostavljenju orijentalnosti ovih naroda. Ove predstave dolaze iz izveštaja i putopisa u kojima su generalizacijama konstruisani karakteri balkanskih naroda. Verujući u neposredni uticaj terena i klime na ljudsku fiziologiju i psihologiju, Cvijić je priznavao delovanje različitih uticaja okoline na formiranje karaktera. Tipovi „Dinaraca“ koji pokazuju brigu za čast i ugled, ili svirepost, divljaštvo, suprotstavljeni su navodno stabilnim i tolerantnim seljacima koji žive u ravničarskim krajevima, upotpunjujući balkanski karakterološki mozaik. Cvijić ovom problemu pristupa svakako kompleksnije od putnika koji daju površni prikaz psihologije balkanskih naroda. On razlikuje četiri tipa ljudi među Južnim Slovenima: dinarski, centralnobalkanski, istočnobalkanski i panonski. Svaki od njih podeljen je na nekoliko

Otkrivanje Balkana

podtipova. Najснаžniji je dinarski a najbolji šumadijski varijetet. Kriterijum na osnovu kojeg se ovaj zaključak izvodi jeste sposobnost pružanja otpora turskoj vlasti. Raja ili u prevodu „krdo“ jeste termin kojim su Turci označavali nemuslimanske podanike carstva. Docnije, pa i u savremenom diskursu ovaj termin se koristi da bi se označila gomila – skup poslušnih koji se ne opire pritiscima vlasti i javnog mišljenja. Iz ovih razloga bi oni koji nisu raja, a jesu poznati po pružanju otpora turskoj vladavini spadali u grupu „boljih“. Rajinske osobine koje su se navodno zadržale u svim balkanskim karakterologijama bar u nekoj formi jesu: obožavanje autoriteta, pragmatičnost, egoizam, pokornost, servilnost, zlopamtljivost i identifikacija sa agresorom. Narativi o rajinskom karakteru svedoče o jednom naročito omraženom aspektu „duše naroda“. One se povezuju sa sramotom, sličnom onoj sramoti koju je Evropa osećala zbog osvojenosti jednog svog dela od strane Osmanskog carstva. U tom smislu ovo i jeste jedna reprodukovna, ogledalna sramota. Rajinski karakter i sve što se moglo dovesti u vezu sa turskim nasleđem objašnjavalo je političke, ekonomske i druge neusphe. Devedesetih godina dvadesetog veka u Srbiji se govor o rajinskom karakteru koristio uz pomoć svih medija kako bi se učvrstila autostigmatizacija. Svaljivanje krivice za različite mane u nacionalnom karakteru i političkoj kulturi na pet vekova pod turskim jarmom postalo je retorički topos među svim nekadašnjim turskim podanicima na Balkanu. Svojstva ovog toposa variraju od zemlje do zemlje u regionu shodno kontekstu i potrebama. Označavanje političkih protivnika kao dahija, janičara ili sultana – „unutrašnjih Turaka“ bilo je naročito rašireno u Srbiji devedesetih godina dvadesetog veka. No čini se da je jadikovanje nad karakternim manama „običnih ljudi“ bilo daleko veći problem. Dok prvo predstavlja stigmatizaciju političkog protivnika, drugo je odraz autostigmatizacije i autoagresivnosti kao posledice delovanja imperijalnog diskursa.²²³ Na isti način se krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina balkanski karakteri grade kao istočnjački i prijemčivi za komunizam koji je doveden u vezu sa despotizmom, jezivim povratkom u političku, feudalnu prošlost.

Ukoliko se takav karakter ne bi mogao pripisati vlastitom narodu, on se pripisivao onom susednom, pa se u njegovom rajinskom karakteru

²²³ Zanimljivo je da je Slobodan Milošević bio nazivan „crvenim sultanom“, a ovim se uspostavljala diskurzivna veza ne samo između turske politike i politike Slobodana Miloševića, nego i između „Orijenta“ i komunizma.

ili orijentalnom mentalitetu tražio razlog za sopstvene probleme. Ovakvi slučajevi su se obično okončavali eskalacijom sukoba između dve strane.

Cvijićev učenik, Vladimir Dvorniković u „Karakterologiji Slovena“, ovu grupu naroda opisuje kao ljude obeležene pasivnošću i nesposobnošću za stvaranje državnih celina.²²⁴

Već ovde postaje jasno kako se nauka nalazi ili pod uticajem već stvorenih predstava, ili ih ublažava ne bi li bili ostvareni politički ciljevi koji su zavisili od velikih sila. Ali, predstave o karakterima umnogome nalikuju onima već stvorenim, one se uvoze, prerađuju u skladu sa istorijskim i političkim iskustvom, potrebama nauke i ukusom čitalaca.

Mobilizacija ovih karakterologija prepoznavala se u većini balkanskih društava u vreme ekonomskih i političkih kriza. Ona je imala za cilj uspostavljanje identiteta kao predodređenih za unutrašnje, spoljašnje konflikte i političke probleme. Tada su karakteri naroda Jugoslavije predstavljani ili kao antagonistički koji su bili primorani da u jednom totalitarnom režimu žive u „neprirodnoj“, „veštačkoj“ administrativnoj i političkoj tvorevini, gde su trpeći jedni druge, najzad odlučili da se udalje od svog „primitivnog“, „nasilnog“, „orijentalnog“, „glupog“, „ugrožavajućeg“ suseda. U drugom slučaju, sukob bi bio objašnjavan upravo sličnostima karaktera koji ne mogu živeti zajedno. Zbog svog „prkosa“, „eksplozivnosti“, „inata“, „emocionalnosti“ koja se prepoznaje u oscilacijama ljubavi i mržnje, pa najzad „malih razlika“, moralo je doći do rata i konačnog razilaženja ovih naroda. Po njegovom okončanju, javiće se nostalgije i nostalgичne prognoze o nemogućnosti života jednih bez drugih, o neprepoznavanju dobrih stana „jednostranačkog sistema“ i „levičarskog sistema“, kao i naročite vrste realnog, premda strastvenog „bratstva i jedinstva“. U engleskim i američkim putopisima smo mogli videti u kojoj meri su ti karakteri predstavljeni kao neuravnoteženi, a njihovi nosioci kao nedovoljno zreli, primitivni, nedovoljno inteligentni ili nedovoljno sposobni. Ova spoljašnja slika kao da je poslužila kao potvrda unutrašnje slike i obratno. Devedesetih godina dvadesetog veka, iznova će se otvarati i čitati Cvijićeve i Dvornikovićeve studije, a popularni naučnici psiholozi, istoričari, političari i drugi će ih čitati u proročkom tonu. Jedna spoljašnja slika ostala je neizbežni i konstitutivni element brojnih balkanskih identiteta.

²²⁴ Marko Živković, *Srpski sanovnik, XX vek*, Beograd, 2012, str. 111.

IX

STVARNOST GRANICE

Danas je poznato da su balkanski narodi, ne želeći da sebe vide kao periferne, stekli utisak o vlastitoj centralnosti i pozicioniranosti na granicu između Istoka i Zapada. Prisustvo govora o evropskom braniku protiv Istoka u više navrata je obnavljano kroz čitav dvadeseti vek.²²⁵ Tako u javnom diskursu balkanskih zemalja traje koncept o smeštenosti između dva simbolički suprotstavljena dela sveta kao neke vrste identitetske komponente. Ona obezbeđuje centralnost identiteta nasuprot dugo pripisivanoj marginalnosti i stoga kompenzaciju osećanja koje bi periferizacija mogla proizvesti. Težnja da se istakne centralnost granične pozicije, njen značaj u određivanju sudbine Evrope, zapravo je proistekao iz nepovoljne pozicije koje reprezentacije dodeljuju Balkanu. Balkan tako, na nivou samoidentifikacije njegovog stanovništva nije tek osvojeno poluostrvo koje se našlo pod administrativnim i kulturnim delovanjem stigmatizovane imperije, nego simbolički graničar i stoga čuvar evropske civilizacije. Zamisao o liniji razgraničenja jedna je od trajnih simboličkih slika o poluostrvu koje je određivano posredstvom velikih podela. Istočno i Zapadno rimsko carstvo i njihove hrišćanske crkve naslednice, morali su se susretati i sukobljavati na Balkanu. Pojedinačni balkanski identiteti su formirani tokom vekova kroz predstavu o životu na granici.

Ova fluidna i imaginarna granica imala je i svoje analogije u stvarnosti. Premda su ove fizičke, opipljive granice bile neke od mnogih, njihovo administrativno delovanje bilo je jednako simboličkom. Ovakve granice imale su za svrhu sprečavanje kontakta između Orijenta i Okcidenta, one su sprečavale ili zaustavljale nedozvoljena mešanja između zamišljenih granica Azije i Evrope. Dok su prostori jednog mogli ostali netaknuti sadr-

²²⁵ Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, Geopoetika, Beograd, 2005, str. 9.

Otkrivanje Balkana

žajima drugog, na granici se sve moglo doticati i mešati. No, ta mešavina je po pravilu podrazumevala opasne sadržaje.

Prisustvo mešovitog, degenerisanog, iskrivljenog, signal je greške, a ova neka vrsta izvrnute „dobrodošlice“ na Balkan. Prvo što engleski misionar, sveštenik i učitelj, Alfred Rajt primećuje u Beogradu – „pravom balkanskom gradu“ jesu prosjaci, simboli nedozvoljenih mešavina na Balkanu. Beograd je „bazar deformiteta.“²²⁶ Deformisanost dolazi od granične pozicije:

„Na jednom nižem stepeniku sedelo je bedno stvorenje koje je nekim čudom prirode rođeno bez ruku; na istom stepeniku sedeo je slepi, krezubi starac koji je mrmljao tražeći pjastre i bio odeven u tako bedne krpe da smo se skoro sažalili; malo iznad stajao je zastrašujući patuljak, očigledno žrtva gušavosti; nad njim, čovek koji je u ratu izgubio obe noge; potom gluvonema žena; i tako dalje sve do kraja stepeništa.“²²⁷

Ovakvi i slični prizori kojima ukazuje na neku vrstu gradacije deformiteta, pratiće Alfreda Rajta na čitavom putovanju kroz Srbiju. Ona je upozorenje na rezultate, posledice koje može ostaviti mešanje. Opisi pripadnika različitih balkanskih naroda potisnuti su u drugi plan da bi se istakla deformisanost, nenormalnost koju proizvode nedozvoljeni kontakti i nepoštovanja granica. No, degenerisanost ostaje i posledica zapuštenih bolesti, onih kojima je Balkan podlegao usled orijentalnih uticaja. Izbegavanje orijentalnih uticaja omogućilo je razvijanje čitavog sistema fizičke i simboličke odbrane, vojne, medicinske, pa i, kako ćemo dalje videti, u mnogo čemu ritualne.

Vojna granica

U šesnaestom veku potreba da se Evropa odbrani od Turaka rezultuje organizacijom specifične pogranične oblasti koja je nazvana vojnom granicom. Balkanski narodi su se kretali u potrazi za sigurnošću, pa su tako Južni Sloveni počeli živeti rasepljeni sa obe strane granice između Osmanskog carstva i Austrije. Habsburška Vojna krajina zauzela je velike delove Hrvatske i Transilvanije. Obuhvatala je široku teritoriju pod vlašću i

²²⁶ Alfred Wright, *Adventures in Servia: or the experiences of medical free lance among the Bashi Boozuks*, Soonenschein and Co, London-New York, 1884, str. 15.

²²⁷ Isto.

upravom Austrije i prostirala se od obala Jadranskog mora preko Hrvatske i Slavonije, do Banata i Transilvanije. Bila je zamišljena kao institucionalizovano mesto sukoba dve suprotstavljene kulture, dva simbolička sveta kakvi su hrišćanski i osmanski. Stvaranje Krajine je imalo strateške razloge. Posebnom politikom podsticana su osamljena i samodovoljna zadružna imanja, slobodna od feudalnih obaveza u kojoj je najznačajniju ulogu igrala vojna služba. Ovakvo zaštićena od Osmanskog carstva koje je za nju sve manje bilo realna pretnja, Habsburška monarhija je postajala država zakonitosti u kojoj su se nezadovoljstva retko pretvarala u otvorene konflikte eskalirala kao revolucije.²²⁸

Cilj ove granice bila je najpre odbrana Hrvatske i Mađarske koje bi mogle biti prve na udaru osvajanja i ugroziti austrijsku krunu. No, ako bi Osmanska imperija uspela savladati otpor ove granice, mogla bi se naći dublje u Evropi i izvršiti invaziju na evropske zemlje. Pritisak Turaka je krajem osamnaestog veka oslabio, ali strepnja od njihove moći i organizacije nije prestala. Habsburška monarhija je započela kontraofanzive da bi povratila teritorije koje su se našle pod osmanskom vladavinom. Vojna granica je ostala na ovom mestu više od trista godina, zadržavajući odbrambene sisteme, utvrđenja i osmatračnice. Na njoj je teatralizovan konflikt između Istoka i Zapada. Međutim, vojna granica je postojala u antičko i u feudalno doba. Njena preteča se prepoznaje još u rimsko doba kada se njome branilo od upada varvara. Limesi su bili bazirani na pravu o otkupu zemlje, kojim su naseljenici dobili pravo da se tu nastane, ali su za uzvrat morali učestvovati u njenoj odbrani neko vreme. Ovakav sistem naseljavanja pokazao se kao privlačan i ekonomski isplativ.

Stanovnici granice su bili neka vrsta vojne službe u opasnoj zoni. Talas imigracije omogućio je stabilnu vojsku, a kompleksan sistem koji je podsticao prirodno i spontano naseljavanje napuštenih teritorija formirao je zajednice na marginama. Sa osmanske strane dolazili su seljaci hrišćani koji su bežali od turske vlasti, a sa druge su se kmetovi prebacivali na tursku teritoriju da bi izbegli namete koji su rasli u skladu sa vojnim potrebama. Na ovaj način formiran je deo Evrope obeležen maksimumom mešavine. Takvi prostori zbog karaktera granice nisu mogli biti homogeni

²²⁸ Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana 1804–1945*. Clio, Beograd, 2004, str. 66.

Otkrivanje Balkana

etnički ni konfesionalno. Različiti kulturni svetovi našli su se ujedinjeni na malom prostoru.²²⁹

Konfrontacija Habzburškog i Osmanskog carstva ustalila je bedem kao metarofu kojom se određuje kako uloga austrijskih naroda u istoriji, tako i njihovi međusobni odnosu. Tako Albanci, Mađari, Srbi, Hrvati, veruju da je njihova istorijska misija bila odbrana hrišćanstva i zapadne civilizacije od krvožednog neprijatelja. Izrazom *antemurale christianitatis* i *murus* označavale su se granice zapadnog hrišćanstva sa orijentalnim neverniciama poput Tatara i Turaka ili istočnih šizmatika.²³⁰ Eventualno mešanje moglo bi imati pogubne posledice, poput već doživljenih pandemija, tri talasa kuge od četrnaestog veka naovamo.

Majkl Kvin, 1835. prepoznaje granicu između zdravog Okcidenta i bolesnog Orijenta, on vidi karantin u koji treba odlagati bolest: „Zemun je granica Austrije, puntici koji dolaze iz unutrašnjosti Turske obavezni su da u karantinu provedu četrnaest dana“.²³¹ Zaista, kuga je nekoliko vekova bila pretnja Evropi. Zapisi iz Azije, oko 1330. i 1340. godine svedoče da se iz severozapadne Kine počela širiti ka stepama Centralne Azije. Tačnije, bila je to Crna smrt za koju se danas smatra da je bila pandemija kuge. Njeno poreklo bilo je na istočnom kraju Puta svile, odakle se, prateći trgovinske puteve proširila po čitavoj Aziji. Ibn al Vardi koji će joj docnije i sam podležiti, zapisao je da se bolest širila iz najmračnijih, naskrivenijih delova kontinenta, centralne Azije da bi zahvatila Kinu, Indiju, Persiju, i najzad Mediteran. U nekim zemljama odnela je i do sedamdeset procenata stanovnika. Poslednji, treći talas, izbio je sredinom devetnaestog veka. U Britanskoj Indiji, pred sam kraj devetnaestog veka odnela je stotine hiljada života. Kada je nastupila prva pandemija, u trinaestom veku, crkva je nastojala da marginalizovane grupe označi kao njene donosioce. Jedna od najsmrtonosnijih pandemija u istoriji čovečanstva vraćala se u Evropu svake generacije, no sa različitim stepenom mortaliteta sve do 1700. Tokom ovog perioda više od stotinu epidemija proširilo se Evropom. Engleska je pamtila 1603. godinu kada je najviše stradao London. Neki smatraju da su upravo ove pandemije izmenile socijalnu strukturu Evrope, a ironično, kao

²²⁹ Pjero Zanini, *Značenja granice*, Clio, Beograd, 2002. str. 99–100.

²³⁰ Božidar Jezernik, „Stereotipizacija Turčina“, u *Imaginarni Turčin*, XX vek, Beograd, 2010, str. 9–30.

²³¹ Michael Quin, *Steam Voyage Down the Danube*, Richard Bentley, London, 1836, str. 59.

da su muve i glodari, a ne čovek gotovo iz korena izmenili svakodnevnicu Evrope. Ostala je jedna od najdramatičnijih uspomena u životu kontinenta. Izazvavši psihološku i moralnu krizu, smatra se da je bila osnova tranzicije od srednjeg veka ka modernom dobu.²³²

Kuga je stigla na Balkan kasno. Seoba Srba je okončana, Karlovački mir potpisan, a Turaka više nije bilo u Bačkoj i većem delu Slavonije. Tek tada kuga se ovde javlja nekoliko puta, pa traženje izazivača kuge u iseljenim Turcima u mnogo čemu podseća na četrnaesti vek i vreme kada se u Evropi među označenim neprijateljima, nevernicima, marginalizovanim grupama i leproznima, tražio prenosilac bolesti. Slike Bačke iz 1709. jednako podsećaju na one iz Italije, Španije, Engleske, kada se mrtvi više nisu mogli sahranjivati, kada je nastupila glad, a društvom zavladao strah od potpunog uništenja. Međutim, trgovci i hajduci poput imunih na bolesti, kretali su se duž granice, pljačajući karavane sa Istoka, bežeći dalje iz Turske u Austriju. Svaki potencijalni putnik mogao je biti hajduk i prenosilac smrtonosne bolesti. Ipak, kuga je zaustavljena 1714. godine, kada je već bilo gotovo nemoguće popisati broj žrtava, osim onih u velikim gradovima, poput Beča, gde je umrlo blizu devet hiljada osoba. Ovo je podstaklo izricanje propisa za stražare na turskoj granici, uvođenje naročitih sistema odbrane, uključujući i sankcije za one koji su tajno prelazili granicu za vreme epidemije. Iznova, tridesetih godina, vojnici prenose kugu iz Erdelja u Temišvar, odakle se širi u Austriju i uprkos mesnim i oblasnim razgraničenjima, prelazi granice. Tada se uvodi i vojna uprava čiji je cilj bio sprečavanje prenošenja zaraza, pa tako niko nije mogao preći granicu a da prethodno ne bude utamničen u kontumacu, podvrgnut karantinskom ispitu, gde se čekalo eventualno pojavljivanje prvih simptoma bolesti. Kontumaci su bili ustanove namenjene uvozu, izvozu i prodaji robe, formirani u vreme vladavine cara Karla VI i postavljeni ispred mesta uz Austrijsku granicu prema Turskoj. Najpoznatiji među njima, bio je Zemunski Kontumac. Ovde se sva roba čistila prema proceduri, a putnici koji su dolazili sa Istoka bili su podvrgavani lekarskom pregledu. Oni kod kojih bi se uočio neki od simptoma bolesti, bili bi izolovani u posebnu baraku. Zdravi putnici koji bi u karantinu izdržali četrdeset dana, dobijali su zdravstvene pasoše sa

²³² Robert S. Gottfried, *The Black Death, Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, A Division of Macmillan Publishing, New York, 1985, str. XIV

Otkrivanje Balkana

kojima su se mogli kretati kroz zemlju. Kuga je bila sve ređa, ali opsesivni strah od nje trajao je gotovo koliko i sama carevina.²³³ Poprimajući raznovrsne oblike, poput straha od prljavštine, dodira sa svim predmetima koji su dolazili sa Istoka, uz metode sprečavanja realne kuge, širila se i jedna vrsta simboličke bolesti. Odnosenje prema putnicima postalo je drastičnije no što se zakonom propisivalo, pa je zatvaranje u karantin odista postajalo ravno „utamničenju“. Područja za koja se sumnjalo da su zaražena, bila bi opkoljena kordonima, a straže bi sprečavale prelazak ljudi iz zaraženog u nezaraženo područje i obrnuto. Za one koji bi nedozvoljeno pokušali da prođu kroz kordon, podizana su vešala.²³⁴ Mere predostrožnosti bile su pojačavane, iako kuge već odavno nije bilo. Iza kuge je ostao strah od prljavog Istoka punog insekata, glodara i predmeta koji ih privlače. To je bio svet prevaziđenih detalja koji je privlačio bolesti, ili možda bolest sama. Sve što je bilo nehrišćansko i pokazalo snagu da može osvojiti Evropu postalo je opasno, pa se od njega moralo ograditi. Sredinom devetnaestog veka prelasci iz jednog u drugo carstvo, iz jednog simboličkog u drugi simbolički deo sveta, sprečavani su postavljanjem straže, teškim utamničenjem u karantinu i pretnjama smrću. Kinglejkov putopis „Eoten“ možda najdramatičnije svedoči o merama koje su preduzimane da bi se zaustavila „zamišljena kuga Istoka“. Decenijama pošto je kuga iskorenjena, putnici kontumace prepoznaju kao prostore u kojima treba proći inicijaciju da bi se ugledala svetlost, orijentalnog drugog sveta.

Na putovanju kroz Siriju, Egipat i Palestinu, Aleksander Kinglejk, prepoznaje granicu između Istoka i Zapada, granicu koja deli Zemun, život koji mu je još uvek poznat i nepoznatu kulturu. Njenim prekoračenjem ulazi u „mračne predele koje zaklanja veo Dunava“²³⁵ Ovo je bila samo jedna u nizu granica u ovom delu sveta, ali je za Kinglejka prikazivala mešanje, kontakte između evropskog i azijskog, izazivala fascinaciju prisustvom Drugosti za koji se postavljalo pitanje deli li ljudskost sa kulturom iz koje putnik dolazi.

²³³ Radiša Antić, *Epidemije kuge i kolere u 18 i 19 veku u Vojvodini*, Infinitas, Srpsko lekarsko društvo, Beograd, 2011, str. 46.

²³⁴ Isto, str. 52.

²³⁵ Alexander William Kinglake, *Eothen or Traces of Travel Form The East*, George P. Putnam, New York, 1833, str. 3.

Između dva pogranična grada nema komunikacije, ona je blokirana zastrašujućim prizorom karantina koji treba da spreči širenje kuge, stvarne bolesti koja ima i simboličke implikacije, one koje mogu biti opasnije od realnih pretnji bolešću, ratovima i smrću. Preći granicu znači stupiti s one strane dozvoljenog, ka nesaznajnom, ući u prostor surovog, okrutnog, neprohodnog, naseljenog strancima, varvarima, ponekad i čudovištima. To je prostor nesigurnosti.²³⁶ S obe strane vlada znatiželja, svako želi da vidi onog Drugog koji nastanjuje prostor sa druge strane zida, ali, nastavlja Kinglejk:

„Dva pogranična grada međusobno su udaljena manje od puško-meta, a ipak, njihovi stanovnici nemaju međusobnog kontakta. Mađjari na severnoj, a Turci i Srbi na južnoj strani Save, toliko su razdvojeni kao da među njima leži pedeset velikih provincija. Među ljudima koji su se ulicama Zemuna užurbano kretali oko mene možda nema ni jednog koji je ikada otišao da vidi tu stranu rasu koja živi unutar zidova tvrđave na drugoj strani. Kuga, strah od nje, odvaja jedan narod od drugog. Sve dolaske i odlaske sprečava teror žute zastave. Ko se usudi da prekrši zakon karantina, bice mu suđeno po hitnom postupku i vojnom zakonu; sud će mu uzvikivati presudu iz tribunala nekih pedesetak jardi dalje; sveštenik će ga, umesto slatke nade religije, utešiti sa distance svoboja, i potom će biti precizno streljan i nemarno pokopan zemljom kontumaca.“²³⁷

Ovo nije bio samo način da se spreči širenje kuge i granica nije imala samo sanitetsku funkciju, ona je postavljena kako bi zaštitila od Drugoga, odvojila Zapad od Istoka:

„Nakon što ste došli u kontakt sa bilo kojim stvorenjem ili predmetom koji pripada Osmanskoj imperiji, povratak na austrijsku teritoriju biće nemoguć bez dvonedelnog utamničenja u lazaretu (kontumacu)“.²³⁸

Drugost privaći, nju treba poznavati i oni koji imaju dovoljno sreće da prežive tronedeljeno utamničenje i pređu drugu stranu reke naći će se u radikalno drugačijem svetu:

„Tada se iza sporednih vrata pojavila grupa ljudskih bića, sa besmrtnim dušama i verovatno nekakvom sposobnošću mišljenja, ali za mene je bilo najupečatljivije to sto su imali prave, bogate turbane; krenuli su prema

²³⁶ Pjero Zanini, *Značenja granice*, CLIO, Beograd, 2002, str. 21.

²³⁷ Alexander William Kinglake, *Eothen or Traces of Travel Form The East*, George P. Putnam, New York, 1833, str. 2.

²³⁸ Isto.

Otkrivanje Balkana

mestu ka kojem smo i mi išli; i kada sam konačno skočio na zemlju, našao sam se prvi put okružen ljudima azijske krvi: od tada sam jahao kroz zemlju Osmanlija - od srpske granice do Zlatnog Roga - od zaliva Satalije do Ahilovog groba. Ipak, nigde nisam video tipove tako izrazito turskog izgleda, kao što su ti koji su me dočekali na obali Save; to su bili ljudi najnižeg staleža, koji su dočekali brod u nadi da će nešto zaraditi nošenjem našeg prtljaga u grad.²³⁹

Začuden, zadivljen, Kinglejk stoji pred prizorom drugosti, nečega o čemu je samo slušao, u čije postojanje nije verovao, bar ne onako kako se o njima govorilo, jer to su „stvarni ljudi, oni koji imaju dušu“, ali izgledaju „izrazito turski“.²⁴⁰ Osamnaesti i devetnaesti vek obeleženi su strahom Evrope od simboličkog i realnog ulaska svega „orijentalnog“ u njen prostor. Engleski arheolog Čuveni britanski arheolog poznat po otkriću Knososa i razvijanju koncepta Minojske kulture, Artur Evans 1875. piše o potreba ugarskog kraljevstva i austrijskog carstva da pod udarom osvajačkog islama stvore Vojnu granicu.²⁴¹ On granicu razume upravo kao višestruki način odbrane od drugog sveta naglašavajući da je ona isprva bila bastion hrišćanstva i proračunati zaštitni bedem hrišćanskih provincija na koji je postepeno i teško sticano pravo.²⁴²

„Snaga turske poplave davno se istrošila, islam je prestao da bude ratnički...Ona (granica) nije prestala da bude, delimično, oznaka pogranične linije između Evropljanina i Osmanlije.“²⁴³

Ričardu Bardžizu prilikom prvog kontakta sa ovakvim mestom, postaje jasno da je strepnja koja vlada zapravo ona od „kuge Istoka“, a ne realne bolesti.

„Nesrećni putnici koji dolaze iz Turske tretiraju se kao zaraženi kugom Istoka. U njihovom prtljagu se navodno nalaze klice zaraze, a oni sami trebalo bi da umru u karantinu. Odvode se u sobu sa popločanim podom odakle se svi predmeti podložni zarazi pražljivo uklanjaju: dva ili tri oficira (inspektora) motre novopridošle kroz drveni otvor gde se oni dalje ispituju

²³⁹ Isto, str. 3.

²⁴⁰ Isto.

²⁴¹ Artur Dž. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875. sa istorijskim pregledom bosne i osvrtom na Hrvate, Slavonce i Staru dubrovačku republiku*, Veselin Masleža, Sarajevo, 1973, str. 94.

²⁴² Isto, str. 95.

²⁴³ Isto.

tokom procesa inicijacije... Oči, nos, boja kože putnika pažljivo se beleže od strane službenika, njihov datum rođenja, poreklo, obazovanje, suma novca koju poseduju i sve ovozemaljske predostrožnosti, kako bi prešao u drugi svet“.²⁴⁴

Više od dva veka Habsburškim carstvom širio se strah od infiltracije orijentalnog sveta, od onoga što isprva jeste bila bolest, a potom postala neka vrsta simboličke kuge kada se govorilo o „kužnoj“ Osmanskoj imperiji i zarazi koja se širi unutar njenih granica. Te granice ocrtavala je Evropa koja se štitila od upliva „tuđih“ vrednosti zemunskim karantinom. Liminalnost je činila da njeni stanovnici postanu neka vrsta uvek konfliktne grupe izmeštene iz prirodnog konteksta, pa je njihova Drugost proizvedena dodavanjem „azijskih elemenata“, u fizičku pojavnost, inteligenciju i društveni karakter. Ovde se javljaju i prve oznake izmeštenosti sa čvrstog binarnog pozicioniranja u simboličke okvire Istoka i/ili Zapada koliko i elastičnost njegove pozicije koja omogućava da u različitim političkim sklopovima zauzme jednu ili drugu poziciju. Zapad ne može biti samo Zapad, niti je Istok samo Istok, oni se uzajamno mešaju dok svaki pojedinačni simbolički deo sveta na onom drugome ostavlja svoje deliće. Takva mešanja isprva su vidljiva na rubnim područjima kakvo je Balkan, pa on služi i kao ilustracija procesa mešanja kultura i jedan od prvih rezultata hibridnosti koji se može pokazati i kao prediktivni model. Balkan gotovo po pravilu predstavlja tačku kulturne neujednačenosti, sinkretizma, disharmonije i zato je pogodan za proto-etnografska proučavanja.

Artur Evans piše o potrebama ugarskog kraljevstva i austrijskog carstva da pod udarom osvajačkog islama stvore Vojnu granicu koja pod tim imenom postaje poznata tu nastanjenom stanovništvu. Habsburški ćesari izdelili su pogranične provincije uz Tursku primitivnim, tu zatečenim zajednicama i svaka je držala svoj deo dajući određen broj vojnika za stražarenje srazmerno broju ljudi u porodici. Ovo je smatrano zaštitom teritorije od nevernika, a duž cele granice Turci su bili odbijani pomoću duge oružane stražarske službe.²⁴⁵ Evans Vojnu granicu razume kao višestruku odbranu od drugog sveta naglašavajući da je ona isprva bila bastion hrišćanstva

²⁴⁴ Richard Burgess, *Greek and the Levant*, University of Michigan, Michigan, 1835, str. 288.

²⁴⁵ Artur Dž. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875. sa istorijskim pregledom bosne i osvrtnom na Hrvate, Slavonce i Staru dubrovačku republiku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973, str. 94.

Otkrivanje Balkana

i proračunati zaštitni bedem hrišćanskih provincija na koji je postepeno i teško sticano pravo.²⁴⁶

„Snaga turske poplave davno se istrošila, islam je prestao da bude ratnički. Ova nekad vojna granica sada je postala samo sanitarni kordon i svela se na zaštitu apsurdne tarife švapskih finansija. Čak nije prestala da delimično bude oznaka pogranične linije između Evropljanina i Osmanlije“.²⁴⁷

Iza granice se nalazila zamišljena prošlost Evrope, način života nepoznat, ili zaboravljen „Vojna granica je prestala da postoji, ali stari poredak nije nestao i mi smo bili naročito zainteresovani da pre nego izumre u ljudskom sećanju pogledamo to staro društvo...“²⁴⁸

Istovremeno to je značilo testirati proces formiranja jednog hibridnog područja, proveriti u kojoj meri je on moguć kao čudna, neprirodna mešavina istočnih i zapadnih ideja, predmeta i ljudi.

U skladu sa ovim tumačenjem Makenzi i Irbi pišu da je „Vojna granica služila da zaštiti Austriju od pljački istočnjačkih vojski, ali i od kontaminacije orijentalnom bolešću“.²⁴⁹

Vilijem Biti, ovu granicu vidi kao „kritičnu tačku“, iz koje izvire i u kojoj se okončavaju osvajanja između dva dela sveta. Jedna ovakva tačka je Beograd:

„Smešten je na kritičnu tačku, na ničiju zemlju, pa je njegova prošlost puna osvajanja i ratova koji se vode do istrebljenja. Na njegovim granicama koje čuvaju hrišćani i Turci, nepromenljivi gospodari, žrtvuju se životi, krst i mesec i zvezda bore se za prevlast naizmenično se izlažući poredama i porazima“.²⁵⁰

Ukoliko je granica prostor koji sprečava kontakt i presipanje kulturnih i drugih sadržaja iz jednog u drugi simbolički prostor, ona u izvesnoj meri mora zadržati značenja tačke na kojoj se meša ono što treba razgraničiti. U tom smislu njome vlada neka vrsta simboličke anarhije. Engleska književnost devetnaestog veka bogata je primerima romana koji tematizu-

²⁴⁶ Isto, str. 95.

²⁴⁷ Isto.

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ Georgina Mary Muir Mackenzie, Adelina Irby, *Travels In Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, Bell and Daldy, London, 1867. str. 248.

²⁵⁰ William Beatie, *The Danube*, George Virtue, London, 1842, str. 200.

ju kroskulturni kontakt, interakciju, želju za drugim ili postizanjem stanja koje je između, onoga na šta Kipling aludira pišući o monstroznom hibridu Istoka i Zapada.²⁵¹

Hibridnost

Hibrid je reč devetnaestog veka. Poreklo tog iznova popularnog pojma opterećeno je rasnim i biološkim konotacijama iz devetnaestog veka. Primarno obeležje hibridnosti je ideja integracije i difuzije, ideja i stvari koja je izvedena iz heterogenih izvora i sastavljena od raznovrsnih elemenata. U mnoštvu fantastičnih stvorenja na koja je putnik nailazio posećujući udaljene predele, mogli su se naći i hibridi. Brojni su primeri hibrida a oni su mahom opasni i destruktivni. Oni kombinuju ono što moderni razum izbegava, neuklopivo, nefunkcionalno, ali istovremeno nadahnjuju putnika koji je u potrazi za fantastičnim. Webster 1828. godine definiše hibrid kao životinju ili biljku koja je nastala kao mešavina dve vrste, a ponovna upotreba ovog termina između 1843. i 1861. godine označava porast verovanja da bi moglo postojati nešto poput ljudskog hibrida.²⁵² U postkolonijalnoj teoriji hibridnost ukazuje na tekstualne strategije kojima se postiže insistiranje na rasnoj razlici, upozorava na mešanja i opasnosti koje izviru iz kontakt – zona.²⁵³ U tom smislu, ona je strategija zasnovana na ideji kulturne čistoće i usmerena na postizanje *statusa quo*, dostizanje stanja u kojem će društvo biti monolitno, lišeno dinamike, ali zato obogaćeno zamišljenom čvrstinom i stabilnošću. Hibridnost ukazuje na veze između različitih kategorija prošlosti i sadašnjosti kulturnog diskursa: može se koristiti na različite načine, ali uvek iznova pokreće dinamiku istih konfliktnih ekonomija čije tenzije i podele opstaju u okvirima vlastite strukture. Ne postoji jedinstveni koncept hibridnosti, on se menja i ponavlja, ostajući zatvoren u ideološkoj mreži kulture.²⁵⁴ Ona se formira na rubovima, uka-

²⁵¹ Robert Young *Colonial Desire: Hybridity in theory, culture and race*, Routledge, London, New York, 1995, str. 5.

²⁵² Isto, str. 6.

²⁵³ Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism: The New Critical Idiom*, Routledge, London and New York, 1998, str. 145.

²⁵⁴ Robert Young, *Colonial Desire: Hybridity in theory, culture and race*, Routledge, London, New York, 1995, str. 25.

Otkrivanje Balkana

zujući na krhkost podele na unutrašnje i spoljašnje. Kolonizovani postaju slični kolonizatorima kada je reč o kulturi, obrazovanju, jeziku, ali bar donekle različiti u boji, poreklu. Prisustvo mešovine zapravo je odraz prisustva vlastitog u drugome, ali i drugoga u vlastitom, ono je izazov postojećoj binarnoj logici. Binarna logika Orientalizma se ne može održati u ovakvoj ambivalentnosti. Postojanje hibrida je prikazuje kao puku fantaziju. Kao oblik slavljenja ambivalencije i nečistoće, ona je izazov kolonijalnoj logici koja pokušava da katalogizuje i upozna svet kako bi stekla moć na njim.²⁵⁵

Više od dva veka Habzburškom imperijom širio se strah od infiltracije orijentalnog sveta, od onoga što isprva jeste bila kuga kao bolest, a posle postala neka vrste simboličke kuge kada se govorilo o „kužnoj“ Osmanskoj imperiji i zarazi koja se širi unutar njenih granica. Te granice ocrtavala je Evropa koja se štitila od upliva „tuđih“ vrednosti zemunskim karantinom. Istovremeno zatvorenost oba prostora ostavljala je mogućnosti za zamišljanje onog drugoga, za pripisivanje novih i egzotičnih osobina koje su oblikovale grube i brutalne Slovence pod vladavinom ništa boljeg osmanskog gospodara, ili dodavala orijentalističke nijanse zamišljanjem azijskog jezika, antropoloških karakteristika, gena, čudnih običaja koji dolaze sa Istoka. Nesumnjivo, govoriti o tim Slovenima značilo je govoriti o blizini opasne granice, no iako su njihove preovlađujuće osobine ukazivale na zaostalost, oni su paradoksalno bili hrišćani, imali belu kožu, ponekad vrlo svetlu kosu i oči, ali budući smešteni blizu, ali s one strane granice Evrope, morali su ostati varvari. To je podrazumevalo neukost, siromaštvo, pa stoga nekontrolisanost, nemogućnost da se stvore velika dela poput onih koja je dao Zapad, ali nadasve to je značilo ostati politički problem u najvećoj meri stoga što su boja kože, kose i očiju nekompatibilni sa njihovom geografskom pozicijom. Liminalnost je činila da postanu neka vrsta uvek konfliktne grupe izmeštene iz prirodnog konteksta, pa je njihova Drugost proizvedena dodavanjem „azijskih elemenata“, u fizičku pojavnost, inteligenciju i društveni karakter.

Od trenutka kada je Balkan otkriven kao evropski Drugi o njemu se piše kao o mestu susreta i ukrštanja brojnih, slabo poznatih naroda, nefiniranih „rasa“ i čudnih običaja. Razlozi za ovu fascinantnu izmešanost traže se u institucionalnim specifičnostima osmanske vladavine koja je di-

²⁵⁵ Jo Sharp, *Postcolonial Geographies*, Sage, London, 2009, str. 124.

rigujući migracije izmešala nespojivo ili nosila potencijal da to čini u meri u kojoj su britanski i američki putnici težili da uoče takvu mešavinu. Dok je na jednoj strani prisutna namera da se konstruiše društvo u kojem spontano koegzistiraju različiti kulturni univerzumi, putnici radije prikazuju skriveno poluostrvo kojim vladaju mržnja, zavist, netrpeljivost. Sa druge strane ove granice, u zapadnijoj, ako ne baš zapadnoj imperiji, etničke, kulturne, lingvističke i konfesionalne razlike se visoko cene i njihovo ispoljavanje podstiče, ohrabruje kroz diskurs koji slavi razliku.²⁵⁶ I Osmanska i Habzburška imperija podržavaju i slave ono što u Evropi izaziva zazor, možda strah – mešavine, zajedničkog života nedovoljno sličnih karaktera i načina života, nekompatibilnih antropoloških karakteristika, nespojivih jezika i konfesija, različitih i uzajamno sukobljenih nepisanih istorija. Ova kva mešanja zapravo su refleksija mešanja Istoka i Zapada; Osmanskog i Habsburškog, kolonijalnih sila i kolonizovanih naroda.

Strepnja od mešavine i posledičnog „zagađenja“, u doba kolonijalnog uspona postaje izraženija od one koju izaziva prisustvo „nižih naroda i rasa“. Ukoliko je mešavina moguća, onda „čist“ kolonijalni projekat nije. Stalno prisutna svest o mogućnosti mešanja crnog i belog; dobrog i lošeg; civilizovanog i necivilizovanog i na kraju, Istoka i Zapada izaziva nelagodnost i pokazuje ambivalenciju. Procesi uključivanja i isključivanja na kojima počivaju dominantne kulture ugroženi su mogućnošću zaraženosti lingvističkom i rasnom razlikom. Putopisni diskurs je ambivalentan, nesiguran, uključuje brojne anksioznosti i otkriva stvarnost koja mu se suprotstavlja. Strepnja od izmešanosti, od nemogućnosti da se stvori homogenost odraz je strepnje da bi dojučerašnji „varvarin“ sa periferije sveta mogao postati figura centra ulaskom u kuću svojih dojučerašnjih „gospodara“. Balkan se prikazuje kao Orijent u nagoveštaju ili mesto kojim vlada Osmanska imperija i tako prenosi elemente svoje kulture postajući neka vrsta živog Istoka u granicama evropskog kontinenta. On je naseljen „orijentalnim figurama“, „orijentalnim običajima“, „rasama koje potiču iz Azije“, ili pak stanovništvom koje je „jedva malo inteligentnije od orijentalnog ili onog koje ispoveda islam“. Time je kreiran svet orijentalnog ali u prostoru evropskog. Reč je o mestu na kojem se ta dva domena preklapaju i tim

²⁵⁶ Bojan Baskar, „Austronostalgia and Yugonostalgia in the Western Balkans“, u: *Europe and Its Other*, Filozofska fakulteta, Ljubljana 2007, str. 45–62.

Otkrivanje Balkana

preklapanjem proizvode novo i drugačije kako u odnosu na evropsko, tako u odnosu na orijentalno. Subjekti se obrazuju u između prostoru ili u onome što implicira razmene vrednosti, značenja i prioriteta. Takva društva će postati sve uočljivija za zapadnog putnika u sadašnjosti kada sve granice postaju porozne i kada se proizvode figure razlike i identiteta prošlosti i sadašnjosti. Jedновременi susret sa orijentalnim i okcidentalnim proizvodi ne samo međuprostor, nego i novu kulturu koja proizilazi iz nove mešavine. Kultura je postala autentična stoga što je proizvod mešavine onoga što putnik vidi kao plagijat, ona je druga u odnosu na kulturu putnika i jedinstvena, ali nikada dovoljno poznata.

Liminalnost ukazuje na tranzicionalno, ambivalentno i paradoksalno, markirajući opšti problem kategorizacije. Međutim, liminalnost je u dužoj upotrebi i njeno poreklo se vezuje najpre za svet fizičkog. Međutim, značenja su od samog početka vrlo kompleksna jer granica može postojati isključivo u odnosu na ono što je ispred i iza. Ali, granično je prisutno na nivou društva, kulture i identiteta u trenucima kada se jedan društveni oblik napušta a novi nije sasvim oformljen. U drugoj polovini dvadesetog veka u ovoj oblasti se javljaju prvi radovi o identitetima u okviru državnih političkih granica zasnovanih na porodičnim, rodovskim, socijalnim i etničkim karakteristikama određene grupe ljudi. No, takvi pristupi obično zanemaruju simboličko značenje granice koje je u antropologiji zaslužilo naročito mesto i koje je relevantnije za pristupe kakav je postkolonijalni.

Graničnost Balkana ima i simboličke aspekte i osobine marginalnog prostora na kojem su uzdrmane čvrste strukture. U tom smislu, reč je o „ničijoj zemlji“ kao nedefinisanoj zoni na kojoj se sve stapa i meša poput neodređenog materijala koji se „mimikrijski“ uklapa u sredinu, pa ga je nemoguće razlikovati od okruženja. Govor o Balkanu kao mešavini različitih kultura, rasa, jezika, običaja prisutan je, kako smo videli, od samog njegovog „otkrivanja“ u devetnaestom veku i provlači se do danas, neretko služeći kao neka vrsta javnog, popularnog ili pak kvazinaučnog objašnjenja učestalosti konflikata na njemu. Od diskursa o „orijentalnom šarenilu“ do onih o multietničnosti kao glavnom uzroku nesuglasica, o Balkanu se govori kao o neujednačenom prostoru.

Balkan svakako nije jedini hibrid na evropskoj ili čak svetskoj simboličkoj mapi kao što nije jedinstveno liminalno područje. Ovakvi mešoviti identiteti se susreću, ukrštaju, spajaju, seku, razilaze i ponovo susreću

u brojnim simboličkim prostorima. Oni se prepoznaju u trenucima kada identiteti postanu fluidni, mnogostrani, otvarajući mogućnost da se linear-
no redefinišu i zato postanu višeznačni. Asocijacije na višeznačnost, neo-
bičnost, smeštene na granicu Evrope ilustruju političke situacije u kojima
se nalaze brojne ljudske zajednice.

Zbog svoje dijalektičke prirode slavi se više kao stalni, nikada do
kraja dovedeni proces. Njen otpor fiksnim dvojnostima je uzrok nestabil-
nih stanja prostora i entiteta. Podvojenost hibridnosti i hibrida čini ih fak-
torima otpora ujednačenosti.²⁵⁷ Mešavina ima subverzivni potencijal, ona
može proizvesti ratove neslućenih razmera. Upravo će se ovakve strepnje
pokazati kao opravdane kada oni u dvadesetom veku otpočnu.

²⁵⁷ David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washbourne, *Kulturna geografija: kritič-
ki rečnik ključnih pojmova*, Disput, Zagreb, 2008, str. 247.

X

STVARNOST KAO FIKCIJA:

PROIZVODNJA I POTROŠNJA TEKSTA O BALKANU

Imajući na umu da je Balkan otkriven kao nedovoljno razvijeno, neiskorišćeno i granično područje, u ovom poglavlju dolazimo do prekretnice. Da bi bilo koji putopis, pa i onaj o Balkanu postao izvor znanja mora zadovoljiti nekoliko kriterijuma. Najpre, mora biti privlačan za široku čitačku publiku, napisan u tonu smirene, hladne, distancirane objektivnosti koja naizgled paradoksalno mobilise težnju za intervencijom. U tom duhu Balkan postaje pogodan za „konzumaciju“. U devetnaestom veku su tiraži putopisa dostigli tiraže Biblije. Upravo u ovoj tački tekst sa Balkana i tekst o Balkanu prestaju da budu puki imperijalni izveštaji koji saopštavaju o hibridnom stanovništvu i postaju instrumenti za zabavu čitalaca. Ta zabava mogla je poprimiti različite, iz ugla savremenosti neprijatne forme, mogla je prenositi prizore nasilja ili pak otkrivati skrivene aspekte svakodnevnog života kakva je seksualnost. Sve što je bilo potisnuto, moglo je isplivati na površinu teksta kroz upotrebu „učenog“ i „objektivnog“ diskursa. Ono što je označeno kao učeno, objektivno, što čini odraz „saznanja“ imalo je sposobnost da transformiše neželjeno u željeno, nedozvoljeno u dozvoljeno. Ono o čemu se nije moglo govoriti slobodno i javno, prikrivalo se bilo željom za saznanjem kao neophodnim korakom ka napretku, bilo intervencionizmom. Ovako se dotiču nauka i užas, intervencionizam i seksualnost. Tako putopis postaje sredstvo kroz koje se govori o nedozvoljenom, potisnutom i zabranjenom.

Hibridnost i gotska fikcija

U devetnaestom veku strepnja od nepoznatog u mešavini sa znatiželjom koja ispunjava želje vremena, obećava prodaju putnikovog znanja. Gotska fikcija hranila je znatiželju i imala moć da utoli glad srednje klase za nedozvoljenim i hibridnim.²⁵⁸ U istom veku, dok je seksualnost bila spuktana normama koje su tražile telesnu suzdržanost u ovom, a obećavale spokojstvo i mir u nekom drugom svetu, rasla je znatiželja za „tajnama tela“. Iz ovoga nastaju prelamanja putopisa sa gotskim/fantastičnim i telesnim/erotskim.

Konstruisanje rasne hijerarhije i od nje neodvojive pseudopsihologije naroda poduprlo je kolonijalizam i ekskluziju drugosti. Iz geosimboličke podloge i istorijskog konteksta proizašle su dve kolonijalne reprezentacije Balkana u putopisima. Naime, prostori na kojima su mešanja dozvoljena omogućavali su nesmetani nastanak i razvoj hibridnih entiteta. Oni u devetnaestom veku izazivaju naročitu strepnju i nalaze mesto u raznolikim književnim formama. Graničnost pozicije, neprecizna definisanost i fluidnost prostora kojima se pripisuju različiti kulturni kvaliteti, ostaju izvori strepnje, interesovanja i straha.

Ova strepnja ispoljena je u gotskoj fantaziji usmerenoj na prikazivanje neljudskog ili poluljudskog i stoga, hibridnog. Uvođenje figura vampira, duhova i monstuma postaje izazov dominantnim diskursima utemeljujući književnu formu u kojoj savremeni kritičari čitaju ideje kolonijalizma. Gotsko i kolonijalno povezani su svojim preokupacijama drugim i aspektima te drugosti. On može biti apsolutni stranac, negativna slika evropskog Ja, inverzija Ja kao njegova inferiornost, ili negativna drugost (zlo) i stoga različitost koja treba da bude psihološki, simbolički i kulturno integrisana. U celini, najpre gotika, a potom horor, tematizuju drugo. Ovim tekstualnim prostorom kreću se uznemirujuća prošlost koja preta da upadne u sadašnjost, negativno, iracionalno, amoralno, fantastično, demoni, kriminalci i autsajderi.²⁵⁹

²⁵⁸ Catherine Spooner, Ema McEvoy, *Routledge Companion to Gothic*, Routledge, London, New York, 2007, str. 30.

²⁵⁹ Tabish Khair, *The Gothic, Postcolonialism and Otherness: Ghosts from Elsewhere*, Palgrave, Macmillan, 2009, str. 17.

Gotska fikcija izražava strah od stranog i nepoznatog nalazeći uporište u kartezijanskoj postavci da je Ja centar sveta.²⁶⁰ Subjekt negira materijalni i istorijski alteritet u narcističkoj želji da vidi svet kao vlastiti odraz, pa antropocentrični svet ostaje indiferentan prema razlici odbijajući da se prilagodi svemu što je drugo, strano, određujući ga kao neljudsko. Jednovremeno, on stvara opasno drugo. No, ovaj strah od stranog i nepoznatog prepoznaje se u fantastici koliko i u tekstu koji pretenduje na dokumentarnu objektivnost. Drugo i strano ostaju nosioci potencijalne opasnosti jer dolaze sa druge strane vrednosnog sistema.

Prisetimo se jednog fikcionalnog slučaja koji jasno reflektuje stvarnost. Kada je Bram Stokerov Drakula doživeo vrhunac popularnosti, Velika Britanija je bila u usponu, ali se njome širila stalna strepnja od ugroženosti. Viktorijanska fikcija ovde postaje paradigmatična kada se u obzir uzme uvek prisutna mogućnost reverzibilne kolonizacije, potencijalni ujed Istoka koji će zaraziti Zapad i označiti uvod u njegovo propadanje. Dovoljan je jedan ujed, nekoliko kapi krvi i Zapad pada kao žrtva četiri stotine godina starog grofa koji živi izolovan od tokova modernizacije. Taj ujed je uvek vrebajući Istok naspram Zapada, feudalizam nasuprot kapitalizmu, „mrak“ koji se iz unutrašnjosti Evrope suprotstavlja „svetlosti civilizacije“. Ovakvi, kako ih Džimi Kejn naziva „imperijalni putopisi“, reflektuju opšte stranje u britanskom društvu. Ovaj roman ukazuje na moguću obrnutu kolonizaciju, on izvrće imperijalizam, prikazuje preteću dekadenciju koja čuva sposobnost da kolonizuje civilizovani svet, postajući više od puke manifestacije straha od invazije primitivca iz engleskih kolonija. Ovakve manifestacije straha u tekstu su brojne. One izviru iz novinskih članaka, iz saveta o održavanju higijene, iz upozorenja da se kloni mračnih prostora. Tiraži gotskih romana su u porastu. Britanija je iznova zainteresovana za strah i njegovo poreklo. U tom strahu prošlost postaje sadašnjost, kroz smrtna tela iznova struji život, a zarazne bolesti se nesmetano šire.

²⁶⁰ Andrew Smith and William Hughes, *Empire and the Gothic: The politics of genre*, Pallgrave, Macmillan, London, 2003, str. 3.

Moći izveštaja

Uporedo sa proizvodnjom ontološki nestabilnih figura poput vampira čije je poreklo na Istoku Evrope, javljaju se elementi užasa koje čine figure „s ove strane realnosti“, obdarene potencijalom zastrašivanja kroz diskurse koji bi se u žanrovskim kretanjima nesigurno mogli dovesti u vezu sa kognitivnim hororom. On se zasniva na saznanju o mogućnostima stvarnog, a ne fantastičnog, simboličkog ili metaforičkog nasilja. Devetnaestovekovni putopis koji saopštava o istorijskim okolnostima, transformiše ovaj narativ naglašavanjem užasa istorije ili neminovnošću oblikovanja ovakvog konteksta u datim istorijskim, političkim i kulturnim okolnostima.

Koliko i klasični gotski roman, putopisni izveštaj je Evropom širio strah od Balkana dovodeći ga u simboličku vezu sa kulturnom mešavinom. Ukoliko je Evropa uživala u tajanstvenosti straha koji je širio gotski roman, jednako zadovoljstvo crpila je iz šokantnih prizora koje su nudili putopisi iz Azije, Afrike, pa najzad i geografski evropskih područja, poput Balkana.²⁶¹ No, problem koji iskrsava prilikom pokušaja da se dokumentarni tekst o Balkanu razume na ovaj način ostaje terminološki i žanrovski. Dihotomija stvarnog i čudnog, ostaće osnova na kojoj počivaju žanrovski efekti kojima se ostvaruje estetička namera horora. Pored hibridnih bića poput vampira i demona, tu se mogu naći i figure ubica, hronotop koji naglašava nemoć i smrtnost podsećajući na krhkost egzistencije.²⁶²

Kao takav on se može naći u svakoj vrsti teksta bilo da je reč o fantastici ili putopisu. Mogućnost da se delovi putopisa interpretiraju kao horor, umesto kao fragmenti i naslednici gotike koji su našli svoje mesto u fantastici, u vezi je sa strepnjama Evrope od kontakta sa Orijentom i ulaskom orijentalnih vrednosti u njen kulturni prostor. Podlogu za ovo daje podatak o dugoj vladavini Osmanske carevine na Balkanu koja je političko i istorijsko pravo ostvarivala zauzimanjem teritorija, kakvo putnik teško može objektivno preneti čitaocu. Kao i u drugim, sličnim primerima, svirepost se reprodukuje na hrišćansko stanovništvo Balkana, na narode koji u identifikaciji sa agresorom najzad počinju nanositi patnju jedni drugima.

²⁶¹ Sanja Lazarević Radak, „Unutrašnja drugost kao izvor straha: elementi horora u putopisnom izveštaju sa Balkana“, *Etnoantropološki problemi*, god 6. sv. 4. Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski Fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2011, str. 949–965.

²⁶² Dejan Ognjanović, *Studija strave*, Mali Nemo, Pančevo, 2008, str. 31.

Stoga, engleski putnik, politički liberalno opredeljen i okrenut u pravcu zalaganja za što bržu preraspodelu osmanskog nasleđa na Balkanu, naglašava prisustvo svirepog, perfidnog i užasnog posvećujući mu bilo čitave pasuse i poglavlja bilo smeštajući političke događaje u ovakav kontekst. Jedan od uobičajenih postupaka otpočinje naglašavanjem političke i istorijske zamršenosti balkanskog prostora kojim se stvara atmosfera stravičnog i nestabilnog, koliko i zazornog. Englesko-francuski novinar, pisac i diplomata poznat po antinemačkoj propagandi koja ga je proslavila u njegovim misterijama, trilerima i špijunskim romanima, Vilijem le Ku započinje naraciju o „balkanskoj stvarnosti“. Njegova rečenica ovde može biti paradigmatična: „Što se tiče te zemlje terora, vatre i mačeva - Makedonije, mogu samo reći da sam čitaoca poštedeo mnogih jezivih detalja i fotografija onoga što sam video sopstvenim očima“.²⁶³ Atmosferi stravičnog dodaju se elementi divljeg, nepromenljivog: „Ubistvo teško da je zločin u Albaniji jer je život jeftin, vrlo jeftin. Neprijatelj ili stranac ubijaju se poput psa i ostavljaju na putu“.²⁶⁴

Vrlo rano postaje jasno da realnost Istoka, onako kako je predstavljena u putopisu, odražava strah Evrope od kontakta sa istočnim Drugim. U putopisu stoga opstaje postupak prenošenja stranog, nasilnog i subverzivnog potencijala istoka u „domaće“ kulturno telo. Ovako se stiže i uvid u putopisnu eksploataciju drugih kao deo potencijalno subverzivnih orijentalističkih ideja. U govoru o devetnestovekovnoj sadašnjosti, ili pak „objektivnom“ izveštavanju o „mračnoj“ istoriji Balkana, prisutno je proizvođenje slika koje treba da zastraše čitaoca i pruže mu zadovoljstvo. Poglavlja putopisa ukazuju na strepnju Evrope od ulaska Orijenta u telo Okcidenta, ili na mogućnost da je „stari kontinent“ inficiran elementima „tuđinske“ – orijentalne kulture.²⁶⁵ Osećaji straha i zaziranja koje proizvode ovakvi prizori zasniva se na preuzimanju zabrana ili pravila, zakona, etičkih principa i potom njihovom izokretanju, izvrtanju, iskrivljavanju, kako bi osporio na-

²⁶³ Williams Le Queux, *The Near East*, Page and Company, New York, 1907, str. 86.

²⁶⁴ Isto.

²⁶⁵ Sanja Lazarević Radak, „Unutrašnja drugost kao izvor straha: elementi horora u putopisnom izveštaju sa Balkana“, *Etnoantropološki problemi*, god 6. sv. 4. Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski Fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2011, str. 949–965.

Otkrivanje Balkana

izgled čvrsto ukotvljena pravila. Tako prisustvo tuđeg sugerise nedostatke i slabosti religije, morala i prava.²⁶⁶

U tom smislu, ove slike nas iznova približavaju gotskom kakvo je zastupljeno u osamnaestom i devetnaestom veku jer u kompleksnom procesu diskurzivne proizvodnje Balkana, on ostaje ontološki nestabilan. Specifičnost njegovog „užasa“ bila je određena realnim, objektivnim okolnostima koje su zahvatale Balkan i Evropu, a temelji na kojima je kreirana atmosfera mučnog, šokantnog, stravičnog, postavljeni su u devetnaestom veku i bili ne samo povezani sa strahom od udaljenog i nepoznatog, nego i sa nemirod koji je podstaklo Istočno pitanje. Tako poglavlja putopisa s kraja devetnaestog veka reflektuju strepnju Evrope da isprva tuđin oličen u Osmanskom carstvu, a potom u balkanskoj prirodi i balkanizaciji zahvata deo tela Okcidenta šireći njime poput infekcije orijentalne i / ili balkanske običaje i stoga, način života koji bi mogao biti stran evropskim kulturama. Slike nastale iz namera putopisaca da zastraše i šokiraju čitalačku publiku osnova su na kojoj se može analizirati udeo diskursa o hibridnosti kao potencijalnog prenosioca strepnje i straha od geosimboličkog Orijenta koji stvarno, dakle politički, ekonomski, vojno i administrativno dominira jednim delom „tela Evrope“, ili je ovaj pak njime „kulturno inficiran“.²⁶⁷

Ovakvi tekstovi se zasnivaju na nameri destabilizacije osećaja za sigurnost, mogućnosti da se poznato učini nepoznatim, preispita ono što se čini svakodnevnim, poput identiteta, kontinuiteta vremena i prostora, da se destabilizuju granice života i smrti, nas i drugih, što se najčešće ostvaruje isticanjem prisustva, makar i skrivenog okrutnog, nasilnog, odvratnog koje samim svojim prisustvom vrši invaziju na normalnost - „naš sistem vrednosti“ koji se uspostavlja kao univerzalan. U tom smislu, Balkan ne samo da se očudava užasom već postaje neka vrsta geo-simboličke personifikacije samog užasa. Kako je ovaj žanr posvećen istraživanju mračne i zabranjene teritorije, on postaje jednak mogućnosti ostvarivanja kontakta sa neosvetljenim delom koji kultura umesto da asimiluje potiskuje na marginu.²⁶⁸

Dok pustolovni romani od devetnaestog veka uvode čitaoca u neobične avanture na Balkanskom poluostrvu kojima se kreću očudene figu-

²⁶⁶ Julija Kristeva, *Moći užasa*, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 19.

²⁶⁷ Isto,

²⁶⁸ Dejan Ognjanović, *Studija strave*, Mali Nemo, Pančevo, 2008, str. 31.

re Slovena koji teže nacionalnoj emancipaciji, ili Turaka koji daju oduška sadističkim težnjama, ono što čitaoca treba da zastraši i pruži mu zadovoljstvo jesu motivi koji sugerišu prisustvo kulturnih i prostornih granica. Oživljavanje ovih motiva pokrenuto je krajem devetnaestog veka i smatra se jednim vidom obuzetosti duhom Balkana koji se u nešto izmenjenom obliku sreće i početkom dvadesetog veka. Najpre, putopis uključuje elemente telesnog horora na nekoliko nivoa – od odsustva estetičke distance, do proizvodnje onoga što bi se moglo smatati kognitivnim hororom. Čitav kontinent sveden je na prostor za intruziju i opsedanje od strane tuđinskih sila. Šokantni prizori neretko su nabijeni subverzivnim potencijalima, čime se društvo preispituje u konkretnoj tački i vremenu.²⁶⁹ Ovde se kao centralni ističu motivi orijentalizovane brutalnosti. Oni prikazuju važnost kulturnog i političkog antagonizma između Orijenta i Okcidenta i otkrivaju strepnju od rezultata njihove mešavine.

Fascinacija telesnim i emocionalnim povređivanjem i usmrćivanjem, sistematsko postovećivanje sa nasiljem, brutalnošću, tiranijom, razbojništvom i snažnije od svega navedenog, širenje neevropskih, necivilizovanih običaja po rubovima Evrope. Ali, se ono takođe mora razmatrati u širem kulturnom kontekstu u kojem se nalazila Velika Britanija tog doba. Stoga će se ono što je isprva pripisivano Turcima prenositi na hrišćansko stanovništvo koje ostaje nosilac „brutalnosti“ i „despotskog mentaliteta.“ Ovakav izveštaj može sadržati i fikciju. Jedan od puteva kojim se ona prenosi jeste uključivanje legende u tekst koja treba da posvedoči o egzotičnosti, primitivnosti i kulturnoj udaljenosti naroda o kojem je reč. Ovo očučavanje putem folkloru, u širem smislu, jeste deo protoetnografija, ili ranih, amaterskih, sakupljačkih radova.

Jedan od neizostavnih narativa koji nadopunjuju ove izveštaje svakako je onaj o steni Babakaj - krečnjačkom masivu koji u blizini Golubačkog grada izvire iz Dunava. Prvi primeri ove legende sreću se u putopisima iz prve polovine devetnaestog veka. Na sličan način događaji koji su dali ime steni prenose se od Vilijema Bitija u prvoj polovini devetnaestog veka, do Laveta Fildinga Edvardsa četrdesetih godina dvadesetog veka. Narativ ima za cilj da užasne čitaoca ukazivanjem na perfidnost osmanskog ubice.

²⁶⁹ Jack Morgan, *Biology of Horror*, Carbonale and Edwardsville, Southern Illinois University Press, 2002, str. 3.

Otkrivanje Balkana

Najzad, u ovoj legendi, kako je engleski putnici prenose, svi učesnici su očuđeni, njihovi postupci prenaplašeni i snažno emotivno obojeni, premda su figure uprkos motivu bračne preljube, crno-bele. Pridružene osobine kojima se on erotizuje jesu ljubomora, hedonizam i osvetoljubivost. Sve ove orijentalisitčke osobine ojačane su dimenzijom užasa još od Bitijevih tekstova iz tridesetih godina devetnaestog veka. Aga izvršava kaznu nad najljepšom i omiljenom ženom Zulejkom koja je nameravala da pobjegne sa mađarskim plemićem. Legenda prenosi borbu između dobra i zla, kao borbu između hrišćanstva i islama. Promena toka narativa zapravo otkriva mogućnost uskrsnuća dobrog-hrišćanskog, no narativ koji prethodi ovoj oslanja se na izazivanje atmosfere sablasnog i mučnog.

„Kazna je izvršena sporo, a žena (Zulejka) prepuštena sporij i strašnoj smrti. Za to vreme, aga je uživao u uspehu, hranio se užasom svoje osvete. Njegove oči su se iz dana u dan, naslađivale pogledom na (odsečenu) avetinsku glavu mađarskog grofa, dok je noću uživao u razmišljanjima o sporom umiranju neverne Zulejke na vrhu jezive stene“.²⁷⁰

U okviru ovog odlomka Biti kombinuje istorijske narative, legendu i gotiku. Preplitanje elemenata onemogućava čitaoca da shvati da li Biti govori o prošlosti, fikciji ili pak sadašnjosti, ojačavajući zamrznutost slike Balkana kao prostora na kojem se dotiču i ukrštaju prošlost, sadašnjost i budućnost, proizvedeci nasilje i užas. No, nesumnjivo je da u okvirima široko shvaćene etnografije koja je deo duha devetnaestog veka, ovakvo prenošenje legendi kroz putopis ili putopisni izveštaj nije retkost. Stena Babakaj, tvrđava Ram blizu Velikog Gradišta i drugi prirodni ili arhitektonski objekti koji izranjaju iz Dunava privlače posebnu pažnju putnika. U ovim usamljenim objektima koje okružuje voda, uočava se klasična gotska inspiracija koja dolazi iz zainteresovanosti za izdvojeno, statično i drveno. Na nju se dodaju „lokalne“ nijanse osmanske prošlosti, i uobičajeni diskursi koje povlači Balkan – surovost, sukob između hrišćana i muslimana, tematizacija otimanja hrišćanki od strane osmanskih vladara, oblikujući tako svojevrsni hibridni narativ u kojem se susreću i koga upotpunjavaju, „objektivno“ i istorijski fiktionalno.

²⁷⁰ William Beatie, *The Danube: Its History, Scenery and Topography*, George Virtue, Ivy Lane, London, 1844, str. 205.

Stravičnost: viđeno, doživljeno

U drugu grupu narativa možemo ubrojati one o viđenim i doživljenim osmanskim zločinima krajem devetnaestog veka kada jačaju uticaji liberalne struje u Velikoj Britaniji. Sledeći tradiciju koju uspostavlja Gledston „Užasima u Bugarskoj“, brojni putopisci prenose ratne strahote šokirajući javnost Evrope i osiguravajući uzmicanje konzervativizma pred političkim zahtevom za oslobođenje južnoslovenskih naroda. U ovom stilu engleski izveštač i diplomata, Frederik Mur, opisuje prizore u Bugarskoj i prenosi govor hrišćanskih izbeglica obraćajući se u njihovo ime:

„Izbeglice koje su došle u Monastir iz okolnih delova zemlje, ispričale su užasne priče. Govorili su o mrtvima koji leže po putu, tamo gde su ubijeni samo zbog nacionalnosti. Psi su jeli mrtve; gladni turski psi, čak i oni rasni, pojeli bi svako meso. Govorili su o deci koja su živa bacana u negašeni kreč, što je moguće. Govorili su o ženi koja je živa isečena, mada u ovo ne verujem sasvim“.²⁷¹ Moj saputnik i ja smo među izbeglicama u grčkoj bolnici videli ženu čije je rame bilo skoro sasvim odsečeno od ostatka tela, samo jednim potezom mača, drugu ženu kojoj je ruka odsečena sabljom dok je držala bebu koju su potom, pred njom raskomadali. Videli smo dečaka ustreljenog u glavu i malu (noževima) izbodenu devojčicu“.²⁷²

Upadljivo je Murovo procenjivanje verovatnoće zločina koje se uspostavlja na kriterijumima koje nije lako rekonstruisati. Mur je u poziciji iz koje može da potvrdi ili opovrgne svedočanstva i stoga se predstavlja kao dobar poznavalac kako osmanskih običaja, tako običaja i načina života hrišćanskog stanovništva. Njegova gradacija zločina bi se teško mogla održati u savremenosti koja ispred žrtve odraslog postavlja žrtvu deteta. Gladni turski psi figuriraju kao ekvivalenti osmanske „animalnosti“ i najzad, kaniibalizma i „izvrnutosti“ koja užas predstavlja u svojoj apsurdnosti gde se životinjsko hrani ljudskim.

Ali, ovakvi užasi, zapravo ostaju deo samog Balkana što „uviđa“ Džon Foster Frejzer u „Slikama sa Balkana“. Upravo slika postaje paradigmatična jer sažima morbidnost zločina koji je tu svakodnevica. Pred sam početak Balkanskih ratova slika nagoveštava njihov ishod:

²⁷¹ Frederick Moore, *The Balkan Trial*, Smith, Elder and Co, London, 1906, str. 255.

²⁷² Isto.

Otkrivanje Balkana

„Postoji jedna mala galerija u Beogradu gde možete videti nekoliko dobrih slika, i puno neupadljivih. Među nekima su one koje bi morale biti isključene iz svake zapadne galerije“.²⁷³ Već ovim „isključivanjem“, Džon Foster Frejzer, engleski pisac i čuveni putnik poznat po svojoj biciklističkoj turi u okviru koje je uspeo da obiđe tri kontinenta i pređe oko trideset hiljada kilometara, sugeriše nužnost isključivanja „balkanskih prizora“ iz Evrope. U tom smislu, Balkan iznova preuzima ulogu rubnog područja koje sadrži odbačeni deo kulture, vrednosti i običaje od kojih se zazire i koji se moraju kontrolisati. Na tom simboličkom prostoru smeštene su potencijalno subverzivne energije koje mogu dovesti u pitanje sistem iz kojeg su izopštene. U njima je snaga koja dolazi iz nagona i instinkta, ono što dolazi iz nesvesnog, onoga što je nemoguće kontrolisati, dotaći, izgovoriti, opisati.²⁷⁴

„Ovde ima mnogo užasnih slika. Na glavnom mestu je veliko platno na kojem je predstavljena siva albanska stena gde je Albancu odsečena glava i stavljena između nogu, dok njegova žena i dete užasno gledaju u beživotne oči. Na slici ima mnogo crvene boje. Druga scena prikazuje ženu koja, tek što je preklala muškarca. Oči mrvog čoveka odražavaju poraz, njegova koža je mrtvački naborana, a vrat, hm, kustos je stavio prst na njega i rekao da je vrlo lep. Privlačnost ukoliko je takva reč ovde prikladna, zapravo je u količini krvi“.²⁷⁵

Kod Fostera slika izaziva osećanje prijatnog užasa. Ona je nešto poput zabeležene suštinske scene, koliko i prikaz izvrnutih vrednosti, merila koja ružno pretvaraju u lepo, ili ukazuju na različitost normi koje vladaju rubnim područjem. Ali jednako je paradigmatičan i primer žene koja ubija muškarca da bi se čitaocu približila vladavina obrnutosti, izvrnutosti uobičajenih prizora i postupaka, onih koji doprinose očajavanju Balkana. Premda su se gotskim romanom češće kretale figure mrtvih, degenerisanih, poluljudskih bića održavajući čvrste veze između „ovog“ i „onog“ sveta, devet godina pre nego što je objavljen Bram Stokerov *Drakula*, počinjena su serijska ubistva. Džek Trbosek, čiji identitet nikada sa sigurnošću nije utvrđen, prolivao je krv ulicama Londona. U ovom slučaju, to je bila krv

²⁷³ Fraser John Foster, *Pictures from the Balkans*, Cassell and Company LTD, London, 1912, str. 34.

²⁷⁴ Dejan Ognjanović, *Studija strave*, Mali Nemo, Pančevo, 2008. str. 33

²⁷⁵ Fraser John Foster, *Pictures from the Balkans*, 1906, str. 34.

žena. Slika sa Balkana nudi drugačiju mogućnost – da žrtve budu jedna-ke, ili da bude izvršena još jedna reverzibilna kolonizacija – da žena ubije muškarca. U njoj je nespuputana, instinktivna moć žene sa rubnog područja.

Nasilje u telu Evrope

Ovde otpočinje ono što će postajati sve upadljivije u narednim decenijama. Zločin se uvukao u telo samog Balkana, on je postao način života njegovih hrišćana. Američki novinar i dopisnik *New York Herald* tokom Američkog građanskog rata, Tomas Noks upozorava na običaje koji se šire granicama Evrope. On navodi „užase i varvarstva“ koji oblikuju jedan geografski i simbolički prostor.²⁷⁶ Herbert Vivijan, sa namerom da šokira i očudi, poglavlje u knjizi „Srpska tragedija“ ilustruje fotografijom komita ispred koga su dve odsečene glave.²⁷⁷ Primeri ovakvih fotografija su brojni i od devedesetih godina dvadesetog veka koriste se unutar samih zemalja na Balkanu, kao način da se prostor očudi i predstavi kao „turistička atrakcija“.²⁷⁸ Od 1903. godine, prepoznaju se prvi nagoveštaji prisustva „osmanskog nasleđa“, u političkom životu balkanskih naroda, a potom se o njemu sve otvorenije govori. Tako će najzad ući u javni diskurs i odatle domirati predstavama o Balkanu i u dvadesetom veku.

„Kraj 1801. godine zatekao je Srbiju čeljustima sistematskog vandalizma. Majke su čvrsto držale decu na grudima a muškarci tiho govorili o samoubistvu kao jedinom sigurnom bekstvu iz turskih ruku. Svako muško dete posle sedme godine moralo je biti ubijeno.“²⁷⁹

Engleski pisac i diplomata Nortesk Vilson će razloge za svirepa ubistva tražiti u srpskoj istoriji, u kletvama srednjevekovnih vladara ojačavajući dimenziju užasa. Traumatična istorija i težnja za samoodržanjem, za njega ostaju temeljni razlozi necivilizovane političke „sadašnjosti“. Konstrukt osmanskog nasleđa se tretira kao neizbrisiv trag, nešto poput neminovnosti, zle sudbine, tragedije hrišćanskih naroda koji se moraju nositi sa svojom orijentalnom polovinom.

²⁷⁶ Tomas Knox, *Baksheesh of Life and Advetures in the Orient*, Hartford, CONN, 1875, str. 77.

²⁷⁷ Herbert Vivian, *The Servian Tragedy*, Leichester Square, W. C. London, 1904, str. 262–264.

²⁷⁸ Ohridsko leto, plakat i katalog za 2003. godinu.

²⁷⁹ Nortesk Wilson, *Belgrade: the white city of the death*, R. A: Everett & Co. LTD, London, 1903, str. 31.

Otkrivanje Balkana

Vilson godine 1903. objavljuje knjigu „Beograd: beli grad smrti“, gde već u prvim rečenicama ističe necivilizovanost političkog života na Balkanu:

„Politički život Srbije nije civilizovan. U svojoj prošlosti zagazio je duboko u rat i krvoproliće te u njegovoj političkoj tradiciji nema onog reda koji se postepeno počeo prepoznavati u nekim drugim aspektima života.“²⁸⁰

Vilson u knjizi prenosi predstave mešanja „civilizovanosti“ i „necivilizovanosti“, ističući koliko civilizatorski uticaj Okcidenta, toliko štetno prisustvo Orijenta. U centru pažnje ostaje ubistvo kraljevskog para Obrenović. Putopis dobija romanesknu strukturu, te stvarni izmišljeni likovi postaju učesnici atentata. Pred kraj prve trećine knjige, ona nalikuje na krimi priču protkanu elementima horora.

„Gori od ubistva bili su odjeci otvaranja vrata i bat brzih koraka, zvuk sablje zaobodene u krevete, krici mučenja.“²⁸¹

U istom kontekstu, Beograd se očuđava narativom o nepredvidljivim posledicama međudinastičke vendete koja krvlju ispisuje istoriju Beograda.

„Nikada više Beograd neće biti Beli grad. To je grad smrti, njegova divna istorija otkucava brzim pulsom istorije. Presto na koji je novi kralj seo, klizav je od krvi.“²⁸²

Vilson će implicitne razloge za svirepa ubistva tražiti u srpskoj istoriji, u kletvama srednjovekovnih vladara ojačavajući dimenziju užasa. Traumatična istorija i težnja za samoodržanjem, za njega ostaju temeljni razlozi necivilizovane političke „sadašnjosti“.

Ubistvo Karađorđa dalje će se prepoznavati kao značajan deo orijentalnog lukavstva i docnijih političkih problema. No, u bezmalo gotskom stilu, politički problemi su objašnjeni prokletstvom koje prati izdaju. Vilson će ići dublje u istoriju, tražeći uzroke političke nestabilnosti i istorijske dinamike u kletvi Stefana Uroša II

„O Gradu Smrti i Terora! Kletva koju je bacio kralj, otac Dušanov mučen do smrti, sada se ispunila. Grmljavina proročanstva odjeknula je sve do juna 1903.“²⁸³

²⁸⁰ Isto, str. 7.

²⁸¹ Isto, str. 21.

²⁸² Isto, str. 22.

²⁸³ Isto, str. 35.

Osnova na kojoj se grade divljina i svirepost Balkana proizilaze uglavnom iz njegove kulturno nedefinisane pozicije, pa stoga neodređenog identiteta, a postavljeni su početkom devetnaestog veka u formi strepnje od imperija koja ugrožava Okcident. U telu Evrope je drugi koliko i njemu podređen drugi oblikovan stranim kulturnim uticajima. On je podsetnik da identiteti nisu stabilni, da kategorije nisu jasne i da više ništa ne može biti sigurno. Ovako shvaćena hibridnost suočava sa prelaznim, ambivalentnim, paradoksalnim, ističući na opštem nivou problem kategorizacije. Nemir i strah ovde dolaze iz hibridnosti, iz kontinuiranog i dinamičkog mešanja neuklopivih elemenata.²⁸⁴ Osmanski sistem vrednosti, već označen kao orijentalni i posledično, suprotstavljen evropskim merilima gospodari jednim njenim delom. Ovde hibridnost sugerije međusobni kontakt kultura koji proizvodi izmešanost, a ova nedovoljnu definisanost dovodeći u pitanje granice koje bi morale biti čvrsto postavljene. Ona svedoči o opasnim i nedozvoljenim kontaktima. Izmešanost kultura i prisustvo Orijeanta na mestu na kojem putnik očekuje budućnost evropskih kulturnih obrazaca, podstiče strepnju i zazor, preoblikujući se u strah od nestabilnih identiteta i učvršćujući potrebu za distanciranjem od mesta na kojem je mešavina proizvedena. Predstave koje šokiraju i plaše postaju jedan od načina da se povuče granice a distancira od prostora koji je kontaminiran kulturnom drugošću. Tako ono postaje upozorenje da se granica ne prelazi jer bi prekoračenje moglo značiti ulazak u zonu sukoba i haosa. Putopis postaje dokument, svedočanstvo o strašnom, nedopuštenom, mračnom, o prekoračenju vrednosti koje nameće vlastita kultura i oglušenju o njih. Istovremeno, šokantni prizori ovde služe kao legitimizacije kolonizacije i pozivaju putnika da umiri, civilizuje ono što je „varvarsko“, ili samo drugačije.²⁸⁵

Dakle, strah se nije širio samo fikcijom u kojoj su se kretale figure vampira, prurušenih razbojnika, nego i dokumentima u kojima su svoj prostor nalazili atentatori, osvajači i revolucionari. Odgovarajuće mesto mogle su naći i figure reverzibilne kolonizacije koje dolaze iznutra ili se nastanjuju u centralnim delovima Evrope odakle prete poluostrvu. Dok fikcije kazuju

²⁸⁴ Anjali Prabhu, *Hybridity: limits, transformations, prospects*. State University of New Press, Washington, Albany, 2007, str. XIV

²⁸⁵ Sanja Lazarević Radak, „Unutrašnja drugost kao izvor straha: elementi horora u putopisnom izveštaju sa Balkana“, *Etnoantropološki problemi*, god 6. sv. 4. Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski Fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2011, str. 949–965.

Otkrivanje Balkana

da Okcident svakog časa može biti ugrožen pojavama koje dolaze sa ruba i tako izvode izokrenutu kolonizaciju. Prisustvo ovog osvajača udruženo je sa osećanjem unutrašnje pretnje i potencijalne obrnute kolonizacije – ovladavanja Orijenta Okcidentom koje se može izvesti širenjem orijentalnosti ili degeneracije izvan marginalizovanog poluostva.

U devetnaestom veku ovakve reprezentacije počinju prodavati putopise. Interesovanje široke čitalačke publike za gotiku i horor podstaklo je putnike u naglašavanju elemenata užasa na Balkanu. Ovako je realni politički i istorijski kontekst poslužio kao komercijalni momenat koji je trebalo iskoristiti u cilju uspešnije prodaje „balkanističkog diskursa“. Ovo je jedan od ključnih momenata koji su podstakli „konzumaciju“ i potrošnju Balkana. Kolonizovana i rubna područja se narativno eksploatišu u vreme političkih prekretnica; ona svedoče o strahovima i potrebi za strahom u doba imperijalnog uspona i sigurnosti srednje klase koliko i o načinima na koje preovlađujući ukusi oblikuju geografske prostore. Na slične načine prodavale su se Afrika, Azija, čudni običaji, druga boja kože, mitovi i rituali kojima su se Evropljani čudili ili kojih su se plašili. Ovako su proizvođeni i prodavani orijentalna mudrost, opojni mirisi i zaslepljujuće boje, bajke i uputstva o seksualnom životu. Kao i druga tek otkrivena područja, Balkan se mogao proizvoditi i prodavati. Ako ono što je o njemu napisano i nije bila fikcija, nego putopisni izveštaj, moralo bi se iznova postaviti pitanje odabira teme i slike koja može da generalizuje Balkan. On je mesto od koga se zazire i koje se priželjkuje. On suočava sa krhkim stanjem kojim lutaju animalne sile. Vekovima ranije, društva su povlačila granice da bi određenu zonu svoje kulture razdvojila od pretećeg sveta životinjskog koje je zamišljeno kao ekvivalent ili bar zastupnik ubistva i seksualnosti.²⁸⁶

Balkan je mesto koje pruža uzbuđenje: strah, grozu, ali i mesto na kojem je moguće dati oduška potisnutoj seksualnosti.

²⁸⁶ Julija Kristeva, *Moći užasa*, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 20.

Erotični Balkan:

Feminini/maskulini prostori

Erotizacija Balkana ostaje u vezi sa „dramatizacijom“ njegove istorije. Osvajanja, preuzimanja, silovanja, široko se mogu shvatiti kao intervencije na geo-simboličkom telu Evrope. Ali, erotizacija je i doprinos procesu konzumacije Balkana od strane širokog kruga čitalaca. U vreme kada telo postoji samo u nagoveštajima, ili kada može biti samo predmet naučnog diskursa ili religijskih rasprava u kojima se vezuje za greh i kaznu, interesovanje za njega probija se kroz putopis.

Za postkolonijalne kritičare, seksualnost ostaje u srcu imperijalizma, zasnovana na opoziciji Okcident/Orijent, gde je prvi simbolički maskulin, a drugi simbolički feminin prostor značenja. Istok i Zapad su u skladu sa konceptima poslednjeg, dve simbolički suprotstavljene celine od kojih svakoj odgovara po jedan simbolički rod. Tako je Okcident konstruisao Orijent kao simbolički feminin. Iako prividno stavljene u pasivan položaj, žene u ovom kontekstu nose značenja opasne sile od kojih se drugi, dakle muški članovi društva moraju zaštititi. Jedan simbolički red, prividni je pobednik u svojoj borbi protiv drugog. On se predstavlja kao dominantan, ali ugrožen od strane iracionalne sile koja se mora kontrolisati.

U balkanskom kontekstu, ova podela na Zapad kao maskulini, a Istok kao feminini prostor kao da ostaje isuviše isključiva, nedovoljno utemeljena. Čini se da je u centru govora o Balkanu pre muškarac nego žena, da je prizor opasne zavodljivosti žene zamenjen prizorom heteroseksualnog i lako osvojivog muškarca. Ono što u kolonijalnom diskursu uglavnom važi za telo žene, ovde se prenosi na telo muškaraca. Ukoliko kolonijalni odnos ima analogiju u seksualnom odnosu putnik je onaj koji „zauzima“ zemlju - telo vođen željom da ga otkrije i upozna. U ovu svrhu najčešće služi metafora avanturiste koji prodire i zauzima zemlje koje se prepoznaju kao pasivne dok čekaju otkrivanje. Takve prizore smo mogli uočiti pri prvim susretima putnika sa „neiskorišćenom“ zemljom. U ovom smislu, uočljiva je analogija između „neiskorišćenog“, „divljeg“, „nevinog“ i femininog. Takozvani „devičanski“ prostori neka su od opštih mesta u putopi-

Otkrivanje Balkana

sima iz devetnaestog veka. Ovako shvaćeni, u balkanskom kontekstu, oni i jesu diskurzivna konstanta kojom se saopštava o prijemčivosti balkanskog prostora za posmatranje i osvajanje.²⁸⁷

Prisetimo se da Marija Todorova, u narativima o Balkanu, uočava odsustvo zavodljivosti karakteristične za klasični Orijent. Tako bi orijentalistička paradigma koja podrazumeva erotičnost Orijenta i oštro povlačenje granica između dva geosimbolička roda morala biti izložena reviziji. Ukoliko bi se Balkanu uopšte mogao pripisati „kvalitet“ erotičnosti, on bi bio vezan za sliku muškarca. U tom smislu, Balkan bi bio bliži Okcidentu, dokazujući svoj zapadni i evropski identitet. Kada govorimo o erotizaciji i devetnaestom veku, moramo imati na umu da je ona uvek implicitna, tajnovita, sputana. Ukoliko prihvatimo Fukoov zaključak da je seks u devetnaestom veku pretočen u diskurs, i da ga otkriva tek postupak prepoznavanja kanala preko kojih moć diskursa uspeva da dospe do najličnijih ponašanja i dosegne retke forme želje, onda je u volji za znanjem / volji za moći bio oslonac ovih postupaka.²⁸⁸ Ovo se nedvosmisleno prikazuje i u kontekstu putopisa. Seksualnost je implicirana, a tek retke tekstove o boravku u haremu dobijamo od putnica ili putnika koji su navodno prerušeni u žene uspeli da uđu u ovaj prostor. Ovde se iznova dotiču takozvani imaginarni putopis ili avanturistički roman i navodni putopisni izveštaj, pokazujući fluidnost granica između žanrova. Uostalom i Balkan ovde prepoznavamo kao diskurs, pa komunikacija ova dva diskursa, njihovo utapanje u onaj drugi, otkriva proces konstruisanja dvostruko prećutkivanog.

Govor o seksu i seksualnosti je u devetnaestom veku prožet bilo prećutkivanjima, bilo zaslepljivanjima, odbijanju da se čuje i vidi stvarnost seksualnog života. Stoga je jedan od glavnih postupaka kojima se seksualnost činila vidljivom u zapadnim društvima istraživanje i pisanje o erotici drugoga. Društva poput Kine, Indije, Rima, arapska društva u kojima je erotika postala umetnost prikazivala su se kao Orijent o kojem uvek ostaje nešto tajnovito i nedorečeno. Znanje se prenosilo kroz pisanja o ovim društvima, kroz znanja koja je ono imalo o seksu. Ovo posredno prenošenje znanja, ili znanje o znanju prikazivalo je mogućnost da se istina izvede iz samog uživanja koje je uzeto kao praksa i nagomilano kao iskustvo, pa

²⁸⁷ Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism: the new critical idiom*, Routledge, London, 2005, str. 67

²⁸⁸ Mišel Fuko, *Volja za znanjem*, Karpos, Beograd, 2006, str. 19.

se uživanje nije uzimalo kao neprikosnoveni zakon dozvoljenog i zabranjenog, već u odnosu na sebe samo.²⁸⁹ Način blizak ovome proizašao je iz kontakta sa „manje civilizovanim društvima“. Već ovde se rađa antropologija koja prenosi infomacije o navodno nesputanoj seksualnosti u afričkim društvima; gomilaju se fotografije na kojima vidimo ljude bez odeće koje ne vezuje institucija braka, niti moralnost koju nameće moderna; počinje se govoriti o navodnim seksualnim slobodama „divljaka“. To postaje način da čitalac, pa sa njim i čitavo društvo prožive ono što je bilo skriveno i potisnuto. Jedna od uobičajenih interpretacija ovakvih postupaka jeste ona o fetišizaciji kolonizovanog. Putovanje postaje ventil kroz koji je moguće propustiti seksualnost, bez neposrednog upuštanja u seksualni odnos.

Balkan nam se u javnosti kroz prve asocijacije nameće kao ekvivalent patrijarhalnom društvu, uspostavljenom režimu dominacije muškarca na svim socijalnim poljima, ali putopis o njemu otkriva neravnotežu u reprezentacijama spolja i iznuta. Erotičnost koja se pripisuje Balkanu sadrži elemente orijentalizacije, fetišizacije koliko i idealizacije heteroseksualnog, „prirodnog“ muškarca kao nasleđa romantičarskih ideala privlačnosti i lepote.

Erotizacija se dakle prepoznaje u tri ključne predstave o Balkanu: 1. Njegovu penetrabilnost i femininost treba da ilustruju slike idealizovanih Turkinja; 2. Slike balkanskih muškaraca prikazuju normiranu, heteroseksualnost, njihova tela postaju odraz idealne lepote, ili prenose asocijacije život u uslovima „neiskvarenim civilizacijom“; 3. prizori silovanja hrišćanki i uništenja Balkana prepoznaju se odraz strepnje od moći (potencije) Ori-jenta.

Sve tri forme odražavaju „izvrnutu“ logiku koja „vlada“ na Balkanu. Najpre, predstave Turkinja kao femininih što, u ovom tekstu, služi kao povod za kritiku emancipacije žene u vlastitom društvu, dok prizori „silovanog“ Balkana govore o penetrabilnosti Evrope. Sada je Orijent zatvoren, idealizovan i nepristupačan, sažet u slici tela žene koju je nemoguće osvojiti političkim, vojnim, a najzad i erotskim sredstvima; ugroženost Evrope od moći Ori-jenta, dokazana je uspehom Istoka da osvoji jedan deo Zapada.

²⁸⁹ Isto, str. 68.

Pokrivena, savršena žena

Putnici osamnaestog i devetnaestog veka pišu da je žena Turske bespomoćna žrtva represije. U ovom zaključku ima prostora za intervencionizam, za nostalgiju, egzotizam prošlosti, kritiku vlastitog, koliko i onog drugog društva. To je žena islamske veroispovesti - erotična i zavodljiva figura, ali i nedostupno biće prekriveno suvišnim slojevima odeće. Pokrivanje glave i /ili ostatka tela za većinu ljudi sa Zapada ostalo je simbol patrijarhalnog i islamskog društva u kom su žene podređene i nevidljive. Već prilikom prvih osvajanja Istoka, Zapadnjaci su smatrali za svoju dužnost da ovu pokrivenu, utamničenu ženu oslobode oslonjeni na prosvেćene ideje koje će skinuti veo sa nje.²⁹⁰

Erotizovana žena je predmet fantazije i znatiželje u vreme kada se počinje boriti za političku i socijalnu slobodu žene u Velikoj Britaniji. Ova-ko su se društva mogla upoređivati i u skladu sa politikom zapadnih zemalja, Orijent bi iznova bio mesto koje kulturno kasni i čeka neizbežnu intervenciju „razvijenijih“ zemalja. Jedan element materijalne i jedan element socijalne kulture postaju metonimijske oznake drugosti muslimanske žene. Najpre to je veo koji omogućava da se ona definiše kao aistorijska slika kojoj nedostaje dinamika, te ona postaje objekat čije je prirodno stanje subalterno.²⁹¹ Tema harema koju češće eksploatišu putnice, postaje simbol zatvorenosti, izolacije, dominacije muškarca, i oblikuje ga kao figuru „požudnog drugog“.

Za engleskog putnika, Džejsma Skejna u nošenju zara „nema skromnosti ni vrline, pa i ako je ovo način da se žena sakrije i tako spreči nevera, u najmanju ruku to je nerazumno nametanje iskustva pokrivanja od mladosti do starosti“.²⁹²

Ako zanemarimo gotovo očigledno odbijanje da se prepozna „vlastito“, ukazivanjem na jednako suviše delove odeće viktorijskih dama, nošenje vela se prepoznaje kao oblik represije - on je oznaka „nepravde“ čitave islamske tradicije i orijentalnih kultura u odnošenju prema ženi.

²⁹⁰ Robert Jang, *Postkolonijalizam*, Službeni Glasnik, Beograd, 2013, str. 98.

²⁹¹ Neval Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)* Plus, Piza University Press, 2010, str. 76.

²⁹² Skane James Henry, *The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Richard Bentley, New Burlingt Street, London, 1853, str. 277.

Ovim postupkom viktorijansko društvo naglašava vlastitu progresivnost, opravdavajući civilizujuće misije ukazivanjem na represije koje vrše muslimanska društva. Više od vek i po kasnije u nekim zapadnim društvima zabranjivanje ili dopuštanje pokrivanja glave muslimanki, postaće predmet polemika i oštrih političkih rasprava. Oslonjen na ovaj običaj i element materijalne kulture, Okcident će uspevati da u javnom diskursu održi poziciju „zaštitnika ženskih prava“. Zaštita koju Okcident kao liberalni muškarac pruža ženi „nesvesnoj“ eksploatacije kojoj je izložena, iznova će zatvoriti ove žene u krug infantilizacije. Marginalizovane, a „nesvesne“ marginalnog položaja one treba da budu spašene njih samih i sopstvene „neukosti“. Ovdje se uočavaju obrasci paternalističkog odnošenja prema drugome koji obezbeđuju dominaciju i intervencionizam u svim aspektima kulture drugoga. Govor kojim putnik „kritikuje“ položaj žene u islamu, a afirmiše kulturu iz koje dolazi, Neval Berber naziva „feminističkim kolonijalizmom.“ U ovom kontekstu, reč je o diskurzivnom sredstvu, instrumentu kojim se u engleskim putnicima slika ženske drugosti čini pristupačnom ili se zaklanja iza tkanine ili zidova harema.²⁹³

Uključenjem zara u putopisni tekst, ukazuje se na odsustvo žene u društvu, na nedostatak njenog aktivnog uključenja u delovanje zajednice. Zar je bio najočigledniji element materijalne kulture kroz koji su engleski putnici izražavali ideje o položaju žene u islamskom društvu ukazivanjem na njenu inferiornu poziciju i nedostatak slobode. Najzad, ova slika ne ostaje statična jer se uključuje i isključuje iz teksta o Balkanu. Franc Fanon, ukazuje na istorijski dinamizam vela kao strateške promene njegove funkcije i instrumentalizacije u različitim istorijskim okolnostima.²⁹⁴

No, ovaj predmet zadržava simbolički dinamizam u kontekstu putopisa, kao postupak otkrivanja i skrivanja kulture. Putnik zadržava moć da podigne zar i pogleda u ono što on pokriva, ili ga zadržava na licu/telu žene, naglašavajući nepistupačnost kulture o kojoj govori. Govor kojim putnik „kritikuje“ položaj žene u islamu, a afirmiše kulturu iz koje dolazi, Neval Berber naziva „feminističkim kolonijalizmom“. U ovom kontekstu, reč je o diskurzivnom sredstvu, instrumentu kojim se u engleskim putopisima slika ženske drugosti čini pristupačnom ili se zaklanja iza tkanine ili zidova

²⁹³ Neval Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)* Plus, Piza University Press, 2010, str. 76.

²⁹⁴ Franz Fanon, *Black Skin, White Masks*, Pluto Press, London, 1986, str. 60

Otkrivanje Balkana

harema. Franc Fanon takođe ukazuje na frustraciju kolonizatora prilikom susreta sa ženom koja vidi, a ne može da bude viđena. Ona svojom pojavom ističe opiranje znanju uporedivo sa neprobojnošću tvrđave Kazbe u čijim je strmim, uskim uličicama amivalentna žena pokrivena velom stalno zamišljena. Odgovor Okcidenta jeste želja za njegovim uklanjanjem, tako da se strategije oslobodjenja u ime spasavanja žena koje su navodno primorane da nose zar podudaraju sa praksom prisilnog uklanjanja ovog objekta.²⁹⁵

Predstave kojima se harem kao institucija kritikuje, ili očuđava ne bi li se tekst učinio privlačnijim, iznova imaju za cilj podizanje zida, granice između dva sveta. Institucija otkriva jedan nepoznati svet; svet snova, čežnje, on ruši zabrana, iznova izlažući čitaoca avanturi otkrivanja zatvorenog i zabranjenog. To je tekst o dvostrukoj zabrani. Najpre, zabrane koju treba savladati da bi se otkrila sakrivena žena drugoga, a potom i filter zabrana koje nameću zapadne kulture u vreme seksualne represije. Iznova, svet koji se tu sreće, ostaje drugi. No, ovde ne izostaju i neočekivane perspektive u kojima se harem glorifikuje kao egzotična institucija. Reč je o uslovno rečeno konzervativnoj perspektivi koja nalazi opravdanje za postojanje institucija harema. Ta drugost sada postaje ono drugačije i bolje. U svom putopisu iz Grčke i Turske, admiral Adolf Slejd koji se posle služenja britanskoj mornarici opredeljuje za delovanje u sultanovoj floti, izdvaja statičnu predstavu Turkinje koja je za razliku od žene Okcidenta skrivena od očiju javnosti i za koju je „javnost“ tajna:

„Šta reći za ženu koja ne ide na balove, igranke, maskenbale, koncerte, panorame, piknike, koja ne posećuje vašare, pa čak ni čajanke. Ako ništa drugo, bar da su srećnije od polovine žena na svetu.“²⁹⁶

Ta polovina žena jeste ona druga – zapadna. Slejd ovde ne ironizuje položaj žene kako bismo mogli pomisliti. U devetnaestom veku, englesko društvo brine da bi se žena mogla promeniti. Ipak, Turkinja ostaje tajna za putnika, a tajni je moguće pripisati i uzvišenost. Nema ničega što bi moglo dovesti u pitanje Slejdove zaključke. Okcident ne zna kako živi Orijent, ali ni Orijent ne poznaje Okcident. Daleko od govora o haremima, iskvarenosti orijentalnog društva, ovde je istaknuta idealizovana zatvorenost. Orijent

²⁹⁵ Robert Jang, *Postkolonijalizam*, Službeni glasnik, Beograd, 2013, str. 98.

²⁹⁶ Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey and Greece in the years 1929, 1930, 1931*. Carey, Hart & Co. Baltimore, 1833, str. 158.

čuva idealizovanu prošlost. Žena Orijenta je srećnija jer ostaje tajna koliko i spoljašnji svet za nju ostaje tajna. Turkinja koju putnik nalazi na Balkanu ostaje metafora Orijenta – zatvorenog, uronjenog u emocionalnost, obuzetog žudnjom, zaostalog, erotičnog i tajanstvenog. Međutim, u Slejdovom tekstu, ta žena je i sam Orijent koji zadržava femininu, pasivnu poziciju. To je drugi deo sveta „koji nikuda ne ide“, „ koji je zatvoren“, stoga što nije dostupan za upoznavanje. To je drugi deo sveta koji se ne bavi na „zapadne načine“, pa možda živi mirnije i spokojan je u svom „neznanju“ i „nenapredovanju“, Ovako, premda Slejd nema eksplicitnu nameru da ironizuje položaj žene, sopštava dvostruku poziciju tog drugoga. Druga žena je ona zaostala, što svakako ima svoje prednosti za muškarca devetnaestog veka, kome se nagoveštavaju promene u društvenom položaju žene. No, ona je i paradigma femininog, pasivnog, drugog dela sveta koji se ne razvija, ne menja i ne usklađuje sa evolutivnim imperativom prilagođavanja novim uslovima.

„Ljubav ili žudnja je ideal kojem su posvećene od detinjstva, na čijem oltaru su njihovi ideali postavljeni, čijoj službi je njihovo obrazovanje posvećeno. Briga majke je da svoju ćerku nauči umetnosti zadovoljavanja prvog čoveka koga ugleda – njenog supruga.“²⁹⁷

Ali, Slejd se ovde koleba. Premda je žena idealizovano posvećena muškarcu, on prepoznaje nepravdu u ograničavanju njene slobode. Žena nestaje: „Ko može zatražiti da drugi postane hodajuća odeća, ko može izjednačiti eleganciju sa ružnoćom koja je zamišljena tako da odvrti i pogled monsturma od njih“.²⁹⁸ „Oči proroka – ženomrscica, uprte su u nju – nežni glas pun je žudnje, zvuk srebrne laute u muziku pretvara svaku reč koja dotakne njihove usne, male ruke i nežni prsti stvoreni su za ručni rad.“²⁹⁹

Ova perspektiva je nesumnjivo dvostruka. Ta druga/drugi je hodajuća odeća-besadržajni objekat čije je vaspitanje usmereno na ostvarivanje sreće muškarca. Istovremeno, njen prorok je ženomrzac. Stvorio je idelnu ženu. Sada ta žena pripada drugome i možda je nije moguće posedovati. Pa, upravo je idealna žena stvorena u uslovima izolacije, oduzimanja prava, zatvaranja u privatnu sferu - ove komponente su neophodan uslov njenog usavršavanja. Iznova, u tekstu se izražava dvostrukost, ambivalencija, dva

²⁹⁷ Isto, str. 158.

²⁹⁸ Isto.

²⁹⁹ Isto.

Otkrivanje Balkana

stava iskazuju se u okviru jednog mišljenja. Neosvojivo, nedostižno, ostaje idealno. U ovoj tački u kojoj počinje idealizacija Turkinje, zapravo se razvija njena erotizacija. Ono što putnik ne može upoznati, dotaći, promeniti, ostaje idealno i stoga, polje kojim vlada erotska mašta.

Putopis otkriva dve, jednako erotične perspektive. Prva je ona o zatvorenoj, submisivnoj ženi koja je sakrivena iza zara, iza zidova harema, dok druga predstava rasplamsava maštu viktorskijskog čitaoca upoznavajući ga sa jednako submisivnom ženom čiji je cilj sreća muškarca. Obe jesu predmet želje, težnje za zamrzavanjem slike i zadržavanjem postojećeg stanja koliko i dokazi o ispravnosti civilizacije i civilizujućih misija. No, ove heteroerotske predstave čine samo jedan aspekt erotičnosti Balkana. Orijent je na Balkanu privlačan u onoj meri u kojoj ga putnik tu prepoznaje dok zastupljenija figura muškarca zavređuje drugačiju pažnju i podvrgava se za egzotizam karakterističnoj erotizaciji.

(Homo)erotični Balkan

Amivalentna, zaustavljena, blokirana, ali snažna i erotična slika, putniku treba da posluži kao fascinantna figura koju će verbalizovati. Tako se kroz čin posmatranja provlače i neki od prvih načina tekstualnog osvajanja, kolonizovanja tela „zdravog“, „snažnog“, „neiskvarenog“ Balkana. Ovde smo iznova na početku postkolonijalne interpretacije otkrivanja zemlje analogne otkrivanju tela. Kolonijalni kontakt sa analogijom u odnosu između muškarca – kolonizatora i žene – osvojenog subjekta se ovde prenosi na odnos između dva muškarca. Putnik koji prepoznaje telo u iščekivanju otkrivanja zapravo je muškarac koji sreće drugog muškarca. Ali, taj drugi muškarac pripada delu sveta koji je osvojiv, delom orijentalan, ali svakako podložan civilizujućim misijama. Njegovo telo je prirodno, naviknuto na težak rad, ono je drugo jer je civilizacija ovo stanje napustila. Koža drugoga još uvek je preplanula, njegova snaga je u mišićima, a to nije snaga uma, nego tela. Drugi muškarac je tek muško telo.

„Dok sam sedeo kraj vrata, prolazila su kola koja su vukli volovi. Njima je upravljao snažni, uspravni, zgodni Srbin, jakih obrva. Nosio je jag-

njeću kapu iz Robinzona Krusoa. Gruba, bela, pamučna košulja padala je preko njegovih ramena, otkrivajući vrat i maljave grudi; široke pantalone od istog materijala spuštale su se preko članaka; široki crveni kaiš opasao je njegov struk, a stopala prekrila sandale³⁰⁰

Izdvajanje i zaustavljanje figure omogućava da se ona uspostavi kao predmet želje. Najpre, kapa je kopirana iz Robinzona Krusoa, pa pripada svetu imperijalne fantazije. Ta fantazija otkriva želju da se erotizovani Drugi poseduje. Sve što je u vezi sa njim sugerise individualnu snagu, ali on ostaje putnikov objekt. Umesto uobičajene, i u kritičkim tekstovima često isticane figure čvrstog, nepromenljivog, maskulinog Balkana, premda je putnikov Srbin, „uspravan i čvrst“ ovom pojavom je naglašena penetrabilnost. No ta figura u mnogo čemu sažima logiku privlačnosti posmatranog tela. Ovo je telo koje čeka putnikovu želju, a ne ono koje će joj se odupreti. Nemarna i nesvesna zavodljivost golih ramena, vrata i maljavih grudi zove putnika. Ideja da se ovaj muškarac opire osmanskoj vladavini uglavnom bezuspešnim podizanjem ustanaka, prikazuje ga kao buntovnika i čini još privlačnijim. Uostalom, brojne studije pokazuju da se logika želje osvajača prepoznaje tek u homoerotskoj privlačnosti, gde se najčešće ističu prizori ženskih tela u haremima u koje ulaze hrabre putnice, ili muškarci prerušeni u žene. Pasivno iskustvo gledanja, zaustavilo je pasivno telo koje je i dalje moguće posedovati, koliko i rečne tokove, simetrične bašte, neobrađeno zemljište, divlje i duboke šume. Ono što se u početku čini čudnim i stranim, u kolonijalnoj logici se počinje prepoznavati kao blisko i intimno. Poznavanje, viđenje i najzad dodir sa drugim jeste bitan iako se taj kontakt odvija u ravni predstavljanja. Intimna borba sa drugim definiše vitalnost imperije. Distanca između njih, prikazuje jasnu odvojenost dveju individua, gde se granice i čistoća identiteta nadziru, kontrolišu i čuvaju.³⁰¹

Drugi značajni aspekt jeste stepen otkrivenosti njegovog tela u analogiji sa stepenom otkrivenosti zemlje. Pamučna košulja, otkriva vrat i grudi. Uobičajeno shvatanje po kojem putnik ulazi u zemlju, posmatra i u svakom pogledu „otkriva“, ovde se prenosi na telo pasivnog muškarca. Ono ukazuje na obrnutu logiku nagoveštaja ili obećanja uživanja u telu/uživanja u prostoru. U tom smislu, telo je postalo legitimni objekt posedovanja.

³⁰⁰ Poultney Bigelow, *Paddles and Politics Down The Danube*. C. L. Webster and Co, London, 1892, str. 194.

³⁰¹ Majkl Hard, Antonio Negri, *Imperija*, Izdavački grafički atelje „M“, Beograd, 2005, str. 14.

Požudni neprijatelj

Poznati su primeri seksualizacije drugoga u engleskoj književnosti pred Prvi svetski rat. To su slike silovanja, paljenja sela i gradova, ubijanja civilnog stanovništva i svakoga ko bi se mogao prepoznati kao potencijalni neprijatelj. Kada se takve snažne slike jednom propuste kroz medije i uspostave kao opštevažeće o jednoj grupi, sporo napuštaju tekst i kao posledicu toga, predstavu o nekoj grupi. Ovo je uočljivo kada se uzme u obzir bogatstvo i rasprostranjenost reprezentacije o turskim silovanjima hrišćanki na Balkanu. Ovim diskursima mesto je obezbeđeno znatno ranije, još u 17. veku kada jedan od značajnih motiva u baroknim dramama postaje prisilni izbor hrišćanke da postane ljubavnica ili žena Turčina. Ovi motivi su praćeni slikom požudnog Turčina koji ruši jednom uspostavljenje, nepitne evropske etičke vrednosti i hrišćanske norme o ljubavi. Slične koncepte podržavaju i sličnu funkciju imaju harem i turske banje koje su bile popularni motivi među evropskim slikarima 17. i 18. veka. Proizvodnja ovakvih slika dovodi se u vezu sa potisnutom seksualnošću u evropskim društvima.³⁰² Isprva su turske institucije zagolicala maštu evropskih čitalaca, provlačeći se kao necenzurisana erotska literatura u biblioteke svih slojeva, da bi sa promenom političkih odnosa između Britanije i Turske, ona prerasle u bezmalo pornografske slike i izveštaje o nečuvenim nasiljima nad hrišćanskim stanovništvom. U centru pažnje, samo je manifestno bila briga za južnoslovenske narode, dok je zapravo otkrivala strepnju Okcidenta da Orijent može penetrirati u njega, narušiti uspostavljeni poredak i možda ga i biološki koliko i kulturno ugroziti.

Proizvodnja ovakvih tekstova imala je uglavnom za cilj širenje straha od Drugoga, kreiranje atmosfere stalne ugroženosti i pripremljenosti za odbranu. Među najsnažnijim slikama ostaju one o silovanim hrišćankama Balkana. Ova predstava najpre podupire širenje panhelenističkog pokreta, a ono nalazi mesto u značajnim delima evropske književnosti. Bajron i Igo oblikuju narative koji ostavljaju snažne tragove u evropskoj svesti, a Goja slika ove prizore. Esencijalizacija neprijatelja mora uključiti stereotipe o njegovoj seksualnosti – on je taj koji siluje, kastrira, nabada na kolac. Oblici

³⁰² Nedret Kuran-Burçoglu, „Slikata za Turčinot vo Evropa, vo minatoto i denes“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006, str. 117–134.

mučenja za koje se opredeljuje neizbežno imaju seksualnu konotaciju. Tako njegova naglašena seksualnost uvek implicira ili otvoreno govori o sadističkim sklonostima. Njegov dodir i njegova požuda, neizbežno, na mučan i neshvatljiv način ubijaju onoga koga žele. Ovim kao da se podupire staro shvatanje o povezanosti rata i seksualnosti. Priče o seksualnom nasilju najefikasnije doprinose demonizaciji neprijatelja jer se nasilje usmereno na ženu, na simboličkom planu prepoznaje kao povreda nacionalnih granica i direktni napad na nacionalno ime, nacionalni ponos, granice grupe, pa nacionalistički diskurs koristi telo žene kako bi označio granice društva.³⁰³ Umesto da reprodukuje rodne stereotipe, ovaj diskurs postaje dvostruko represivan u odnosu na ženu.³⁰⁴

U mreži predstavljanja i simbolizovanja, ove slike koje mahom potiču iz devetnestog veka, učvrstiće se u govoru o Balkanu kao mestu neobuzdane životinjske seksualnosti. Ta predstava će se javiti u američkoj kinematografiji četrdesetih godina kada je snimljen film „Ljudi mačke“. U ovom filmu predstavljeni su oblici destruktivne seksualne moći jedne Srпкиnje čije žrtve postaju muškarci. Tek će ovim biti potvrđeno da u balkanskoj seksualnosti ima više femininih nego maskulinih elemenata. Više od četrdeset godina kasnije, ratovi na prostoru nekadašnje SFR Jugoslavije u medijima zapadnih zemalja predstavljeni su kao prostor da otpuštanje iracionalnih, životinjskih nagona koji su rezultovali sistematskim seksualnim nasiljem kao formom ovladavanja susedom, neprijateljem, drugim.

Iznova, ovde ćemo moći da uočimo jednu od najtrajnijih reprezentacija o Turcima u evropskoj književnosti koja se reprodukuje na osvojeno stanovištvo Balkana. Poput nekadašnjih osvajača koji su naseljavali seksualnim nasiljem, nekada osvojeni, čitavih pet vekova kasnije, primeniće iste metode naseljavanja, osvajanja i uništenja drugoga. Tako će Balkan nezavisno od etničke i konfesionalne pripadnosti naroda na njemu, samo nastaviti tradiciju započetog nasilja. On kao da vri od seksualnog uzbudjenja. Utoliko, Balkan je prostor obeležen iracionalnošću i naglašenim seksualnim nagonom.

³⁰³ Irvin Cemil Schick, „Christian Madens, Turkish Ravishers: The Sexualization of National Conflict in the Late Ottoman Period“, *Woman in the Ottoman Balkans*, Taurus Academic Studies, London, New York, 2007, str. 270–293.

³⁰⁴

Otkrivanje Balkana

Dakle, putopis devetnaestog veka erotizuje Balkan na tri načina : 1. Uvođenjem pasivnih ženskih figura koje ostaju idealni objekti stoga što se ne mogu posedovati i stoga što su nepristupačni drugi ; 2. Erotizacijom tela normiranog balkanskog muškarca ; 3. Implicitnim uvođenjem govora o naglašenoj seksualnosti bilo kao osmanskome nasleđu, bilo nekom vrstom osobine proistekle iz eksplozivne prirode samog prostora koje stanovništvo Balkana naseljava. Sva tri postupka zapravo su načini na koje se razbija pravolinijski tok teksta koji saopštava o kompleksnim istorijama i „međuplemenskim ratovima“ balkanskih naroda. On je nešto što zajedno sa očuđavanjem prostora govorom o nasilju i opasnosti mora obezbediti zabavu čitaocu teksta o Balkanu. Ovakvi primeri češći su kada je reč o avanturističkom romanu, kada se seksualnost sve više probija kroz tekst, no na sofisticiran način, uvođenjem figura špijunki-zavodnica ; ljubavnim doživljajima diplomata; narativima o nesrećnim kraljevskim brakovima. Ovde se predstave nasilja ređe eksploatišu, dok je erotika u centru pažnje. Ali, ovim već ulazimo u hronološki dvadeseti vek, kada su se dogodile brojne društvene promene koje su obezbedile mogućnosti za drugačiju upotrebu teksta o Balkanu.

XI

GEOGRAFIJA RATA

Unutrašnji konflikti

Krajem devetnaestog veka, putopisi su pod uticajem političkih ideja koje u prvi plan postavljaju nacionalnu emancipaciju hrišćanske populacije na Istoku Evrope. No, to insistiranje na važnosti političkog života ih nije učinilo manje privlačnim i dostupnim tekstom. Politički život naroda na rubu Evrope, egzotičan je koliko i drugi aspekti njihovog života. Ovo je i vreme kada se sa sve većom ozbiljnošću govori o pojedinačnim nacijama koje poseduju pravo na sopstvenu državu, i zato moraju sebi da je izbore uz pomoć nacionalne svesti.³⁰⁵ Balkanski narodi se tada po prvi put nalaze u centru političke pažnje kao entiteti koji treba da ostvare državnost u skladu sa idejama Okcidenta, ali prožete vlastitim osobenostima, vrednostima koje je Osmansko carstvo potiskivalo, a koje bi došle do izražaja u igri kulturnog ocelotvorenja da njihov razvoj nije naglo prekinut. Ovim se ne prekida kontinuitet u viktorskoj proizvodnji heterogenih, nejasnih Balkanaca. Pred kraj devetnaestog veka, zadržava se paternalistički odnos Velike Britanije prema balkanskim hrišćanima. Izveštaji i pamfleti o „užasima na Balkanu“ su izazvali moralnu indignaciju među viktorskimcima, mobilisajući potrebu za hitnim političkim angažovanjem u ovom delu Evrope. U ovoj zaniteresovanosti bilo je političkih strepnji koliko i potrage za dobrom zabavom. Početkom dvadesetog veka, Džon But, sin alternativnog lekara Džona Buta starijeg, i specijalni dopisnik za list *Graphic* objavljuje knjigu „Nevolje na Balkanu“, predstavljajući u uvodnom delu, ovo poluostrvo kao mesto na kojem se uvek nešto dešava kako Evropa ne bi zapala u monotoniju samodovoljnosti:

³⁰⁵ Hans Ulrich Veler, *Nacionalizam*, Svetovi, Novi, Sad, 2002, str. 8.

Otkrivanje Balkana

„Svi smo požurili u redakcije u kojima se iz udobnih stolica predviđala duga i ružna smrt i užurbano se prihvatilo posla, ne bi li se obezbedile vesti sa Balkana, dobrog, starog Balkana na kojem se uvek nešto dešava.“³⁰⁶

But bira Bugarsku koja se nalazila u centru pažnje u devetnestom veku, predstavljajući je kao žarište balkanskih nerazumevanja i posledičnih zastrašujućih prizora. Zločini su nešto poput prirodnih pojava, posle nekoliko generacija, počinju se podrazumevati: „Dela muslimanskih suseda preko granice, pokolji i paljenja, nisu bili novina; njihovi očevi su poznavali taj život i duboka, urođena mržnja, uvek je bila tu“³⁰⁷ pisao je But.

U mešavini strepnje, znatiželje i zadovoljstva, nastajali su tekstovi koji opisuju strahote na Balkanu, a njihovi autori ne nastoje da javnost poštede „jezivilih detalja.“ U govor o marginalizovanom, siromašnom i napuštenom Balkanu, uključuju se projekcije britanskog društva, u konzervativnom i liberalnom svetu nedopustiva razmišljanja o teškom životu radnika u siromašnim četvrtima, prostituciji, pripremama za promene u tradicionalnim odnosima. Međutim, samo dvadesetak godina kasnije, Balkanski ratovi i dešavanja u vezi sa oslobođenjem od „trošnih imperija“ će podstaći britansku javnost na ponovno promišljanje o smislu oslobođenja, udvajajući sliku o hrišćanima na Balkanu koji će se pokazati kao nesamostalni, nezreli, i u svojoj političkoj neukosti opasni. Rat nije plemeniti izraz borbe za oslobođenje i ujedinjenje, već nešto poput političke sudbine, poput geografskog prokletstva na prostoru zahvaćenom destrukcijom, haosom, uzajamnom mržnjom.

Sve je manje putopisa u kojima putnik dopušta poigravanje karakterizacijama, opisuje pejzaž, ili usmerava kritike na račun neiskorišćenosti zemlje ili neukosti stanovništva koje je naseljava. Ovim popularnim žanrom ovladalo je interesovanje za tradicionalno nepopularnu oblast – političko. Političko je sada nosilac egzotičnosti Balkana, jer ukoliko je nešto na njemu vredno istraživanja, to su ukrštanja brojnih, nejasnih, mada srodnih identiteta među kojima vlada netrpeljivost. Potreba da se „balkanski život“ razume kroz običaje i svakodnevicu, navodi da se pogled putnika zaustavi na porodičnoj strukturi, da se otputuje u cilju proučavanja „civilizacijom neizmenjenih“ običaja kakva je krvna osveta, ili u prvi plan postavi politič-

³⁰⁶ John Boot, *Trouble in the Balkans*, Hurst and Blacket LTD, London, 1904, str. 2.

³⁰⁷ Isto, str. 20.

ko neiskustvo i neukost koje civilizacija mora otkloniti. Ipak, u putopisu s početka dvadesetog veka nema nekakve nedvosmislene prekretnice, naglog zaokreta ili rupture u odnosu na devetnaesti vek jer se ni sama društvena stvarnost iz koje putnik dolazi, ne menja radikalno. No, ne treba zaboraviti da Turčin, za evropski identitet nekada konstitutivni Drugi, nestaje, a na njegovom mestu se sada nalaze pojedinačni identiteti koji sačinjavaju balkansku celinu. Balkan se tek nalazi pred političkom promenom koja treba da označi uvod u novo doba, ono obeleženo samostalnošću. Na mestu na kojem se nalazio taj konstitutivni Drugi, prepoznaje se dezintegracija. Zato predstava o ratovima na Balkanu ostaje u vezi sa vladavinom haosa i iracionalnosti, pre nego sa preciznim strategijama i organizovanošću čiji je cilj teritorijalno širenje i praktično ovladavanje resursima. U njenoj osnovi nije za Okcident uobičajena „racionalnost“ i posvećenost ekonomskim i političkim pre nego ideološkim ciljevima, već uzajamna mržnja naroda koji ga naseljavaju.

Drugo Evrope i drugo hrišćanskog sveta, održavalo se na nivou teksta, kako bi evropsko sopstvo očuvalo snagu političkog projekta koji bi se mogao nositi sa hrišćanskim sopstvom. Dualizam hrišćansko-islamsko ovde dobija nova obeležja. Delujuć integrativno na elemente slike, ono je najpre, ujednačuje i sažima da bi proizvelo „balkansko-hrišćansko“. Da bi povratili izgubljene identitete balkanski narodi se moraju ujediniti i približiti se evropskim identitetima. Turski drugi ovde gubi staru funkciju, pa se menja i njegovo značenje, ali zadržava elemente stare vojnopolitičke drugosti obeležene neprijateljstvom prema hrišćanskim vrednostima. Zato će u ovom periodu, razmišljanja putnika o Balkanu biti prožeta starom temom hrišćanskog jedinstva protiv osmanske vladavine. Uzroci osmanskih osvajanja na Balkanu, sada se traže u večnoj unutrašnjoj razjedinjenosti balkanskih naroda, nečemu urođenom i sudbinskom čime se sada ispunjava praznina ostala na mestu konstitutivnog drugog. Tamo gde je bio evropski neprijatelj, pojaviće se mali neprijatelji, okrenuti jedni protiv drugih posvedočujući važnost stalnog prisustva rata na rubu Evrope. Rat koji se ovde smestio kako manifestno, tako simbolički, predstavljen je kao poradak koji suspenduje zakone, pravila i uspostavlja prostor na kojem nema mesta za drugog. Ovde se nalaze samo neprijatelji.

Putopis je obogaćen novim saznanjem koje će prožimati svaki kasniji tekst o Balkanu – ovo poluostrvo je nešto poput celine kontradiktor-

Otkrivanje Balkana

nih, uvek sukobljenih elemenata; komponenti koje su u procesu stalnog nastajanja, preoblikovanja, suparnički nastrojene, ratnički raspoložene. Nagoveštaji takve slike javljaju se već u devetnestom veku, pa predstave o zavađenosti i mržnji imaju svoju predistoriju u potragama za egzotičnošću, drugačijošću Balkana. U opštoj dezintegraciji, predmet želje, a stoga i konflikta postaje sam identitet. Nacionalizam nudi da ponovo uspostavi navodno izgubljene identitete koji su privremeno obrisani i rasuti samo dobili novu snagu. Udruženi sa političkim neiskustvom balkanskih naroda, oni će se oblikovati u susretu, ukrštanju i sukobu jednih sa drugima.³⁰⁸ Zato se iznova mobilise govor o misterioznosti i zamršenosti Balkana. Sada se ono označava terminom balkanizacija. Najzad govor o nasilju i unutrašnjoj zavađenosti kako unutar pojedinačnih balkanskih društava, tako između njih može implicirati i formu u kojoj se predstavlja napuštanje kolonijalnog i marginalnog stanja. Evropski putnici su osamostaljenje balkanskih zemalja prepoznavali kao kompleksan i izuzetno nasilan proces. Ovakvo stanje pripisuje se kolonizovanim društvima u kojima je duga vlast nepodesnih imperija izazvala neku vrstu krize identiteta. Predstavljajući unutrašnje sukobe kao izuzetno nasilne, putnici su opravdavali civilizatorske uticaje i civilizujuću misiju. Nesposobnost zatečenog stanovništva da samostalno vlada i odlučuje opravdava vladanje i odlučivanje drugih u njihovo ime. Stalna zavađenost i nacionalizmi, ovde se čitaju kao identifikacija sa agresorom. Život pod Osmanskim carstvom, za rezultat je imao nasilje i izostanak orijentacije u političkom životu koji treba da povrate Velike sile koje u tom trenutku imaju realnu političku moć. Kolonijalni i postkolonijalni kritičari primećuju da se ovaj proces može interpretirati kao alijencija stvorena u kolonijalizmu da generiše nasilje između kolonizovanih. Kako Franc Fanon uočava, kada se kolonijalna vlast okonča, nasilje eskalira među kolonizovanim. Reč je o oslobađanju od osećanja inferiornosti i ponovnom uspostavljanju samopoštovanja. Ovako shvaćen, Balkan bi iznova bio dvostruko marginalizovani subjekt. Po okončanju Osmanske vlasti, male balkanske zemlje stižu nezavisnost. Budući dugo pod „nepodesnim“ režimima koji pripadaju prekapitalističkoj prošlosti, oni nemaju političku orijentaciju ni iskustvo i stoga ostaju u fazi iščekivanja okcidentanih – civilizujućih uticaja.

³⁰⁸ Ketrin Belsi, *Poststrukturalizam*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 66.

Geografija ukletog poluostrva

Vilijams le Ku u prvoj deceniji dvadesetog veka piše da je smisao njegovog putovanja na Balkan, razjašnjenje političkih misterija pa je zato namenjen čitaocima „za koje je Bliski Istok sa svojim misterijama, stalnim zaverama i zamršenom politikom, nešto što se podrazumeva.“³⁰⁹ Ovakav način razmišljanja je paradigmatičan kao motivacija za putovanje na Balkan početkom dvadesetog veka. To više nije putovanje u cilju upuštanja u avanture na Istoku, opasni odlazak u krajeve kojima vladaju Turci, ni tek problem kulturne zaostalosti koji civilizacija treba da reši. Nejasnoća tog sveta se sada prepoznaje u političkom. U nameri da ga razjasni, le Ku polazi na put sa već formiranom slikom misterioznog Balkana, koji se razjašnjava tek u meri u kojoj se može dopustiti da on ostane prikladno misteriozan. Zamršenost je ujedno ono što se priželjkuje:

„Želeo sam da vidim Balkan onakav kakav jeste: te sjajne, divlje, planinske zemlje, tako pune rasnih mržnji, sukoba, krvne osvete, grozničave političke propagande, te narode sa njihovim zanimljivim vladarima i njihovim brojnim misterijama.“³¹⁰ Rešavanje misterija otpočeće balkanskim ratovima, a oni upotpuniti sliku Balkana kao događaji kojima se potkrepljuju tvrdnje o tom prostoru kao „ukletom“, „buretu baruta“, uopšte mestu cikličnog konflikta, mestu koje naseljava stanovništvo svojevrstne destruktivnosti, političke nezrelosti, razjedinjenosti kao sudbine. Skonost da se potonji sukobi anticipiraju, jednako je prisutna. Kako je Balkansko poluostrvo najpre obeleženo teško razumljivom i nadasve eksplozivnom geografijom, problemi koji ga zahvataju moraju se shvatiti kao neminovnost. Objašnjeni nekom vrstom urođene, nasleđene, arhaične netrpeljivosti udružene sa pozicijom koja izaziva ili pojačava unutrašnji konflikt, u problemima koje otvaraju Balkanski ratovi, iznova su prepoznate unutrašnje strepnje Evrope. U to vreme, javljaju se ideje o vekovnim balkanskim kulturnim determinantama ljudskog ponašanja, sagledavanjem etničke raznovrsnosti kao hroničnog izvora napetosti u regionu smeštenom na preseku kultura.³¹¹ Ovde će se dihotomija između rata i mira pokazati kao problematična. Prisustvo militarizovane geografske zone kao da je prouzrokovano stalnim

³⁰⁹ Williams le Queux, *An Observer in The Near East*, E. Nash, Madison, New York, 1907, str. 6.

³¹⁰ Isto, str. 19.

³¹¹ Mark Mazover, *Balkan*, Alexandria Press, Beograd, 2003, str. 181.

Otkrivanje Balkana

promenljivim kretanjem geopolitičkih pejzaža, pa postaje dinamički prostorni izraz konflikta koji se prelama kroz ciklične epizode rata.³¹² Relativno stabilno prisustvo konfliktne zone pokazuje kako političke geografije oblikuju i kako su oblikovane ratom i mirom, kako se uzajmno konstituišu i kako su socijalno konstruisane. Rat proizvodi geografija naroda i država, imperija i granica, da bi zauzvrat geografski entiteti opravdavali održavanje mira, ili izazivanje rata.³¹³ Tako Balkan ima značenje mesta na kojem u prigodnim trenucima može eskalirati konflikt, geografske i simboličke situacije u kojoj Evropa sebi može dopustiti katarzično oslobađanje od tereta nagomilanog u potiskivanju neželjenih situacija i elemenata kulturne. U tom smislu područja simboličkog i realnog konflikta su nešto poput stabilnog, uvek prisutnog mesta na karti sveta. Od Balkanskih ratova, geografija Balkana će biti geografija konflikta, fragmentacije i rata, postajući jedan od načina da se nestabilnost i konflikt lokalizuju, kako bi se sprečio prelaz nedozvoljenih sadržaja u civilizacijsku harmoniju Evrope.

U to vreme su postavljeni temelji za ono što će 1918. godine biti sažeto terminom balkanizacija da bi označilo netrpeljivost, sklonost ka konfliktu i fragmentaciji unutar jednog regiona.

Najpre, u vezi sa Balkanskim ratovima oslonjena je na shvatanje rata kao dezintegracije, a potom, u vreme Prvog svetskog rata, u prvi plan postavlja integraciju i rat kao borbu budućeg i perspektivnog protiv prevaziđenog i „civilizacijski“ istrošenog, nepotrebnog. Razmišljajući o razlozima i posledicama Balkanskih ratova, Moris Bering engleski dramaturg, pesnik, prozni pisac i najzad, ratni izveštač uočava problem susreta i ukrštanja starih i novih političkih modela:

„Da li je moguće sipati novo vino u stare boce? Da li je moguće nakačiti na orijentalne navike, način razmišljanja, sisteme i forme vladavine sa zapada. Mogu li se istočne i muslimanske zemlje samostalno upravljati prema zapadnim idejama? Da li je Ustavotvorna skupština uopšte moguća na Istoku?“³¹⁴

³¹² Scot Kirsch and Colin Flint, ed. *Reconstructing Conflict: Integrating War and Post-War Geographies*, Critical Geopolitics, Ashgate Publishing Company, Burlington, 2011, str. 33.

³¹³ Colin Flint, ed. *The Geography of War and Peace: From Death Camps to Diplomats*, Oxford University Press, Oxford, 2005, str. 5.

³¹⁴ Maurice Baring, *Letters from the Near East 1909 and 1912*, London, Smith Elder and Co., 15 Waterloo Place, 1913, str. 15.

Ovakva razmišljanja se javljaju po okončanju Balkanskih ratova, ostajući prisutna i između dva svetska rata, u formi upitanosti nad budućnošću istočnih delova Evrope. Rešenje se nalazi u potpunom uništenju starih modela, dopuštanju konflikta između balkanskih naroda, eksperimentisanju sa novim odnosima koji treba da prikažu uslovljenost ili neuslovljenost političkih modela kulturom, „rasom“ i „nacijom“.

Okončanje Prvog balkanskog rata otvorilo je pitanje preraspodele teritorija između zemalja saveznica. Problemi u vezi sa preraspodelom, poteškoće u postizanju sporazuma među učesnicama ovih ratova, zauzele su centralno mesto u političkim refleksijama putnika. Istovremeno, Balkanski ratovi ostaju bolno iskustvo u istoriji samih balkanskih zemalja i stoga i interni osnov za govor o „zloj sudbini poluostva“, „prokletstvu“, ili pak podsticaj za revitalizaciju govora o „buretu baruta“. Svaki naredni rat na Balkanu, pravdao se umesto političkim sredstvima, retorikom o usudu, raskršću koje je pogođeno večnim nemirima, neslogom, a koja je pak, glavni razlog za nemogućnost produktivnog udruživanja. Konflikti koji su vođeni na Balkanu kroz čitav dvadeseti vek, a naročito devedesetih godina dvadesetog veka, evocirali su mučne uspomene na Balkanske ratove. Govor o njima po pravilu je praćen mešavinom ponosa zbog prvih podsticaja na političku samostalnost, koliko i razočaranja zbog neostvarenih političkih planova.

Nijedan pokušaj preraspodele teritorija nije se okončavao zahvaljujući unutrašnjim dogovorima, već su prilikom svakog pokušaja povlačenja granica u pomoć prizivani „znanje i umešnost“ velikih sila. „Aura superiornosti“ koja je omogućila da Okcident progovori o Orijentu, ovde je jednako uočljiva. Pretpostavka da Okcident svaku civilizaciju i narod poznaje duboko i stoga bolje no što on sam može poznavati sebe, a što joj omogućuje uvid u njenu istoriju, u pojedinosti iz njenog života koje sežu u praistoriju, prognoze koje se prostiru u budućnost, daje legitimitet teritorijalnom preokrojanju, dirigovanjem migracijama. Znanje brižljivo sakupljano, akumulirano i sistematizovano u devetnaestom veku sada se može „pravedno“ i „objektivno“ upotrebiti u novim, manjim preraspodelama moći. Tako se oblikuje slika o „ukletom poluostvu“, „prostoru pogođenom nemilosrdnom sudbinom“, koliko i stanovništvu koje je politički in-

Otkrivanje Balkana

fantilno i drži se za skute moćnih.³¹⁵ Međutim, iz ovih političkih dešavanja nastaje relativno nova, ili bar donekle izmenjena slika Balkana. Ovog puta, geografija je ono što Okcident poznaje i na osnovu čega će biti kadar da reši probleme koji muče ovaj deo sveta.

U vreme približavanja balkanskih konflikata, engleski pisac i izveštač Džekil Bler se priseća da se o Balkanu govorilo kao o „buretu baruta“:

„Zbog njihove centralne političke i geografske pozicije, zbog prijemčivosti za kolonizaciju, zbog ogromnih dokazanih i onih skrivenih resursa, zbog prednosti isuviše brojnih da bismo ih nabrajali, balkanske države su bile i biće, kako je to jedan autor formulisao 'bure baruta Evrope'. Uvek prisutni konflikti zakočili su njihov progres, pa su ove zemlje kojima nedostaje umetnost mira, koje su prepune prelepih predela, ali čije su istorije zasićene ratovima i romantičnošću, postale dostupne putnicima tek u proteklih nekoliko godina. Tek sada, one su se počele povezivati sa poslovnim centrima telegrafskom komunikacijom, i tek pre nekoliko godina u njima su konstruisane železnice, uspostavljen brodski saobraćaj i hotelski smeštaj uređen. Do juče ovi ljudi su bili skoro varvari, a danas su mnogo civilizovaniji.“³¹⁶

U pokušaju da objasni posebnost njihove situacije, Bler će izneti jedan od uobičajenih zaključaka – ovo poluostrvo kao da se našlo na nedovoljenom mestu, suviše migracija dovelo je do nastanaka bureta baruta. „Balkanske zemlje su bile dve stotine godina bure baruta Evrope. Grci, posle njih Rimljani, dolazili su, videli i osvojili. Mlečani su brisali sve pred sobom duž jadranskih obala, a petsto godina pod Turcima žednih krvi hrišćana, onih koji su osvajali, napadali iznova i iznova, šokirajući svet užasnim zlo-

³¹⁵ Ovde ujedno treba skrenuti pažnju na retoričke predstave na koje ukazuje Said prikazujući elemente britanske političke logike koja postaje vidljiva oko 1910. Nema potrebe da kolonizovani razumeju dobrobit koju im kolonizacija donosi. Uostalom, oni ne mogu govoriti u svoje ime jer bi svaki Orijentalac pre bio agitator koji sebi samome stvara teškoće nego poslušni domorodac koji se ponaša u skladu sa željama kolonizatora. Kao i u primerima koje navodi Said, Velika Britanije i Sjedinjene Države poznaju Balkan, Balkan je ono što Okcident poznaje, Balkan insistira da ga mu Okcident pomogne jer ga čine dominantne rase. Ovako se čitava generacija putnika obraća u ime niza ličnosti predstavlja ih koristeći se zamenicom „mi“ koja podrazumeva predstavnika svega najboljeg u istoriji čovečanstva, civilizacije koja može govoriti u ime onih koji još nisu postali njen deo. V. Edvard Said, *Orijentalizam*, XX vek, Beograd, 2009. str. 50.

³¹⁶ Jaekel Blair, *The Lands of the Tamed Turk, or the Balkan States of Today*, Page and Company, London, 1910, str. VII, VIII

činima. Nije potrebna glad za istorijom za bi se pošlo na Balkan. Njegovo stanovništvo je primitivno, njihovi običaji su čudni, a metodi srednjevekovni. Oni su zaostali i nesofisticirani u svemu osim u ratu, a reč rat je vekovima jedna od najčešće upotrebljivanih na Biskom Istoku³¹⁷

Ocena razvojnog nivoa Balkana se ovde nije promenila. Primitivnost njihovog stanja ostaje nešto poput konstante u oceni kulturnog stanja i dometa ljudi u tom delu sveta, ali je on ožvijen nekom vrstom istorijske dinamike, uspostavljanjem istorijskog kontinuiteta koji ga čini delom evropskog konteksta. Taj prostor se uključuje u društvene odnose, društva ga proizvode i konzumiraju. Tako će se inače, aistorijski Balkan postepeno istorizovati kada ga naseli društvena aktivnost – neprekidni, ili bar ciklični ratovi. To više nije tek hrišćanstvo versus islam; susret evropskog i azijskog, već višeslojna istorija u kojoj su konflikti poput eksplozija zahvatali čitav svet. Stoga neprekidne igre zauzimanja, preotimanja, ponovnog naseljavanja i opustošenja paradoksalno oplemenjuju prostor Balkana dajući mu hronološke granice. Po prvi put, ovde se pomalja istorija. Osmansko carstvo nestaje, a do tada preovlađujuća slika praiskonske pustinje u kojoj ljudima nisu poznate umetnost i nauka, crna Afrika evropskog kontinenta dobijaju prošlost – ona je ispunjena susretima velikih civilizacije poput grčke i rimske. Ovim Balkan dobija ime i mesto u istoriji sveta.

U srazmerno obimnom i uticajnom delu, *Balkansko poluostvo*, otvarajući poglavlje o „komplikovanim Balkancima“, američki kapetan Frenk Foks saopštava kako geografija može postati sudbina.³¹⁸ Odjek ovakvog mišljenja oblikovao je jednu od dominantnih predstava o Balkanu, ne samo u zemljama Zapada, nego iznutra, u balkanskim zemljama funkcioniši kao objašnjenje ratova i nedaća u geografskim i istorijskim udžbenicima, u političkom diskursu kao ideološko zaleđe konflikata, u vizulenoj umetnosti kao način na koji se prikazuju konflikti, kao i u popularnoj književnosti. U sličnom maniru, Foks objašnjava da je sudbina bila „gruba prema ovom poluostrvu“³¹⁹

„Zbog svoje pozicije, moralo se naći na putu velikih pokreta naroda i postalo mesto divljačkih rasnih borbi koliko i riznica zaostataka velikih poraza ili pirskih pobeda koje su podstakle negovanje uzajamne mržnje.

³¹⁷ Isto, IV

³¹⁸ Frank Fox, *The Balkan Peninsula*, Black, LTD, Soho Square, London, 1915, str. 1.

³¹⁹ Isto, str. 1.

Otkrivanje Balkana

Kao da zla sreća koju je donela geografska pozicija nije bila dovoljna, velika Rimaska imperija premestila je svoje sedište iz Italije i na Balkanu našla samrtnu postelju. Bila je to teška smrt i dugo umiranje, brojne agonije mnogih krvavih užasa i očajničkih oporavaka. Vekovima, u istorijskom pamćenju ostaju samo krvave mrlje nad Balkanom i vekovima pre nego što se javila pisana istorija, događalo se ono što je moguće sažeti kao neprekidne borbe zaraćenih naroda³²⁰.

Pojedinačne balkanske zemlje opterećene su, u najboljem slučaju, patriotizmom. Istorija stalnih pobjeda, poraza, naseljavanja, uspostavljanja i rušenja carstava učinila ih je političkim prostorima gde bar dve strane moraju biti zavađene. U svetu „čije su stranice istorije umesto progresom ispisane krvlju“³²¹ kao jedna od najzanimljivijih izdvaja se Srbija,

„Ta zemlja je zanimljiva samo dok nastavlja da uživa važnost kao remetilac balkanskog mira. Ona je igračka Rusije, neprijatelj Austrije, prezrena od Bugarske i mrzi Tursku. Odisti, jedini prijatelj mogla bi joj biti minijaturna rođaka Crna Gora. Ukoliko je Balkansko poluostrvo bure baruta Evrope, Srbija zaslužuje da bude nazvana sigurnosnim poklopcem“³²².

Foks će dalje pretpostaviti da se objašnjenje ovih sukoba nalazi u procesu velikih seoba naroda koje su premestile grupe sa severa prema Mediteranu i dovele do „mešanja krvi“³²³ Tako dalje objašnjava tragove rimskog „materijala“, grčke kulture, zatečenih „hordi“, uz tragedije naseljavanja koje su morale proizvesti neku vrstu nesreće, zla i nepravde. Nesiguran u stanje u kojem se Balkan nalazio u preistorijsko doba, zaljučuje da je čitavo poluostrvo bilo zahvaćeno nezrazumljivim, komplikovanim ratovima između očigledno različitih ljudi i uzajamno neprijateljski nastrojenih naroda, koliko i stalni predmet napada izvana.³²⁴

Analiza političkog stanja u kojem se Balkanci nalaze pokazuje mu da do turskog osvajanja ne bi ni došlo da Balkan nije bio zahvaćen unutrašnjim konfliktima. Razjedinjenost i mržnju koju na Balkanu zatiče dok piše knjigu o njemu, Foks prepoznaje i u dubokoj prošlosti kada su „razjedinjeni balkanski narodi sebi dopustili da budu pregaženi od strane osvajača

³²⁰ Isto, str. 2.

³²¹ Isto, str. 11.

³²² Isto, str. 21.

³²³ Isto.

³²⁴ Isto, str. 3.

– tuđinca po krvi i veri“. Ti isti, sada zavađeni Bugari, postali su u četrnaestom veku turski vazali, a Srbi su poraženi u Kosovskoj bici. Rumunija je pratila isti tok i do sedamnaestog veka, Turci su doprli do zidova Beča.³²⁵ Stereotipna objašnjenja konflikta koja ovde daje, služiće u narednim decenijama kao deo ključnog objašnjenja za političko stanje u kojem se Balkan nalazi. Predviđajući sudbinu Balkana, on dalje konstuiše pojedinačne nacionalne karaktere balkanskih naroda, iznalazeći u svakom od njih sklonost ka konfliktu, mržnju prema susedu, zavist i sklonost ka teritorijalnom ekspanzionizmu.

„Videli smo da je krvava magla prekrivala Balkan vekovima. Tu je čitava lista zavađenih naroda – na putu od hladnog severa Evrope ka toplom jugu; na putu od Azije ka Evropi; svaki ratni pohod ostavio je za sobom ogromna razaranja. Danas su ovim razaranjima pogođeni narodi žedni krvi i nose tu žeđ kao nasleđe od kojeg se ne može pobeći. Turci, Bugari, Srbi, Rumuni, Grci, oni mogu živeti u miru, neko kratko vreme i neko može pomisliti da među njima ima prijateljstva, ali svako od njih nosi mržnju, strah ili prezir prema onom drugome i u miru se svi pripremaju za rat. Sudbina je učinila Balkansko poluostrvo bojnim poljem imperija i naroda, poslednjih pokliča, skloništem težnje ka fragmentaciji, zasnovanoj na njihovoj krvavoj tradiciji“.³²⁶ Govor o ovakvim istorijskim i političkim okolnostima zaključuje rečenicom, „Masakr je nacionalni sport na Balkanu“³²⁷

Jakob Šurman - Profesor engleske književnosti, psihologije i filozofije, upravnik Univerziteta Kornel i docniji ambasador Sjedinjenih Država u Nemačkoj, nastoji da rekonstruiše istoriju i „sudbinu“ Balkana: „Uprkos njima samima, sudbina naroda na Balkanu, svodi se na rat“.³²⁸ Stalna ratovanja prouzrokovana su zamršenom netrpeljivošću i posledicama koje je ostavila viševjekovna osmanska vladavina. „Tokom 1912. i 1913. prvi rat je pokazao da su Bugarska i Grčka, Crna Gora i Srbija udružene protiv Rumunije u ratu protiv Bugarske koja je napadnuta od Turske“.³²⁹ Traumu koja stalno izaziva nemir i rat, Šurman traži u istoriji turske vladavine

³²⁵ Isto, str. 21.

³²⁶ Isto, str. 176.

³²⁷ Isto, str. 177.

³²⁸ Jacob Gould Shurman, *The Balkan Wars 1912–1913* www.gutenberg.org Digitalizovana verzija bez paginacije

³²⁹ Isto

Otkrivanje Balkana

„Lako je razumeti kako je istorija turskih užasa ostala nešto poput žiga u srcima oslobođenih Srba i Bugara do danas. Međutim, postoji druga okolnost povezana sa nemilosrdnom destrukcijom i koja dolazi od drevnog nasleđa koje ovi narodi nose i čak i vrlo upućenim strancima ostaje teška za razumevanje u svom punom značenju.“³³⁰ Čini se da niko odista ne zna šta je poreklo ove netrpeljivosti i kako se ona može iskoreniti, ali je sigurno da bar delimično počiva na predstavama koje jedni imaju o drugima: „Simpatije, ogorčenost i užasi isprepletani sa nacionalističkim aspiracijama i teritorijalnim interesima okružuju ove srodne populacije u susednim državama.“³³¹ Tako će jedni uvek govoriti loše o drugima, podstičući uzajamnu netrpeljivost: „Bugari su optužili Srbe za perfidnost i nepouzdanost a Srbi Bugarima odgovorili pohlepom i netolerancijom. Prastara uzajamna mržnja dva slovenska naroda podsticana je na najnižem nivou i najzad proključala kao veštičji kotao.“³³² Poreklo ove netrpeljivosti, dakle, nije u nekakvim trenutnim poteškoćama u teritorijalnom razgraničenju, to je drevna mržnja, nešto što im pripada vekovima: „Vekovima je fatalna mana balkanskih naroda bila neumerenost i netolerancija udružena sa prezrivi- nepoštovanjem prava drugih.“³³³

Međutim, uticajem na konstituisanje balkanskih država upravo su velike sile u skladu sa vlastitim interesima onemogućavale teritorijalno i političko konsolidovanje postosmanskog Balkana. Koristeći postojeće i reprodukujući nove predstave, balkanske teritorije su se prekrajale, birali su se i mobilisali saveznici, prijatelji i neprijatelji. Stoga su balkanske granice o kojima putnici govore uglavnom nametnute spolja, a intervencionizam pravdan upravo predstavama o trajnim neprijateljstvima na njemu samom.

Predstava o Balkanu kao „buretu baruta“, potiče s kraja devetnaestog veka, mada su brojni događaji uključeni u njeno oblikovanje. Zbog toga ostaju nejasne konkretne istorijske konstelacije u koje treba locirati model iznutra zavađenog, razorenog i politički kompleksnog Balkana. Ova slika se razvija, transformiše i upotpunjava rasprostirući se kroz dva veka i akumulirajući elemente proizvedene u različitim istorijskim tačkama, od onih u devetnaestom veku, poput Sansefansog i Berlinskog mirovnog

³³⁰ Isto

³³¹ Isto

³³² Isto.

³³³ Isto

dogovora, preko događaja u vezi sa procesom formiranja nezavisnih balkanskih država i raspada Osmanskog carstva. Takve slike nisu proizvod savremene istorije i nisu nastale kao odgovor na dešavanja krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina na Balkanu; one latentno opstaju i reaktualizuju se u prigodnim momentima, diskurzivno i simbolički ojačane nekom vrstom zamišljene potvrde istorijskog iskustva. Ovako prisustvo baruta, mržnje, neke vrste izvrnute, čak patološke ljubavi, omogućuje kratki pregled balkanskih kultura, njihovog kulturnog i unekoliko „psihološkog“ sastava. Uspostavljajući odnos podudarnosti između konflikta, a potom njegove otvorene i najdrastičnije forme kakva je rat, sa osnovnim i najznačajnijim elementima balkanskih kultura omogućuje da se definiše balkanski Drugi. On postaje izraz kolektivnog znanja koje sebe smatra ispravnim u svakom istorijskom trenutku. Tako se uspostavlja stalna hijerarhija, unutrašnja dihotomija sveta i kultura u korist Zapadne Evrope, sposobne za održavanje mirne koegzistencije.³³⁴ Međutim, upravo ovakvo priželjkivanje superiornog, zrelog Zapada koji opstaje u miru i kontrolisanim putem, odražava strepnju da će u jednom istorijskom trenutku taj mir biti nemoguć. Decenijama potom, postaviće se pitanje političkog pluralizma i demokratizacije ovih zemalja. Poput katalizatora multietničkih neprijateljskih osećanja koja su dovela do podela, balkanski narodi učestvuju u procesu istorijskog zamišljanja nepravednih teritorijalnih razgraničenja, nezadovoljstva statusom u datoj državi, represiji kulturnog identiteta. Devedesetih godina dvadesetog veka, iznova će se govoriti o etničkim granicama kao sinonimima za državnu teritoriju, a nacionalističke emocije će ostati u osnovi iluzija o bliskosti i udaljenosti od suseda. Tako će se, u maniru devetnestog veka obnoviti govor o predačkim zemljama, krvi i tlu, poklapanju etničkih i državnih granica, povlačenju granica na mestima grobova predaka i slično.³³⁵

Slika zavađenog Balkana zapravo je do krajnosti opterećena negativnošću devedesetih godina dvadesetog veka kada se ne reaktualizuju ojačani stereotipi iz dvadesetih godina; slike ljudi koji se uzajamno proteruju, ubijaju i koji se ne mogu osloboditi svoje ratne sudbine. Tako je reaktu-

³³⁴ V. Daniel-Henri Pageaux, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“, *Kako vidimo strane zemlje*, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 125–150.

³³⁵ Edit Petrović, „Etnonacionalizam i raspad Jugoslavije“, *Susedi u ratu*, ur. Džoel Halpern i Dejvid Kajdikel, Samizdat, Beograd, 2002, str. 213–236.

Otkrivanje Balkana

alizovan model bureta baruta kao selektivna, dopunjena, transformisana slika Balkana kojom je zamenjen jedan od starijih – „kolevke civilizacija“ iz tridesetih godina dvadesetog veka.

U ovom periodu postavljena je osnova za građenje slike balkanizovanog područja – granice Evrope naseljene stanovništvom nesposobnim za mirnu koegzistenciju. Upisivanje balkanizacije u leksikone, rečnike i enciklopedije, kao da nije omogućilo ovladavanje ovim opasnim fenomenom jer poput političke sablasti, ona je isprva nevidljiva i ne birajući vreme i mesto, napada raznovrsne administrativne, teritorijalne, političke entitete, pa otpočinjući svoj život na Balkanu, preti da ugrozi sam centar.³³⁶ Imenica „balkanizacija“ kao „čin balkanizovanja“ i glagol balkanizovati u značenju podele jedne oblasti, obogatile su svetske rečnike. Za razliku od drugih imenica čija je semantika uglavnom vrednosno neutralna, reči „balkanizacija“ i „balkanizovati“ su opterećene vrednosno negativnim značenjima. Balkanistički diskurs kao govor o ovladavanju kojim se sa stanovišta centra proizvodi Balkan i konstruišu njegov identitet i imaginarna geografija, skladište brojni stereotipi i predrasude. Međutim, u istoj meri oni govore o znatizelji kojom se gledalo na Balkan. U tom smislu, balkanizacija sažima istoriju ovladavanja Balkanom i istoriju moći koja je njegov identitet oblikovala. On se može prepoznati i kao produžetak balkanističkog diskursa koji se javlja u vreme sukoba oko nasleđa Osmanskog carsva. Predstave o narodima Balkana do tada su već u najvećoj meri bile oblikovane ili su bar postavljene osnove za proces njihovog nastanka. Smisao proizvodnje strepnje i uspostavljanja kontrole bio je sadržan i u procesu oblikovanja balkanske drugosti.

Lako izmestiv fenomen, zadržava izvorište na rubu Evrope, preteći da ugrozi najjače i najstabilnije podsećajući na svoje prisustvo u trenucima kada se Balkan kao nepopravljivo nerazumljivi deo Evrope suočava sa izazovima multietničnosti, multikonfesionalnosti i uopšte multikulturalizma. Balkanizacija implicira da u multietničkom regionu svaki etnički entitet nužno mora stremiti formiranju zasebnog državnog identiteta, što balkanizaciju izjednačava sa etnocentrizmom i težnjom za potpunom dominacijom nad Drugim. Stoga, ona ne upućuje na puku dezintegraciju koliko na fragmentaciju koja indicira averziju prema različitom i tuđem,

³³⁶ Sanja Lazarević Radak, *Na granicama Orijenta*, Mali Nemo, Pančevo, 2011, str. 157.

podrazumeva ksenofobiju, separatizam, izmicanje kontroli, nepoštovanje jednom uspostavljenih dogovora³³⁷ i stoga, potpunu anarhiju kojom će kasnije biti slikovito sažiman čitav region. Upotpunjavanjem i dinamikom slike o anarhičnom Balkanu, proizvodiće se podaci koji detaljno opisuju nepoštovanje običaja rata, političke intrige i nacionalističke histerije, težnju za kreiranjem takozvanih mini-država, segregaciju identiteta, ekonomski regres koliko i uvođenje htonične aure koja formira polovičan identitet sa elementima opskurnog i deformisanog.³³⁸ Naliče strepnje od stalnih konflikata na Balkanu zapravo je briga za vlastiti imperijalni projekat, briga za očuvanje Velike Britanije i kolonijalnih poseda; strepnja od težnji za autonomijom. U govoru o „poluostrvu ljubavi i mržnje“, „buretu baruta“, „krvavoj mrlji na karti Evrope“, prepoznaje se strepnja od političke sablasti, nedovoljno artikulisanih političkih i ideoloških sklonosti koje prate nape-tost i strah.

Ta strepnja će se pokazati kao opravdana čitavih devedeset godina posle prvih tekstova o Balkanu objavljenih u dnevnim listovima, smeštenih u romane i putopise kojima se ilustruje teško razumljiva nepromenljivost ovog poluostrva. Multietničnost, multikulturalnost i uopšte kompleksnost proizilaze iz mesta koje su narodi Balkana naselili i dokazuju nemogućnost njegove trajne promene. Balkan tako simbolički prestaje da bude deo prostora Evrope, postajući stranac on je suprotan u odnosu na ono što Evropa zadržava u svojim granicama - mir, kontrolu, civilizaciju. Tako u tekstu nastavlja da traje predstava po kojoj Evropa sadrži sve pozitivne strane, dok jedna ili više njenih periferija postaju stecište elemenata koji izazivaju smetnje i narušavaju harmoniju.³³⁹ Stoga se u tekst o Balkanu smeštaju konflikti, prizori bandi koje vrebaju putnika, sklonost anarhiji, odsustvo kontrole, sve ono čiji prodor u sebe Zapad mora da spreči. Njega kao da je nemoguće civilizovati, boravak na njemu omogućava da se spozna nešto zabranjeno, da se odstupi od norme i ne pripada ničemu. Postaviti Balkan na ovu marginu znači izmestiti konflikt, izdvojiti elemente koji se smatraju

³³⁷ Kata Kulavkova, „Balkanskot model na svet“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006, str. 15–47.

³³⁸ Bogusav Želinjski, „Balkanot od aspekt na kolonijalnata i postkolonijalnata kritika“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006, str. 51–61.

³³⁹ Pjero Zanini, *Značenja granice*, CLIO, Beograd, 2002, str. 58.

Otkrivanje Balkana

stranim, opasnim.³⁴⁰ To je mesto nepomirljivih suprotnosti, a ne više nedozvoljenih mešanja; prostor na kome je moguće najpre preokrenuti dominantne vrednosti civilizacije, a potom učestvovati u svakodnevici koju one, tako izokrenute kreiraju. Međutim, pravilo je da geografije zahtevaju kreiranja ovakvih mesta. Stalno prisustvo rata omogućuje jedinstvenu geografiju Evrope u kojoj će unutar društveni konflikti biti vidljivi i lokalizovani.

Govor o balkanizaciji sadrži još jednu značajnu osobinu. Malo koji diskurs je pokazao ovakvu internu snagu. Predstava o separatizmu, narcizmu malih razlika, vekovnim neprijateljstvima i nerešivim teritorijalnim sporovima, specifičnim, neiskorenjivim, neprijateljskim odnosom prema susedima, kao da se već utemeljena u istorijskim okolnostima pretvorila u realnost drugosti. Smatra se da je jedna od funkcija stereotipa jedna vrsta semantičkog zarobljeništva. Stereotip i predstava u javnom diskursu čine suvišnim dokazivanjem naročito ukoliko su potkrepljeni pseudonaučnom aumom „balkanističkih studija“. Ovi stereotipi sadrže kao konstantu političku devaluaciju Balkana. U govoru o njegovom stanovništvu polazi se od pretpostavke da je nesposobno da samostalno odluči o potpisivanju primirja, načini razuman diplomatski gest. Ovako je uspostavljen poželjni identitet Balkana kao prostor mračne oblasti nepostisnutih, necivilizovanih teritorijalnih razmirica, iracionalnih strasti, hegemonizma, sporova podstaknutih političkim mitovima, podanički mentalitet i drugo. Svi oni u sadejstvu oblikuju balkanistički diskurs i od njega neodvojivi govor o balkanizaciji. U objašnjenjima o procesa u pomoć pritiče postkolonijalna teorija. Naime, postkolonijalni teoretičari smatraju da kolonijalizam odlikuju naročiti sofistikovani vidovi ovladavanja koji proizvode unutrašnje antagonizme, a ovi vode u unutrašnje političke rascepe i najzad, najčešće građanske ratove. Ovakva unutrašnja podeljenost od koristi je za kolonizatora koji treba da ovlada prirodnim resursima i uspostavi vlastiti vrednosni i politički sistem u ovim društvima. Ovako kolonizator postaje mirotvorac – onaj koji učeći zavađeno stanovništvo „pravim vrednostima“ uspostavlja demokratske principe. Mada je ova situacija dobro poznata na primerima gotovo svih balkanskih društava, s obzirom na njihovu evropsku geografsku poziciju ne moramo ići toliko daleko. Međutim, traumatično iskustvo sa zemljama centra u kojima one balkansko stanovništvo etiketiraju kao

³⁴⁰ Isto, str. 60.

manje vredno i manje civilizovano, ostaje neminovnost. Za balkanske prilike je dovoljno priseliti se procesa koji Milica Bakić Hejden naziva gneždenjem orijentalizma. Orijentalniji je onaj drugi, sused, onaj „zaostaliји“, „udaljeniji od zapada“. Na sličan način, kako Žižek zaključuje, „Balkan – to su drugi“.³⁴¹ Stigmatizacijom se nameće krivica, osećanje nedostojnosti i nezadovoljstva. Izlaz iz ovog stanja traži se u bekstvu od identiteta, u želji da se bude bliži drugome i najzad postane drugi. Strah od stigmatizacije se tako postiže onim što Fanon naziva mimikrijom. U ovom kontekstu to postaje neka vrsta psihološke koliko političke mimikrije kada se priprema za novu ulogu. Kada se identitet sasvim isprazni ovaj prostor popunjava drugi tako što se napušteni identitet sasvim negira.

Početak novog doba: proizvodnja nove slike

Devetnaesti vek je okončan 28. juna 1914. godine u Sarajevu, u upravnom središtu Bosne i Hercegovine – delu Balkana koji je formalno pripadao Austro-ugarskoj a od 1908. smatran nasleđem Osmanskog carstva. Za Balkan kao celinu, vreme od 1900. do 1914. predstavljalo je poslednje razdoblje stoleća koje je započelo oko 1800. godine kada su se na ruševinama starog Osmanskog carstva balkanski narodi susreli sa idejama na kojima je zasnovana Francuska revolucija. Cilj balkanskih država bilo je uključenje u Evropu - mitski, preimperijalni kontinent kojim vlada zamišljeni idealni poredak.³⁴² U vreme kada se okončavao devetnaesti vek, Budimpešta je prihvatila aneksiju Bosne i Hercegovine. Aneksija doprinosi novom preokretu u odnosima na Balkanu, pa sada nastaju solidarnost između Srba i Hrvata, aktivno delovanje slovenačkih studenata u korist ideje o jedinstvenoj Jugoslaviji, pojačanje antihabsburških težnji. Otvorene antihabsburške težnje bile su sputane pred samu eskalaciju konflikta. Kakve god bile težnje Franca Ferdinanda, u javnosti se zalagao za ravnopravnost naroda pod svojom vlašću. Nova generacija južnoslovenske omladine upuštala se u otvorenu revolucionarnu propagandu. No, ma kakve bile njihove namere, Habsburška monarhija je pred početak Prvog svetskog rata ostala nedirnuta. Za razliku od nje, nekada moćno Osmansko carstvo, sada je

³⁴¹ Prema: Bogoljub Šijaković, *Pred licem drugog*, Službeni list, Beograd, Jasen, Nikšić, 2007, str. 296.

³⁴² Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana 1804–1945*, Clio, Beograd, 2004, str. 240.

Otkrivanje Balkana

pretvoreno u zaštitni pojas oko Carigrada dok je u onome što je ostalo od carstva počeo da se, pod vojnom diktaturom, oblikuje i novi identitet.³⁴³

Dva dana posle Sarajevskog atentata, nemački poslanik u Beču je javio Berlinu kako se proneo glas da se sa Srbijom treba obračunati. Velike sile su brzo zauzele zaštitnički stav prema Balkanu, služeći se poznatom retorikom o porobljenosti, neophodnosti ojačavanja veze između države i nacije, savremenim zahtevima za samostalnošću. Putopisi su i dalje nalik na male političke studije, a o putovanju žena na Balkan sada se govori sa više smelosti, kao da je našlo opravdanje u njihovoj potrebi da doprinesu novoj preraspodeli političkih snaga. Jednom novom pravu glasa žene doprineće smelo učešće u ratovima na Balkanu. Kao i u vreme Balkanskih ratova, ovo ne umanjuje misterioznost politike na Istoku Evrope. Odnos prema Srbiji najpre je zaštitnički, ali neretko ambivalentan. Vlijam Šoualter primećuje da se konflikti isprva smešteni na malo polustrvo, sada počinju širiti čitavom Evropom, uspevajući da je uvuku u svetski rat. „Pre nekoliko godina rečeno je da je Balkan ‘evropsko bure baruta’, a ono što se na njemu dogodilo prošlog leta, pokazalo je tačnost ove tvrdnje; nešto kasnije, neko je zapazio da ako je Balkan bure baruta, Srbija mora biti fitilj.“³⁴⁴

Američki fizičar i član Nacionalne akademije nauka, Henri Roland 1915. godine piše da je Balkan i za dobre poznavaoce i stare putnike još uvek nejasan, još uvek lako svodiv na dve do tri asocijacije, slike kojima se pokušava savladati sva njegova kompleksnost:

„Mnogi ljudi koji su srazmerno mnogo putovali još uvek nemaju ni približnu predstavu šta se može naći na Balkanskom poluostrvu osim ‘problema’ za koje se podrazumeva da ga moraju nastanjivati, a što se obično pokaže kao istina“³⁴⁵

Problemi se i dalje pripisuju specifičnoj poziciji koju poluostrvo zauzima:

„Posle Budimpešte gde Istok sreće Zapad, sreće se uobičajeni, orijentalni nedostatak poštovanja prema ljudskom životu. Muhamedanac će biti

³⁴³ Isto, str. 246.

³⁴⁴ William Joseph Showalter, „The Kingdom of Serbia“, National Geographic, Vol XXVII, April 1915, str. 415.

³⁴⁵ Henry Cottrel Rowland, *Across Europe in a Motor Boat*, Appleton, California, 1915, str. 189.

spremniji da ubije svog brata ukoliko to okolnosti zahtevaju, nego mačku ili psa³⁴⁶

Od vrhunca Osmanskog carstva, „Orijentalci“ još uvek zauzimaju središnje mesto prilikom prikazivanja balkanskih karaktera. Čak i kada ponašanjem podržavaju britanske stavove o neophodnosti formiranja savremene, nacionalne države, ti narodi ostaju obuzeti ratom.

Međutim, ovde se odista javljaju novine. Duhovna klima prve decenije dvadesetog veka dolazi do punog izražaja, upravo u putopisima, pismima, dnevniciima i izveštajima engleskih i nešto ređe američkih učesnica u Prvom svetskom ratu. Mada su učestvovala u ratu u čitavom svetu, one koje su otputovale na Balkan, delovale su kao lekarke, bolničarke i vojska, uglavnom u delovima Srbije i Bugarske. Srbija ovde odista postaje Britanija u malom, gde se projektuju predstave o vlastitoj hrabrosti, nesebičnosti, snazi.

Britanija se početkom dvadesetog veka suočavala sa brojnim problemima. Imperijalizam i problemi sa kolonijama, sukob između konzervativaca, sa jedne i liberala i socijalista sa druge, kao da je stvarao ne samo dve suprotstavljene struje mišljenja, nego dva sveta u kojima su jedni bili spremni na rat kako bi očuvali kolonije, a drugi se na raznim poljima opredeljivali za antiratne opcije. Siromaštvo i kao posledica, nezadovoljstvo i kriminal, ubrzali su slabljenje temelja na kojima su bile postavljene stare vrednosti. U celini, takozvani edvardijanski period, i vladavinu Džordža V obeležilo je postepeno nestajanje viktorijanske sigurnosti i jačanje tenzije koju su osećali svi društveni slojevi. Ovo će označiti i početak skiciranja jedne nove slike Balkana.

Različit(e) a jednak(e): kraj heterotopije i oživljavanje utopije

U takvoj atmosferi nastaje i pokret sifražetkinja koje najpre formalno podržavaju levičari i uopšte, liberali, a potom ih i jedni i drugi izlažu kritici i gotovo sasvim napuštaju. Nagoveštaji značaja koji bi ovaj pokret mogao imati, javljaju se još krajem devetnaestog veka kada su žene pravo glasa tražile primenjujući mirne i nenasile metode, verujući da se plan može ostvariti mirnim putem i korišćenjem razumnih argumenata. Vikto-

³⁴⁶ Isto, str. 198.

Otkrivanje Balkana

rijanski model putovanja žene koja se identifikovala sa marginalizovanim svetom koji je zaticala na svojim putovanjima, sada dobija nešto drugačiji karakter. Većina žena u to doba putuje upravo da bi izbegla rodnu represiju. Orijent je, recimo, posmatran kao mesto na kojem je moguće kroz rasu povratiti moć koja je kod kuće izgubljena zbog roda.³⁴⁷ Kako je ovo bilo vreme opsesivnog prikupljanja i studiranja podataka iz drugih delova sveta, na Istoku su se mogla slobodno obavljati istraživanja, a da ona ne budu podvrgnuta rodnim predrasudama i označena kao hirovi, avanture, iskakanje iz rodnih uloga koje su nosile oreol svetosti. Taj Drugi koji se zaticao u nepoznatom svetu, prema ženi se morao ophoditi onako kako se ona kod kuće ophodila prema muškarcu. Nije bila retkost da su putnice iz devetnaestog veka ukazivale na različitost rodnih uloga u poređenju sa onima koje su se zaticale u Evropi, kako bi dokazale mogućnost suprotnu od one koju im je nametalo vlastito društvo. Uostalom u tom društvu uvek su bile drugi, pa je odlazak u drugu kulturu mogao kompenzovati nedostatak osećanja jednakosti, ili pak superiornosti. Prvi svetski rat je ponudio proces redefinisanja rodnih uloga i prevazilaženje ograničenja koje nameće vlastito društvo. Ne samo da su žene na različite načine do tada učestvovalе u ratu i da se njihov glas o njemu nije mogao čuti, nego je ovog puta omogućio putovanja i učešće u aktivnostima rezervisanim za muškarce. Još od osnivanja Britanskog Crvenog krsta koji je ženama omogućavao izlazak iz uskog društvenog prostora u kojem su se kretale, a obezbeđivao glasnu podršku društva, preko različitih dobrotvornih organizacija, žene su se mogle postepeno i ovog puta bez prateće kritike društva uključiti u rat.³⁴⁸ Uostalom, Bolnicu škotskih žena koja je delovala na Balkanu finansirale su sifrazetkinje. Evo kako Kler Stobart, u svom putopisu sa Balkana, „Plamteći mač u Srbiji i drugde“, objašnjava delovanje žena u ratu kao način da se razbiju predrasude: „Praktična demonstracija činjenice da je predrasuda predrasuda, raspršiće njeno fantomsko delovanje.“³⁴⁹

³⁴⁷ Blunt, Alison. *Travel, Gender and Imperialism: Mary Kingsley and West Africa*, The Guilford Press, New York, 1994, str. 66.

³⁴⁸ John Allcock and Antonia Young, *Black Lambs and Grey Falcons*, University of Bradford, 2000, str. xxviii

³⁴⁹ Clair Stobart, *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, Imperial War Museum, London, 2004, str. 2–3.

U političkoj i društvenoj klimi u kojoj postaje nemoguće dobiti tako osnovno pravo kao što je pravo glasa, žene se opredeljuju da u ratu, shvaćenom kao simbolički muški prostor ostvare jednakost. Ujedno, isticanje patriotizma, nacionalne odbrane, korišćenje onoga što danas prepoznajemo kao maskulinistički diskurs, one bez traženja formalne dozvole ulaze u živi svet političkog. Putovanje na Balkan o kojem se još uvek reprodukuju slike poput onih o stalnoj zavađenosti, nemiru i zločinima, uporedo dobija drugo lice, izvrnute muškosti. Muškarci koji na njemu žive, naročito Srbi predstavljeni su kao bliži ženama, iznova u tradicionalno, stereotipno shvaćenim ulogama koje kombinuju nežnost, brigu, naročitu vrstu hrabrosti, topline.

Dakle, „Cut-throat“ Balkan opstaje i u ovom periodu. Izveštaji sa fronta, dnevnici vojnika, bolničarki, i dalje pokazuju odjek strepnji od Balkana koji je vodio Balkanske ratove.³⁵⁰ Strepnja od potencijalnih unutrašnjih sukoba prožima politička razmišljanja. Balkan zadržava etničku i političku složenost, i u mnogo čemu izvrće očekivanja engleskih putnika Zamršeni odnosi ipak postaju nešto što se tiče njihovog stanovišta, ono sporedno, unutrašnje, tradicionalno, što se ne tiče drugih. Po prvi put, u putopisima sa Balkana, stanovnici ovog poluostrva imaju pravo na unutrašnje identitete i unutrašnji politički život koji putnica nije prinuđena da rešava. Pred njima se nalaze važnija pitanja, poput odbrane nacionalnih interesa same Britanije, poput brige za zadobijanje jednakosti sa muškarcima. Paradigmatični primer učesnice rata i oficira Flore Sends koja se oblači kao muškarac i postaje „ravnopravna sa muškarcima u Srbiji“, tek je pokazuje kako je na osnovu ovih putopisa konstruisan sasvim novi Balkanac. Balkan je prostor na kojem dolazi do inverzije rodnih stereotipa. Monika Stenli koja je predvodila britansku kraljevsku sanitarnu službu čiji je cilj bilo lečenje obolelih od tifusa i zaustavljanje ove bolesti, Srbiju prikazuje kao zamišljenu, idealnu Britaniju u malom, u kojoj bi muškarac pokazao najviši stepen posvećenosti naciji, a pri tome zadržao kvalitet nežnosti:

„Ranjeni su tako zahvalni za sve što uradimo. Zovu nas 'sistra,' ili 'dobra sistra.' Srpski muškarci deluju tako krhko, sa izuzetkom više klase

³⁵⁰ Flora Sandes, *An English Woman Sergeant in the Serbian Army*, University of Toronto, Digitalized by the Internet Archive, <http://www.archive.org/details/englishwvomanseerg00sanduoft> 57.

Otkrivanje Balkana

koja je uglavnom snažna. Pred njihovim patriotizmom, možemo se samo spustiti na kolena i moliti se za malo vere koja će naučiti svakoga od nas da bude dovoljno hrabar da učini isto. Njihova zemlja, prelepa i plodna kao naša, razorena je, puna bolesti, rata i gladi, pa ipak, oni nastavljaju dalje“.³⁵¹

Ali, šta to Monika Stenli želi da vidi u Srbiji? Da li je to mesto na kojem su već deca jednaka kroz rat, da li je rat ono što treba da zbliži muškarca i ženu?

Kod engleske bolničarke Kler Stobart, u ovom srpskom junaku ima nečega od priželjkivanog muškarca koji uspeva da uravnoteži agresivnost i emocionalnost:

„Niko srpskog vojnika ne može optužiti za kukavičluk, ali njegova odbojnost prema ratovanju i ljubav prema domu, toliko su izraženi da je lako prepoznati ih po žustrom hodu, nasmejanom licu, ili po sporim pokretima i depresivnom držanju, zavisno od toga da li u sivo obučeni vojnik, ide kući na deset dana, ili u komandu.“³⁵²

Srbija je mesto na kojem se u trenutku koji omogućava rat, u strahu koji on zavodi, nalaze slike koje mogu ispuniti želje:

„Naši ranjenici su najšarmantniji pacijenti koje možete zamisliti i uvek je radost ići u stovarište i porazgovarati sa njima. Oni su izuzetno inteligentni i sa divnim smislom za humor, a potpunim odsustvom sirove vulgarnosti. Oni su toliko viteški učtivi i prefinjeni u ponašanju prema sestrama i prema nama ženama, uopšte, a prepuni ljubavi i zahvalnosti za pomoć koju im dajemo da je bilo teško uopšte shatiti da to nisu oficiri, nego tek obični seljaci sa malo znanja o bilo čemu izvan njihve nacionalne istorije“.³⁵³

Govor o pacijentima zaključuje rečenicom: „Svaki srpski seljak je pesnik“.³⁵⁴ Ovaj seljak i ratnik, radikalno je različit od vekovima zamišljenog idealnog evropskog muškarca, a naročito muškarca kakvog je proizvelo doba Prosvetćenosti.³⁵⁵ Ući u ovaj prostor tamo gde je to moguće, značilo je zadobiti ga bar simbolički, bar delimično i na granici Evrope. Ukoliko

³⁵¹ Isto, 59.

³⁵² Clair Stobart, *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, Imperial War Museum, London, 2004, 24.

³⁵³ Isto.

³⁵⁴ Isto, 28

³⁵⁵ Volfgang Šmale, *Istorija muškosti u Evropi*, Clio, Beograd, 2011, str. 11–113.

je ta granica bila i kulturna granica, pa tako i granica između evropskih i nekih drugih vrednosti, onda je bilo utoliko lakše zadobiti moć koju je mogla da ponudi.

Ukoliko je Balkan bio sastavljen od već tradicionalno marginalizovanih društava, od onih koja su u devetnaestom veku bila predstavljena kao zaostala, varvarska, manje vredna, onda je i putovanje u ovaj deo sveta moglo biti jedan od načina da se razbije ustaljena hijerarhija. Suptilni muškarci, seljaci kao rođeni pesnici, naročita priroda ratnika, viteštvo i plementiost otkrivaju samo neke od projekcija putnika. Najpre, Balkan je poslužio kao mesto na kojem se može potvrditi, na kojem se može dokazati vlastita vrednost u sudelovanju u muškoj sferi, a potom je bio i simbolički feminino društvo. Na kraju, u predstavi balkanskog, u ovom slučaju, srpskog muškaraca, projektuju se nade u budućnost i konstruiše neka vrsta idealnog, budućeg muškaraca, onoga koji tek treba da bude ostvaren. Na njemu zapravo žive muškarci koji uravnotežuju konstruisanu suprotnost između muškarca i žene, ali i žene koje „svojom jačinom“ čine to isto. U mešavini romantičarske vizure i težnje za oslobođenjem od nametnutih rodnih uloga, Balkan postaje idealno, ali i dalje civilizacijom neiskvareno društvo. Uostalom, rod uvek ima svoju geografiju. Argumenti o pozicioniranosti omogućuju učvršćivanje konstrukcija muškosti i ženskosti, uključujući ukrštanje različitih dimenzija različitosti. Ujedno, on se koristi kao polje na kojem je moguće testirati potencijale kako žene tako muškarca, a da muškarac ne bude nužno shvaćen kao direktan i jedini uzrok pritiska sa kojim se žena suočava. Zato je jednako važno prisetiti se šta je to englesko društvo shvatalo kao žensko, a šta kao muško, koji su to konstrukti koji se ruše na primeru Balkana? U devetnaestom veku žene svih slojeva ostaju pretežno okrenute domaćoj sferi. Retke žene koje su se uspele afirmisati kao spisateljice ili umetnice različitih profila, uglavnom su morale raditi pod pseudonimom. U drugoj polovini devetnaestog veka, nasuprot često idealizovanoj slici postepenog oslobađanja i izlaska žene iz senke društva, statistike svedoče o naglom porastu nasilja nad njima. No, ne treba zaboraviti ni da se u Britaniji Prvi svetski rat i dalje shvatao kao „eliksir od krvi i čelika“ koji treba da nahrani i ojača „pravog britanskog muškarca“. Premda je društvo u kojem su se ove putnice zatekle bilo patrijarhalno, i premda one uviđaju zavisnost društva od uloge žene, naročito manuelnog rada, na Srbiji se preslikava romantičnost seljačkog društva koje kao da je izgublje-

Otkrivanje Balkana

no u želji za stalnom napredovanjem. U isto vreme, one podržavaju jedan maskulinistički diskurs, mimikrijski se utapajući u svet koji se tradicionalno razume kao muški. Ovde se afirmiše diskurs o naciji, nacionalnosti, očuvanju nacionalnog imena, identiteta, kao i drugde. Svakako ne treba, zanemariti ni činjenicu da je rat kao prostor na kojem je moguće dokazati snagu, patriotizam i posledično, u skladu sa normama i zahtevima vremena, jednakost bio korišćen u istu svrhu ne samo u Srbiji, ili na Balkanu, nego i u različitim delovima sveta. Sticaj političkih okolnosti, propaganda i verovatno, mogućnost da se ženama prepuštalo putovanje u marginalnije delove Evrope, uprkos klasi kojoj su mogle pripadati, doprinelo je većem broju učesnica na ovim frontovima. Uporedo sa ovim, zahvaljujući njima, u Britaniji su organizovana okupljanja i svečanosti posvećene baš Srbiji što je imalo za posledicu novi odjek i novu vrstu zainteresovanosti za taj deo sveta.

Ovaj kontekst će izmeniti predstave o Balkanu u narednih dvadeset-pet godina. Sve političke i kulturne promene koje će uslediti umnogome će izmeniti predstavu o Balkanu. Izveštaji lekarki, vojnika, učesnica sanitetskih ekipa bile su tek prvi talas koji je pripremio podlogu za oblikovanje „seljačkog“, „neiskvarenog“, „plemenitog“ i „časnog“ Balkana. O nekima od ovih predstava čitali smo i u prethodnim poglavljima kao o komponentama složenijih reprezentacija. U Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama distribuira se materijal koji širi drugačiju sliku nekih balkanskih zemalja kao saveznica u ratu, a sa druge strane one ulaze u proces modernizacije i urbanizacije, te se menjaju i objektivni uslovi u kojima su se ove zemlje našle. Jedna „pozitivna“ slika o Balkanu kao prostoru koji iz „varvarstva“ ulazi u civilizaciju, podržana je predstavom o plemenitosti, uzvišenosti i herojstvu njegovih stanovnika. Premda ovo uglavnom važi za Srbiju, čitav Balkan će u značajnoj meri biti osvetljen ovom „sakralizacijom“ zemlje-ratnice. Tok oslobođanja od osmanskog gospodara doveden je do vrhunca u vreme Balkanskih ratova. Zamišljeno kulturno oslobođanje koje je trebalo da se odigra u periodu koji sledi, zaustavljeno je početkom Prvog svetskog rata. U tom trenutku, Velike sile se kolebaju da li da Srbiju označe kao opasnog izazivača svetskog rata „fitilj“, „okidač“, ili da glorifikuju njeno herojstvo. U Velikoj Britaniji su mišljenja ostala podeljena. Većina izveštača se divi Srbiji, ali u pozadini divljenja, prepoznaje se strepnja od opasnosti geografskog položaja i karaktera stanovništva koje je sklono da

izaziva konflikte svetskih razmera. Opšti zaključak će biti da je konflikt i tako bio neminovan. Figure zaostalih i nedovoljno inteligentnih pripadnika uzajamno „zavađenih plemena“, sada su transformisane u one o ratnicima-seljacima, ili seljacima-rođenim-pesnicima. Romantizacija donedavno varvarskog stanovnika neiskorišćene zemlje našla je mesto u stanju rata, haosa i inverzije gde je u pitanje dovedena vladajuća etika. Upravo u ratu koji uspeva da uzdrma opštevažeće norme, da dovede u pitanje vrednost ljudskog života, da sruši ili se pak naruga postojećem poretku, nalaze se moći, ako ne transformacije, onda delimične izmene do tada uspostavljene slike. Rat je granični trenutak po čijem okončanju je moguće uspostaviti novi poredak ili učvrstiti stari. No, u ovom trenutku dogodilo se i nešto što je dugo pripisivano samo Balkanu. Ako je ljudski život na Balkanu bio jeftin, kako to kaže jedan putnik, onda je u Prvom svetskom ratu, čitava Evropa postala Balkan. Čitavom Evropom vlada inverzija koja je zavladała Balkanom, uzdrmani su naizgled čvrsti etički stubovi, vrednosti i norme, „letele su u vazduh“.

Izveštaji i dnevници sa balkanskih frontova koji šire relativno novu sliku Balkana prodaju se u sve većem tiražu jer sada postoje adekvatni kanali za to. Učesnice rata su odlikovane. Priče i fotografije koje su donele sa fronta već su obišle Englesku. Rat se okončava i žene dobijaju pravo glasa. Na Balkanu se osnivaju nove bolnice, uspostavljaju nove institucije, te kao da je baš ovaj rat bio osnova za ulazak Balkana u drugačije, novo stanje. Balkan je i dalje marginalni deo sveta, ali mu Britanija sada pruža pomoć iz drugog ugla. Najzad, Srbija kao balkanska zemlja prošla je ispit savezništva i počela se tretirati kao ravnopravni vojnik u velikom svetskom ratu.

Kada se ovaj rat okončao, u balkanskim zemljama je otpočeo proces simboličkog oslobađanja od osmanske prošlosti. Dvadesetih godina dvadesetog veka, u Srbiji su srušeni ostaci osmanske arhitekture, a na njihovom mestu izgrađeni su objekti po uzoru na, kako zapadne, tako istočne gradove. Ovo je učinjeno uz podršku i finansijsku pomoć evropskih zemalja, pozajmice, kredite, uz pomoć arhitekata i planera koji su dolazili iz različitih delova sveta. Ocena koju putnici daju o Balkanu dvadesetih godina dvadesetog veka, nije povoljna. Balkanski gradovi više nisu autentični, oni liče na već poznate evropske gradove ili su nesolidno izgrađeni. Tridesetih godina, pažnja se sa pejzaža i arhitekture preusmerava na politički život. Balkan iznova može eksplodirati. Ove dve decenije koje su usledile posle

Otkrivanje Balkana

Prvog svetskog rata, dobijaju naročito mesto u putopisima. Tada se afirmiše špijunski roman koji ovaj prostor predstavlja u svetlu političke zamršenosti, vladavine kriminala, oživljavajući uprkos klasičnom izveštaju sliku koja je dominirala devetnaestim vekom. U izveštaju iz ovog perioda, Balkan se prepoznaje u mešavini utisaka o herojskom koje se kreće putem civilizacije, seljačkom i orijentalnom. Premda učešće u ratovima ostavlja snažan pečat na govor o Balkanu, iz njega i dalje izvire strepnja od orijentalnosti, ili pak kvarenja civilizacijom koje može dati do sada nepoznate efekte. Tokom ove dve decenije ublažen je efekat strepnje od zaostalosti i orijentalnosti, ali je on i dalje prisutan. To prisustvo biće uočljivo sve do Drugog svetskog rata, kada je usledila nova inverzija vrednosti, novi haos koji će još jednom privremeno izmeniti predstave o Balkanu.

XII

STARE PREDSTAVE U NOVOM VEKU:

REPRODUKCIJA STEREOTIPA, TRANSFORMACIJA SLIKE

I ULOGA INTERNALIZACIJE

Funkcionisanje predstave

Mnogi putnici će se i u dvadesetom veku složiti da Balkan nije deo Evrope – najcivilizovanijeg kontinenta bez obzira na uvid u geografske karte. Odgovarajući na pitanje zašto Balkan nije „istinski deo Evrope“, autori posežu za argumentom koji se tiče samoidentifikacije njegovog stanovništva. Naime, stanovnici Balkana o kontinentu na kojem žive govore kao o „nekome drugome“, „onome tamo“, ne o nama, već o „Evropi“.³⁵⁶ Međutim, stanovništvo Balkana nije bilo u istorijskoj poziciji da se samo odredi na način koji bi imao stvarnog odjeka u Evropi.

Premda smo uočili kako se u vreme Prvog svetskog rata dogodila jedna od najznačajnijih promena u reprezentacijama, kada je „egzotičnost“ dobila nove forme herojstva spremnog da se preda ideji Evrope, ove predstave neće ustupiti mesto sasvim novim, nego donekle izmenjenim slikama. Predstave preskaču razdoblja, otporne su na istorijske okolnosti, ili se u određenim okolnostima pokazuju kao teško iskorenjive, sklone da se duboko utisnu u tekst. Reč je o jednoznačnim predstavama koje nose jednu ili više poruka, jednu ili više suštinskih slika – prvu, poslednju i najznačajni-

³⁵⁶ Božidar Jezernik, „Europeanization of the Balkans as the Cause of its Balkanization“, *Europe and its Other*, Odelek za etnologiju in kulturno antropologiju, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2007, str. 11–27.

Otkrivanje Balkana

ju.³⁵⁷ Otud rečenice poput: „taj narod je“, „oni su“. U tom smislu, iako su grupe u stvarnosti izložene dinamici, reprezentacija se blokira u vremenu što omogućava njenu kulturnu upotrebu.³⁵⁸

Sistem predstava funkcioniše u tekstu i oblikuje diskurs. Na ovaj način oblikovani su orijentalistički, balkanistički i drugi diskursi zasnovani na principima uključivanja i isključivanja „nas“ i „drugih“ u/iz određenih kulturnih i simboličkih okvira.

Predstava i kolonijalni diskurs

Homi Baba smatra da je jedna značajna odlika kolonijalnih diskursa to što njihova ideološka konstrukcija počiva na fiksiranosti. Fiksiranost je ambivalentan način predstavljanja. On utvrđuje jedan nepromenljivi poredak zasnovan na ponavljanju utisaka, rečenica, pa i čitavih pasusa. Ponovljeno dalje proizvodi rase, narode i od njih neodvojive karaktere i stereotipe poput već čuvenih primera lukavstva Azijata ili naglašene seksualnosti Afrikanaca. One su toliko puta ponovljene da ih više nema potrebe dokazivati. Tako postaju nešto poput prvih asocijacija u našim kognitivnim mapama. Ovakva proizvodnja predstava o drugome ostaje suštinska i omogućava kolonijalnom diskursu da stupi na snagu i funkcioniše u promenljivim istorijskim sklopovima.³⁵⁹ Predstave se tako počinju prepoznati kao znanje. One imaju vlastiti režim istine, uspostavljenu objektivnost; onu koja se tako predstavlja i na nivou reprezentacije deluje u stvarnosti.³⁶⁰ One postaju aparat koji pokreće priznavanja i oporicanja kulturnih razlika i koji stvara prostor za subjekt narode putem proizvodnje znanja. Ove strategije su obezbeđene proizvodnjom znanja o drugome koja su stereotipna, što za cilj ima uspostavljanje subjekata kao populacije tipova koji su strani i drugačiji na osnovu istorije, porekla, karaktera. Tako nastaje znanje o drugome koji je različit ali saznatljiv i vidljiv.³⁶¹

³⁵⁷ Daniel Anri Pažo, *Opšta i komparativna književnost*. Makedonska knjiga, Skopje, 2002, str. 107.

³⁵⁸ Isto, str. 107.

³⁵⁹ Homi Baba, *Smeštanje kulture*, Beogradski krug, Beograd, 2004, str. 128.

³⁶⁰ Isto, str. 130.

³⁶¹ Isto, str. 135.

Ovaj diskurs koristi sistem predstavljanja na simboličkom planu uspostavlja jedan deo sveta kao nezavisnu političku i kulturnu oblast. Jedan od elemenata koji omogućuje funkcionisanje ovog sistema predstavljanja jeste stereotip. Kao oblik uverenja on zahteva kontinuirani, repetitivni lanac već uspostavljenih stereotipa. Mogućnost da se iznutra transformiše i prilagodi aktuelnim istorijskim okolnostima, stereotipu obezbeđuje naročitu živost. Kvalitet postojanosti daje mu mogućnost menjanja, usaglašavanja i naročite dinamike, pa tako opstaju priče o drugima koji su primitivni, glupi, potentni, skloni alkoholizmu, ili pak romantični, neiskvareni civilizacijom, časni. Tako se oblikuju, kako Homi Baba formuliše, priče koje izazivaju zadovoljstvo i strah.³⁶² U procesu njihovog formiranja ključne su potrebe društva koje ih proizvodi. Ako u društvu postoji latentni ili manifestni politički ili ideološki konflikt, ono će ga, u prvom slučaju projektovati na drugo društvo, a u drugom slučaju ga izmeštati kako bi se distanciralo od problema. Na istom ovom principu zasnovana su i etiketiranja spoljašnjih ili unutrašnjih neprijatelja u vreme ekonomskih kriza praćenih kulturnim tenzijama. Ali, stvaranje stereotipa nije svesni i proračunati proces, niti je reč o lažnoj slici koja obezbeđuje da drugi postane žrtveni jarac diskriminacije. Ono je zasnovano na kognitivnom procesu usklađivanja složene stvarnosti sa mogućnostima razumevanja, mišljenja i korišćenja jezika. Druge razumemo posredstvom jednostavnih formula, pristupamo im posredstvom nekoliko prideva koji obezbeđuju osećanje poznatosti i bliskosti. Tako prevazilazimo njihovu stranost i smeštamo ih u kognitivne „rezervoare“. No, kako je ovo složen i dugotrajan proces, on počinje prvim uputstvima koje nam daje društvo, kroz kanale socijalizacije putem kojih „znanje“ dospeva do nas. Ovo nije jednosmeran proces jer saznanja koja dobijamo o drugima po pravilu povlače i saznanja o sebi. Rolan Bart ovo prepoznaje kao jezik koji se proizvodi i širi pod zaštitom vlasti i koji je po statusu jezik ponavljanja. Zvanične ustanove su mašine za njegovo prosejanje – one ponavljaju uvek istu strukturu, isti smisao i iste reči: stereotipi su političke činjenice, glavne figure ideologije.³⁶³ Tako shvaćen, stereotip je ponovljena reč, bez ikakve magije, te se reč koja ga predstavlja uvek vraća iz različitih razloga. On je reč koja je uspostavljena kao istina. Onako kako

³⁶² Isto, str. 145.

³⁶³ Rolan Bart, *Zadovoljstvo u tekstu i Varijacije o pismu*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 126.

Otkrivanje Balkana

je istina okamenjivanje starih metafora, tako je stereotip neka vrsta puta kojim se dolazi do istine. Ovo okamenjivanje mu omogućava da dostigne postojanost i fiksira se duž istorijskog diskursa.³⁶⁴ Jedna od njegovih najpostojanijih formi je politički stereotip.

Zamrznuta „stvarnost“

Kako je danas moguć uvid u stotine putopisa sa Balkana sa tiražima od nekoliko hiljada primeraka jasno je da interesovanje za njega nije bilo zanemarljivo. U skladu sa načinima na koje se oblikuje putopis – prenošenjem rečenica, koncepata, stereotipa, Balkan traje u putopisnom diskursu kao marginalno područje. Prisetimo kako Robert Kaplan 1993. godine piše o Balkanu: „Ovde se vreme zaustavilo kao u još zatrpanim arheološkim ostacima: mračna pozornica na kojoj su ljudi besneli, prolivali krv, doživljavali vizije i ekstaze. Pa ipak, njihovi izrazi lica ostali su nepromenjeni i daleki poput prašnjavih skulptura.“³⁶⁵ Ali on ne piše o objektivnom stanju koje tada zatiče na Balkanu, nego o zamrznutoj slici koju projektuje na svet koji vidi. On piše o slici koja se nataložila duž istorijskog diskursa i stigla do recipijenta. Do njega i drugih izveštača koji su beležili „zatečeno stanje“ na Balkanu dopiru reprezentacije iz prošlosti, one fiksiraju slike koje opstaju u tekstu. Ovim se ne poriče stvarnost političkih problema i konflikata na Balkanu, ali postaje uočljivo da se slike reprodukuju u onoj meri u kojoj uspevaju da zaguše sadašnjost, da „danas“ zatrpaju onim što je bilo „juče“. No, kako bi ove predstave funkcionisale preskačući razdoblja, neophodno je da budu internalizovane i prihvaćene od samog subjekt-stanovništva.

Ovde je reč o kompleksnom procesu prenošenja uprošćene slike koja emocijama koje izaziva obezbeđuje ponavljanje i učvršćivanje reprezentacije, što ostvaruje njen samostalni život na nivou teksta, a najzad i stvarnosti/prakse. Ovde dolazimo do značajnog pitanja internalizacije. Re-representacija funkcioniše kao prevod drugih koliko i autoprevod. Kao što pojedinac u detinjstvu introjektuje sliku ili prve predstave koje mu drugi daju o njemu samom, i tako obezbeđuje samoidentifikaciju, reprezentacije o narodima, društvenim grupama koje su se našle u marginalnoj političkoj

³⁶⁴ Isto, str. 127.

³⁶⁵ Prema: Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје*, Geopoetika, Beograd, 2005, str. XV

poziciji, određuju njihov dalji odnos prema njima samima. Stoga je moć predstave upravo u tome što se lako smešta u polje identifikacije i samoidentifikacije. Transformacija se, kao i na nivou subjekta odvija, kada grupa prihvati izdvojenu sliku koja joj dozvoljava da postulira jedan niz jednakosti, istosti, identiteta i sa njima povezanih reprezentacija. Tako pripadnici grupe počinju prepoznavati i priznavati sebe kroz sliku koja je kako otuđujuća, tako ambivalentna. Ova dva oblika poistovećivanja uspostavljaju vladajuću strategiju moći koja se odvija u odnosu prema stereotipu koji kao oblik uverenja obezbeđuje svest o razlici.³⁶⁶ To nam omogućuje da shvatimo kako su se orijentalizacija ili imputiranje dvosmislenosti održavali kroz decenije i vekove, kako su ulazili u jedan, potom drugi tekst, preskakali razdoblja i ostali teško iskorenjivi. Da bi trajanje slike bilo moguće, neophodno je da u slici ima uverljivih elemenata samoidentifikacije. Kada se vlastito formira posredstvom reprezentacije kao utiska drugoga, ono počinje funkcionisati kao stvarnost. Ovako putopis ne samo kao tekst o drugome, nego „svedočanstvo“ iz prve ruke uspeva da zadrži ulogu značajnog medija kojim se slike šire i reprodukuju. On se ne zadržava na vrhu društva, već uspeva da proдре u široke strukture kojima nudi znanje o drugima. Prisetimo se samo koliko puta je u javnom diskursu izrečeno da se „Balkan nalazi između Istoka i Zapada“; da je „smešten na granicu između dva sveta“; „da je kompleksna mešavina“; „da njime vladaju „sukobi i unutrašnji antagonizmi“; da „velike sile gledaju kao da ga rasparčaju“, dok se iznutra „susedi mrže“, a koliko su sve ove predstave važne komponente samoidentifikacije. Ovo ne znači da su putnici na Balkan bili, kao se to danas popularno kaže „vizionari“, ili dobri politički analitičari, dobri čitaoci karaktera, već se potvrđuju moći reprezentacije, mehanizma prihvatanja pisanih i usmenih izvora o „nama samima“. Ono ujedno pokazuje i kako je stanovništvo spolja nalazilo predstavu koja će postajati primenljiva iznutra i koliki su dometi ovakvih medija. Zato Balkan u izmenjenim formama uspeva da na nivou predstave zadrži veze sa unutrašnjom Afrikom, zato ostaje orijentalizovan u smislu inverzije vrednosti, simbolički izmešten, graničan ili pozicioniran na rub kontinenta, erotičan i zastrašujući, u isti mah.

³⁶⁶ Homi Baba, *Smeštanje kulture*, Beogradski krug, Beograd, 2004, str. 145.

Moć i ponovljivost predstave

Prve predstave o Balkanu iz Prvog svetskog rata koje odstupaju od postojećih, zapravo sadrže koncepte o nerazvijenosti i primitivnosti koje najpre uočavamo u devetnaestom veku. Balkanski ratnik/vojnik – jedna od najznačajnijih reprezentacija iz ovog perioda je neiskvareni seljak, spreman da se žrtvuje usled nesvesnosti značenja žrtve, još neizmenjenog stanja iracionalnosti. Čak i kada je „plemenit“, „viteški“, ili „rođeni pesnik“, on je udvojen kao Drugi, romantični, primitivni. Obogaćena orijentalizacija Balkana omogućena je zahvaljujući novinarima, vojnicima i članovima sanitetskih ekipa koji su „proživeli ratne avanture“ na Balkanu. Politički kontekst je zahtevao da pojedine balkanske zemlje u engleskoj i američkoj javnosti više ne budu predstavljene kao stalni izazivači sukoba u Evropi, ali i da se bar privremeno prećute njihovi međusobni odnosi. To ne pokazuje da je izjednačavanje Balkanca sa ratnikom ovde izostalo.

Sada se Balkan sve izrazitije predstavlja u svetlu hrabrosti i žrtve, ali konstruisanje balkanskih identiteta, zasniva se na sakralnom prizvuku koji povlače stradanja i sukobi između velikih sila u borbi za prevlast na tom prostoru. Diskursom o Balkanu počela je dominirati predstava o izdržljivom seljaku, neiskvarenom tokovima civilizacije. Podloga za ove reprezentacije već je bila pripremljena. Govor o naročitoj poziciji Balkana koja je uslovlila formiranje „genetskog materijala“ pogodnog za održavanje ratova i mira u delovima Evrope, uspostavljena je prilikom prvih poseta u devetnaestom veku. Primitivno stanje u kojem se on zatiče, prisustvo „nepopustljivosti“, konstantnog otpora osmanskoj vlasti, koju će uočiti konzervativci koliko i liberali, svako sa drugim vrednosnim značenjima, koliko i orijentalni, ili granični karakter koji je tim narodima dao „odlučnost“, „izdržljivost“, samo su prilagođeni novim reprezentacijama. Umesto uobičajenog orijentalizaciji, Balkan je u ovom periodu izložen viktimizaciji što podrazumeva diskurse o deprivaciji, mučeništvu, infantilnosti, no ovo ne znači da je govor o varvarstvu i nepoznavanju običaja rata bio sasvim isključen. U ovakva shvatanja i dalje se uključuje binarnost jer su stanovnici Balkana konstruisani kao nesposobni da prežive bez civilizacije i njene odraslosti.

No, posle okončanja Prvog svetskog rata, zahtevi koji se postavljaju tom Drugome donekle se menjaju. Razočaranje koje je doneo proces „uspinjania evolutivnim lestvicama“ mobilisao je preispitivanje puteva kojima

se društvo kretalo. Po okončanju rata obnavlja se romantični pogled na Balkan kao mesto koje „čuva“ neiskvarenost. Posleratni period donosi početak ekonomske krize praćene masovnom nezaposlenošću, propadanjem fabrika i banaka, što pomera stare vrednosti. Opšte razočaranje dovodi u pitanje stare vrednosti. U izmenjenom kontekstu, pod izmenjenim imenima, tražio se predah od krize u imaginarnim delovima Evrope. Ovde će manifestno biti obnovljene predstave o Balkanu iz devetnaestog veka. Dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka javlja se imaginarni putopis gde se pod izmenjenim i iskrivljenim imenima prepoznaje Balkan. Tako nastaju nove, zamišljene zemlje u kojima putnik iznova proživljava egzotičnost devetnaestog veka i vraća snagu propalaj Osmanskoj imperiji kreirajući evropska društva „Orijentalaca“. Međuratni putopis obeležen je trendom pisanja imaginarnih putopisa. U do tada nezabeleženim tiražima prodaju se ratne i političke pustolovine. Špijunski roman nudi uzlete u devetnosti vek, pa oživljavaju Sildavija ili Hercoslovačka kao zemlje kojima vladaju nasilje, razbojništva, špijunaže i atentati.³⁶⁷

Po Vesni Goldsvorti, ove predstave su nastale kao posledica sekundarnog geografskog premeštanja i ustaljivanja stereotipa o balkanskim zemljama.³⁶⁸ Stariji putopisi koriste se kao izvor ili inspiracija za novi. Dodavanjem i razvijanjem zatečenih elemenata nastaju imaginarne zemlje objašnjene u terminima zaostalosti, orijentalnosti, političke zamršenosti, uzajamne zavađenosti. Imena balkanskih zemalja su budila predstavu o egzotičnim delovima Evrope, u kojima se kroz diskurs o hibridnosti prepliću Istok i Zapad, tradicionalno i moderno. Ovako je Balkan, moramo se složiti, ostajao prostor sa kojeg je moguće preuzimati istorijski materijal, obrađivati ga i fantazijski nadgrađivati.³⁶⁹

Jedna od najuočljivijih predstava u ovo vreme postaje iznova ona o hibridnosti, ali povod za njeno oblikovanje i ponovno uključivanje u tekst sada je prepoznavanje dinamičnog i kontinuiranog mešanja „starih“ i „novih“ kultura. Pojedine balkanske zemlje, putnici prepoznaju kao prelazničke prostore, ili mesta na kojima se uočavaju okcidentalne pojave dok se svakodnevicu menja i podseća na svakodnevicu evropskih zemalja. U

³⁶⁷ Sanja Lazarević Radak, „Pet predstava Balkana u zapadnoj književnosti“, *Sveske*, broj 97. 2010, str. 118–123.

³⁶⁸ Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, Geopoetika, Beograd, 2005, str. 59.

³⁶⁹ Isto, str. 59–60.

Otkrivanje Balkana

centru pažnje sada je modernizacija koja spaja tradicionalne i moderne elemente koji stižu sa Zapada. Hibridnost i dalje dolazi od „rase“ i „karaktera“, ali je uočljivija u materijalnim manifestacijama. Ovaj ulazak u fazu modernizacije sada doprinosi učvršćivanju stereotipne predstave o Balkanu kao prostoru koji kulturno kasni. Međuratni Balkan postaje neuredni ili haotični prostor na kojem je nemoguće razlikovati staro i novo, tradicionalno i moderno. Na njemu je dobro očuvan „orijentalni mentalitet“.³⁷⁰ On je zadržao „prvobitnu animalnost“.³⁷¹ Tu se „Istok i Zapad mešaju na najčudniji način“.³⁷² Materijalni i socijalni ostaci svega što su putnici označavali kao „orijentalno“ tretirani su kao oznake egzotičnosti i primitivnosti, ali i romantičnosti, neiskvarenosti i prepreke napretku.³⁷³

Posle Drugog svetskog rata, politički odnosi su redefinisani i uspostavljena je nova geosimbolička podela sveta. U to vreme engleske diplomate, u Jugoslaviji počinju prepoznavati paranoju političara, prazne, prašnjave prostore.³⁷⁴ Drugi putnici Balkan koriste kao podlogu za oblikovanje komedije o komunizmu.³⁷⁵ Uprkos različitim političkim pozicijama balkanskih zemalja, ovaj deo sveta se mapira kao deo manje progresivnih, manje racionalnih i nedemokratskih društva Evrope. Značajnu ulogu u tom procesu je odigralo povezivanje komunizma i despotizma, ideja o zastoletosti društava koja su se opredelila za „levi“ politički put. Balkan ovde zadržava najviše sličnosti sa Vulfovom Izmišljenom Istočnom Evropom, bar po tome što je odlikuju prljavi drumovi, zapuštene fasade, birokratski kancelarijski stil, zadimljeni i hladni hodnici, paranoja koja se širi od vrha nadole; od javnog do privatnog života. Ovo je razlika između okcidentalne „naše Evrope“ superiorne u pogledu političkih i drugih institucija i nedovoljno „evropske“, geografske, ali ne i kulturne Evrope. Iznutra, kada uzmemo Srbiju za primer, prisećamo se kako se devedesetih godina uspostavljajući socijalizma u Jugoslaviji dovodilo u vezu sa više puta pomenu tim „rajniskim mentalitetom“. Na pitanja zašto je socijalizam, koji je u jav-

³⁷⁰ David Footman, *Balkan Holiday*, William Heineman, London, 1935, str. 221.

³⁷¹ Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, Mono i Manana, Beograd, 2004, str. 367.

³⁷² Isto, str. 370.

³⁷³ Sanja Lazarević Radak, „Pet predstava Balkana u zapadnoj književnosti“, *Sveske* 97, 2010, str. 118–123.

³⁷⁴ V. Lawrence Durrel, *Spirit of Place: Letters and Essays on Travel*, Open Road, 2012, str. 107–108

³⁷⁵ V. Evelyn Waugh, *The Sword of Honour Trilogy*, Everyman, London, 1994, str. XXX

nom diskursu nazivan komunizmom da bi se naglasila njegova opasnost i mogućnost preuzimanja ekstremnih formi, našao plodno tle baš u ovim zemljama, nudio se odgovor o poslovičnih pet vekova turske vladavine u Srbiji. Popularne su teze o „genetskom istanjivanju“ Srba kao i drugih naroda koji žive na Balkanu. Uporedo sa tim javila se i jedna naročita teorija o posledicama delovanja komunizma na srpsku psihu. Tvrdilo se da je jugoslovenski oblik komunizma na specifičan način – otvaranjem granica, iskvario Jugoslovene, podmuklije od sovjetskog tipa realnog socijalizma.³⁷⁶

Obrisi orijentalizacije iznova se javljaju krajem osamdesetih godina dvadesetog veka kada se spolja i iznutra „istočnost“ počinje koristiti kao značajno diskurzivno sredstvo. Diskurs o smeštenosti između Istoka i Zapada, koristi se iznutra u cilju opravdanja ratova i objašnjenja ekonomskih i političkih kriza. Spolja, on nudi predstavu o delu sveta gde umesto ekonomskog prosperiteta i političke stabilnosti deluju vlastoljubivi političari odabrani od strane međusobno zavađenih i nepomirljivih naroda. Osim putopisa, kao izvor ovakvih reprezentacija otvara se riznica ratnih izveštaja, reportaža i jedan novi, dvadesetovekovni medij koji istančanom vizuelnom reprezentativnošću nudi slike balkanskog drugog kao zaostalog, siromašnog, ali uvek naoružanog. Iznova se mobiliše govor koji je bio manifestan u vreme Balkanskih ratova. Ovo je govor o varvarstvima i zločinima, ali i trenutak kada se prvi put bez kolebanja može reći da je diskurs o Balkanu bio nezavisan u odnosu na govor o Okcidentu i Orijentu jer prestaje da bude geografski i kulturni deo Evrope, ali se narativi o njemu sasvim odvajaju od onih o omamljujućem, zavodljivom, lukavom i mudrom Orijentu.

Devedesetih godina dvadesetog veka, kada su se na Balkanu vodili ratovi, obnovljen je diskurzivni i stvarni intervencionizam politički uticajnih evropskih zemalja i Sjedinjenih američkih država. Tada se počinju mešati dve međusobno nespojive stvarnosti: zapadne i balkanske. Ratna stvarnost prevedena je u termine „tipične balkanske situacije“, gde su subjekti balkanske stvarnosti predstavljeni kao istočnoevropske zajednice u stalnom ratu. Predstava o ratu, stalnom prisustvu sukoba koje se potvrđuje još od Balkanskih ratova kao neka vrsta neminovnosti koja definiše jedan prostor, sada se prepoznaje kao konstitutivna za Balkan. Rat se pojavljuje kao događaj koji konstituiše male nacije, njihova socijalna, kulturna i

³⁷⁶ Marko Živković, *Srpski sanovnik, XX vek*, Beograd. 2012, str, 160.

Otkrivanje Balkana

politička bića – njihova kolektivna svojstva. Ove kulture predstavljene su kao narativno konstruisane ratom. Istorijska, kulturna i politička stvarnost ovde postaje ratna stvarnost. On je neka vrsta lišenosti stanja mira i tačka transgresije koja privlači simbolizaciju Balkana.³⁷⁷ Tada se čitavih osamdeset godina kasnije reaktualizuje govor o „balkanizaciji“ kao „sindromu“ koji definiše Balkan. Uzajamna zavađenost kulturno bliskih naroda, nemogućnost mirne koegzistencije, vladavina mržnje, predstava o neobičnoj političkoj zamršenosti koja potiče još iz 19. veka upotpunjuju balkanski simbolički prostor. Ovde se treba prisetiti kako su neke od prvih reprezentacija o Balkanu uporedo sa onima o kulturnom zastajkivanju i ponovljivim istorijama ispunjenim separatizmom/borbama za oslobođenje bile temelj za uspostavljanje predstave o Balkanu. Devedesetih godina dvadesetog veka, reaktualizuje se isti govor o političkoj zamršenosti, o odnosima, kako je pisala Meri Daram, „psa i mačke, Zapadu dalekih i nerazumljivih“³⁷⁸. Balkan je još uvek „Afrika“, bar po tome što je kulturno udaljen. Na njemu žive ljude čije su institucije nerazumljive i mračne. Tu sa jednakom učestalošću vladaju plemenski sukobi. Ujedno, na njemu se iznova nalaze elementi orijentalizacije, uglavnom smešteni u kontekst mentaliteta, ili u obliku podsećanja na snažni kulturni uticaj koji je na njega izvršilo stigmatizovano Osmansko carstvo. Granica ostaje jedna od ključnih reprezentacija o njemu, s obzirom da je internalizovana i postala neizostavni element samorepresentacija. Balkan je u njima, ali, i izvan njih, prostor između Istoka i Zapada, nikada do kraja određeni simbolički prostor koji deli dva ključna kulturna aspekta, dve dominantne geografije. Odavde proizilazi i predstava o njegovoj eksplozivnosti, političkoj nestabilnosti, i viševekovnoj zainteresovanosti brojnih carstva i političkih režima za ovaj prostor. Jedan od načina na koji se objašnjava stalna unutrašnja zahvaćenost konfliktima jeste pozivanje na reprezentaciju graničnosti. Ovakav sticaj političkih i drugih okolnosti, najzad je nemoguće odvojiti od stalne „hororizacije“ balkanskog prostora. Tu se događaju zločini kakvih ima „samo na Istoku“, ili jedinstveni, kakvih u drugim delovima civilizovanog kontinenta nema. Devedesetih godina mediji su umnogome doprineli ocrtavanju Balkana

³⁷⁷ Ugo Vlaisavljević, „Jugoslovenski identitet i sušta stvarnost rata“, *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, ur. Dušan i Bjelić i O. Savić, Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, Beograd, 2003, str. 227–242.

³⁷⁸ Marry Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, Echo Library, London, 2008, str. 122.

kao prostora zločina i nesreće. U okvirima postupaka erotizacije, Balkan je prostor obeležen nesputanom seksualnošću, svim onim što nije propušteno kroz filtere evropeizacije. Prisetimo se kako je četrdesetih godina dvadesetog veka, zamišljena Srпкиnja demonske seksualnosti, kako bi nam postalo jasnije prikupljanje informacija i docniji neobičan interes u medijima zapadnih zemalja za silovanja počinjena u toku ratova devedesetih godina dvadesetog veka. Plementih ratnika i seljaka-pesnika bilo je sve manje, a odjek predstava koje su obnovljene devedesetih godina dvadesetog veka, ostao je prisutan i prve decenije dvadesetprvog veka. No, ovim se svakako ne poriče udeo stvarnosti u nekima od ovih slika. Konflikti ostaju stvarnost Balkana, ali ne u većoj i značajnijoj meri no što je to i u nekim drugim delovima sveta. Slično je sa zločinima počinjenim u ratovima. No svu ovu stvarnost nemoguće je objašnjavati i pravdati kategorijama poput mentaliteta, dugih kulturnih uticaja „orijentalnih carstava“ ili simboličkom snagom granice čija sposobnost eksplozivnosti i rušilaštva može biti jedan od ključeva za razumevanje istorija balkanskih država.

Devedesetih godina dvadesetog veka nastao je veliki broj studija u okviru kojih se na Balkan ukazuje kao na mesto u diskurzivnoj geografiji. Na samom Balkanu odvijao se proces reprodukovanja orijentalizama. Kao konstitutivna reprezentacija, izdvaja se predstava o njegovoj graničnoj poziciji, o situaciji u kojoj je ni tamo ni ovamo, smešten između dva simbolička dela sveta. Graničnim prostorom često se objašnjava, „pravda“ sporo odvijanje njegove istorije, „političko zastajkivanje“. Ova reprezentacija kao centralna, zajedno sa drugim donekle „sporednim“, umnogome je doprinesla situaciji u kojoj se Balkan nalazi i danas.

Ukoliko je reč o reprezentacijama, o onome što se kreće između imaginacije i stvarnosti, očigledno je da se one u velikoj meri objašnjavaju dugim trajanjem. Maglovito i nejasno, objašnjeno je jednako maglovitim i nejasnim, čime se učvršćuje trajnost reprezentacija, i time zaustavljanja u vremenu. Prvi pokušaji objašnjenja političkih problema na Balkanu, oni koji potiču iz 19. veka, koristili su se upravo ovim postupcima. Ovim putem načinjen je čitav lanac, kontinuirani proces objašnjavanja predstave predstavom, kako je nastao „začarani krug“, u kojem se Balkan još uvek nalazi. Stoga je Balkan iz doba otkrivanja, onaj iz devetnaestog veka u značajnoj meri prisutan i u reprezentacijama koje se oblikuju i danas. Unutrašnja Afrika, unutrašnji Orijent, ukleto poluostrvo (bure baruta), prostor na kojem

Otkrivanje Balkana

nagoni nemaju kočnice i druge reprezentacije neizostavni su element onih sa kojima se susrećemo danas. Kada se reprezentacija javi, ona započinje nezavisni život i utiču na socijalno ponašanje. U toj tački, stereotip zavisi ne toliko od direktne percepcije, od sadržaja stvarnosti, nego od postojećih manifestacija stereotipa koji se zadržavaju u ponašanju i u jeziku. Ovako dolazi do reprodukovanja reprezentacija, do usmeravanja na značenja kroz koja se one prenose i opstaju kako bi služile uspostavljenim vrednostima i političkom sistemu. Tako predstava postaje neka vrsta konsenzusa u kulturnom verovanju o različitim etničkim i konfesionalnim grupama.³⁷⁹ Na isti način uspostavljen je konsenzus o Balkanu kao oblik verovanja u njegova kulturna i politička značenja.

One u jednakoj meri, kroz internalizaciju koja je delovala poput istorijske i političke traume utiču na samoodređenje i stoga na ishod aktuelnih događaja. Time potvrđuju svoju trajnost i živost, mogućnosti delovanja prošlosti u sadašnjosti.

U okvirima procesa internalizacije nastale su savremene karakterologije na osnovama postupka prerađivanja starih karakterologija, ili upotrebom postojećih izveštaja koje su napisali oni koji su „znali bolje“ jer su bili pismeni, gledali izvan, imali bogatstvo i političku moć. Time su podupirane autostigmatizacije, tako je delovala sramota izazvana „turskom mrljom“ na geografskoj i kulturnoj karti Balkana, a najzad u istom tonu objašnjavani politički i ekonomski problemi.

³⁷⁹ C. N. Macrae, C. Stangor, M. Hewtone, *Stereotypes and Sterotyping*, Guilford Press, New York, 1996, str. 25.

XIII

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

U dugom devetnaestom veku koji je trajao od Francuske revolucije, pa sve do konačnog sloma Osmanskog carstva, nastala je politička mapa modernog Balkana. Nezavisne države su zamenile pet vekova staru carevinu, a balkanski narodi su svojim ustancima delom pomogli rušenju poslednjih ostataka ove tvorevine. No, ustanci nisu urodili plodom sve dok Velike sile nisu odlučile u korist balkanskih država.³⁸⁰ Ta spoljna pomoć je bila neposredni povod za putovanja na Balkan. Ustanci i potreba za političkim izmenama na mapi sveta učinili su Balkan vrednim interesovanja. Najpre, slabljenje Osmanskog carstva, potom ustanci i najzad, konačne odluke donete na Berlinskom kongresu, omogućile su „otkrivanje Balkana“.

Kao kontekst nastanka i oblikovanja prvih predstava o Balkanu, devetnaestovekovni putopis omogućuje uvid u načine na koje je zamišljan jedan deo evropskog kontinenta. Osnove za posmatranje Balkana postavljene su upravo tada, a okvir koji je uspostavljen, ostao je u mnogo čemu, aktuelan do danas. Kako se sredina devetnaestog veka smatra dobom uspona imperijalizama i uspostavljanja kolonijalizma, delovi sveta koji su otkriveni u tom periodu, dele slične osobine. Sticajem istorijskih okolnosti, Balkan je bio područje nedostupno evropskim putnicima sve do početka devetnaestog veka. Retki putnici, mahom diplomate, dolazili su na Balkan ukoliko bi političke prilike zahtevale pregovore sa osmanskim vlastima. No, ovo je odista mogla biti samo retkost. Balkanske zemlje su bile osmanske provincije, pa se kroz njih prolazilo na putovanju za Istanbul ili neki drugi, jednako značajni politički centar. I ova putovanja mogla su zavisiti samo od političkih okolnosti, s ozbirom da je Osmansko carstvo najduže bilo rival Okcidenta, i ređe bilo država sa kojom se ulazilo u pregovore. Balkan

³⁸⁰ Mark Mazover, *Balkan: kratka istorija*, Alexandria Press, 2003, str. 122.

Otkrivanje Balkana

je za putnike bio opasno područje jer na njemu ništa nije garantovalo bezbednost. Činjenica da se u ovo vreme u Velikoj Britaniji uveliko razvijaju kapitalistički, a Osmanskim carstvom vladaju feudalni odnosi, doprinosi predstavi ne samo o političkoj, nego o ekonomskoj zaostalosti, ali paradoksalno, vojničkoj moći i snazi. U tom smislu, otkrivanje Balkana bilo je otkrivanje jednog dela Osmanskog carstva koje se smatralo istrošenom i prevaziđenom feudalnom tvorevinom. Ali, upravo ovde nastaje svojevrsni paradoks. Otkriveni Balkan je deo evropskog kontinenta, premda je osvojen od strane imperije koja je simbolizovala vojničke i strateške moći Istoka. Najzad se vraćamo na pitanja koja su u nekoliko navrata postavljena na početku ovog rada, i koja se provlače kroz pojedinačna poglavlja. Ako je Balkan otkriven u 19. veku, kakav je bio karakter tog otkrivanja; da li je praksa otkrivanja i retorika kojom se putnik služio jednako primenljiva i na druge, nedovoljno poznate prostore Evrope, ili ona u dovoljnoj meri nalikuje uobičajenom kolonijalnom diskursu, pa bismo mogli tvrditi da je za otkrivanjem Balkana sledilo i njegovo osvajanje.

Kolonijalna i imperijalna retorika: ponovno promišljanje

Studije kolonijalizma i postkolonijalna teorija su široko, dinamično polje koje se često odnosi na višestruke političke, ekonomske, kulturološke i filozofske odgovore na probleme kolonijalnog stanja. Ono je zasnovano u ideologiji anticolonijalizma koji se odnosi na specifični pokret otpora kolonijalizmu, ali ne konstituše jedinstveni program. U tom smislu, iako se dotiču i donekle prepliću, ova dva polja ostaju odvojena. Ambiciozno zamišljena postkolonijalna teorija, odnosi se na filozofsko promišljanje „prirode kolonijalizma“, pre nego na političku analizu ili specifičnu vrstu književne teorije. Kolonijalni diskurs i kolonijalna moć operišu kroz kompleksnu mrežu socijalnih konstrukata poput rase, roda, klase i seksualnosti.

Sa druge strane, kolonijalizam treba shatiti kao fizičko osvajanje i kontrolu osvojene zemlje koja za rezultat ima uspostavljanje institucija kolonizatora. Čin kolonizacije je, dakle konkretni proces invazije i širenja kontrole, podržan ideologijom koja opravdava dominaciju kolonizatora kroz koncepte o njegovoj civilizovanosti/superiornosti. Ovo su samo neki od uobičajenih, jer ona koristi složenu mrežu ideoloških instrumenata koji mogu opravdati vladavinu kolonizatora. Iz ove tačke gledišta, kolo-

nijalizam je specifični ekonomski i politički projekat koliko i široki diskurs o superiornosti koji omogućava podupiranje konkretnog političkog čina. Zato kolonijalni projekat uključuje proces ulaska u strane teritorije, uspostavljanje kontrole nad industrijom i na konceptualnom nivou, uspostavljanje ideologije koja legitimizuje prisustvo kolonizatora i zasniva ga na superiornom znanju.³⁸¹ Ukoliko prihvatimo ovakvo shvatanje kolonijalizma, na primeru Balkana možemo upasti u više zamki. Prva jeste činjenica da je Balkan deo evropskog kontinenta i da u deventaestom veku, na njemu nije uspostavljena kolonijalna vlast invazijom, upadom strane vojske, uspostavljanjem administrativnog sistema koji bi vršio kontrolu i nasilje nad njegovim stanovništvom. Druga zamka jeste ona po kojoj kolonijalizam koji je specifičnost kapitalističkih društava dovodimo u vezu sa prekapitalističkim društvima, i kao kolonijalizam shvatimo delovanje Osmanskog carstva, Habzburškog carstva ili drugih država koje su uspostavile vladavinu na Balkanu. Treća zamka jeste da kolonijalizam svedemo na ideološku sferu, zanemarujući njenu bazu i početni impuls – ekonomski interes koji pokreće jedna društva na osvajanja drugih. Stoga se približavamo konceptu imperijalizma. Naime, ako kolonijalizam uključuje konkretni čin osvajanja, imperijalizmom se imenuje šira forma dominacije. Reč je o označavanju jedne faze u vladavini Okcidenta nad Orijentom, koliko i nastojanju da se granice kolonijalizma/postkolonijalizma učine elastičnijima, a pri tome ne upadne u navedene zamke koje se sreću na putu shvatanja kolonijalizma. Ovako shvaćen, kolonijalizam je jedna manifestacija imperijalne ideologije i šira struktura ekonomske ili političke hegemonije koja ne mora uključiti direktnu vladavinu, ili osvajanje druge zemlje. Smatra se da se imperijalizam nije okončao posle oslobađanja brojnih zemalja od kolonijalne vladavine. Recimo, savremena dominacija Sjedinjenih Američkih Država na globalnom tržištu jeste jedna nova forma imperijalne vladavine. Ovakav koncept imperijalizma pokazuje elastičnost termina i omogućava konceptualizaciju prošlih i sadašnjih iskustava ekonomske i kulturne dominacije.³⁸² Imperijalizam kojem je izložen najveći deo svetske populacije, zapravo je praksa koju od devetnaestog veka, dakle od uspona britanske krune, uočavamo i na Balkanu. Reprerentacije koje o njemu govore kao o

³⁸¹ Jane Hiddleston, *Understanding Postcolonialism*, Acumen, Stocksfield, 2009, str. 2

³⁸² Isto, str. 2.

Otkrivanje Balkana

tek otkrivenom i osvojenom području jesu refleksija ovog delovanja kojem je od devetnaestog veka bio izložen veliki deo sveta. Činjenica da je Balkan shvaćen kao geografski, fizički deo Evrope, ali i činjenica da je kasno „otkriven“, čini ga podložnim imperijalnoj retorici. Balkan se u trenutku ovog otkrivanja našao u odista nepovoljnoj poziciji. To zakasnelo otkrivanje uticalo je na oblikovanje predstave o njemu kao zaostalom području na šta će se nadovezati one o necivilizovanosti i neophodnosti intervencije zapadnih zemalja. Jer kolonizator je u tekstu i praksi uvek civilizator; on po pravilu drugoga poziva da postane civilizovan, human. Balkan je u ovom kontekstu taj koji kasni, sporo se uspinjući lestvicama civilizacije, pa je stoga civilizovanost stanje koje tek treba da dostigne.

Pa upravo iz ovih razloga, on je ostao podložan retorici koja ga oblikuje kao kulturnu granicu, kao prostor kojim su se širili i iz kojeg se šire osmanski kulturni uticaji, na kojem se nailazi na neevropske kulture i naročite rasne oblike praćene karakterima dalekim evropskim kulturama. Poput kolonizovanog područja, Balkan je širio strepnju o hibridnosti i nestabilnosti dok su se reprezentacije o njemu kao nestabilnom području širile velikim tiražima. Na njemu su ostali obrisi „orijentalne“ erotike, ali je u jednakoj meri ostajao i mesto necivilizacije, ostataka divljeg, varvarskog i zato neobuzdane seksualnosti.

Retorika otkrivanja i osvajanja na koju je ukazano u prethodnim poglavljima reflektuje jedan način odnošenja prema svetlu, stil mišljenja koji je dominirao devetnaestim vekom, ali u kontekstu političkih prilika na Balkanu ostao izuzetno značajan i relativno dobro prepoznatljiv sve do modernog doba. U tom smislu Balkan je u devetnaestom veku bio podvrgnut imperijalnoj retorici koja je bliska kolonijalnoj, ali kao deo šireg konteksta u koji su se narativno smeštala geografski nepoznata područja. Ovakav istorijski i intelektualni kontekst doprineo je da jedno, u fizički-geografskom smislu, evropsko područje od prve polovine devetnaestog veka bude tretirano kao blisko Istoku, izmešteno, nepoznato. Ovakve predstave su docnije doprele da se Balkan nađe u fokusu, najpre imagoloških, translatoških i docnije postkolonijalnih studija. Mesto Balkana u ovakvim studijama i dalje je „granično“. Kako ove studije podrazumevaju kritiku ideološkog diskursa, kritiku modernizma, usredsređenost na subalternost, pozivanje na poststrukturalističke studije i metod dekonstrukcije binarnih opozicija uz oslanjanje na politički angažman, one postaju oblik kritike internaliza-

cije predstava koje proizvode ambivalentan odnos prema sebi samome.³⁸³ Narodi metonimijski konstruišu objašnjenja koja uspostavljaju njihov takozvani kulturni identitet. Kada se razmisli o načinima na koje se to čini i na koje se naši sopstveni kulturni identiteti i uloge preuređuju putem velikih narativa koji se kreću od popularnih do akademskih, postaje jasno da su kontinentalna Evropa i Britanija bile glavni izvori istančanog naučnog znanja koje je ustanovilo rečnik proto-arhetipskog identiteta, uspostavilo sličnosti i razlike i granice između kolonizatora i kolonizovanog.³⁸⁴

Duplirana predstava ambivalencije rezultat je prepoznavanja marginalizovanog objekta koji deli osobine sa kolonizovanim subjektima. Prisustvo marginalizovanog Drugoga u okviru teksta dovoljno je da bi se evidentirala njegova dvostrukost. U dosadašnjoj kritici teksta o Balkanu uglavnom se govorilo o internalizaciji predstava, o procesu preuzimanja slike koju proizvode dominantne kulture koje imaju moć da predstvu pretrade ironizacijom ili društveno prihvaćenom interpretacijom. Internalizacija reprezentacija i mimikrija o kojoj govore postkolonijalni kritičari se mešaju, preklapaju zbog sličnog načina delovanja i posledica koje ostavljaju na objekt - kulturu. Postavljanje neizgled apsurdnih pitanja o tome „gde se Balkan nalazi“, „ko smo mi“, „da li smo deo sveta“, „jesmo li u Evropi“, tek su neka od usmenih i pismenih narativnih svedočanstava o traumatičnom iskustvu isključenosti. Ovakve „konstitutivne“ traume javljaju se kao posledice negativne stigmatizacije. U ovim društvima postavlja se pitanje pripadnosti, adekvatnog pozicioniranja na Istok i/ili Zapad. U društvima na Balkanu, ono se uočava u ambivalentnim identitetima i njihovom ispoljavanju u obliku jake odbojnosti prema kulturama esencijalizovanog Zapada kao „iskvarenim“, „degenerisanim“, ili ovome suprotstavljenom sklonost za napuštanje svega što bi se spolja moglo tretirati kao tradicionalno, autentično. Tada se ovi identiteti konstruišu kao evropskiji od onih u drugim delovima Evrope, ili se, u sličnim situacijama mobilišu predstave o „mostu“ između kultura i insistira na simboličkoj medijatorskoj funkciji Balkana. Ovo postaje jasnije kada se uzme u obzir da se u putopisima kroz čitav devetnaesti vek Balkan smešta u Evropu i izmešta iz nje, pa najzad

³⁸³ Sanja Lazarević Radak, „Na granici Orijenta i Okcidenta: postkolonijalna teorija i liminalnost Balkana“, U: *Teme*, XXXV, 4. Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu, 2011, str. 1423–1439.

³⁸⁴ Gajatri Spivak, *Kritika postkolonijalnog uma*, Beogradski krug, Beograd, 2003, str. 27.

Otkrivanje Balkana

to simboličko poigravanje diskursima o balkanskoj pripadnosti Orijentu, uticaju osmanskog nasleđa i većem stepenu srodnosti između Balkana i takozvanih orijentalnih kultura nego njegovoj bliskosti Evropi.³⁸⁵

Reprezentacije na koje sam ukazala u prethodnim poglavljima, pokazuju da je Balkan kako imaginarno, tako stvarno područje, da je „latentan“ koliko i „manifestan“. Iako ovaj zaključak može delovati jednako ambivalentno, kada jednoj stvarnosti odgovaraju oba stanja. Na osnovama realne istorijske, političke i ekonomske situacije izgrađen je njihov imaginacijski deo. Naime, kao i u slučaju Orijentalizma, Balkan je stvarno područje koje naseljavaju stvarni ljudi sa stvarnim načinima života i sudbinama. Ono što putnik sreće, vidi i prepoznaje na putovanju prolazi kroz mehanizam kulturne/ideološke obrade koja za rezultat ima „imaginacijski“ deo Balkana. No, imaginacija ga ne čini kolonizovanim područjem, ona ukazuje na načine na koje imperijalizam označava periferne prostore i u devetnaestom veku je opšti način odnošenja prema svemu što nema status centralnosti. Otuda proizilaze predstave o Balkanu kao unutrašnjoj Africi; otuda potreba da se on fiksira kao slika da bi se zabeležili njegovi detalji u procesu nalaženja, otkrivanja, istraživanja. Pozicioniranje Balkana između Istoka i Zapada i dodavanje osobina orijentalne kulture, ili „mentalističkih“ obeležja koja ga udaljuju od centra, otkriva i opšteljudsku koliko i imperijalnu potrebu za nalaženjem novog, drugačijeg, za saznanjem i prikupljanjem informacija. Jednovremena erotizacija i „hororizacija“ Balkana zapravo su neki od „nusprodukata“ ovog otkrivanja jer obezbeđuju visoke tiraže i dobru prodaju teksta o njemu, a ova dalje ima za posledicu širenje kulturno konstruisane slike. Politički izveštaji poput onih iz Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, zapravo ostaju deo istog konteksta u kojem političko može da se očudi i smesti izvan granica javnog govora. Otkrivanje Balkana koliko i otkrivanje drugih područja od kojih su mnoga docnije postala popularne turističke destinacije, prikazuje kako se stvara složena mreža u kojoj učestvuju politički i ekonomski interesi, održavajući simboličke u fizičkim prostorima.

³⁸⁵ Isto, 143.

DISCOVERING THE BALKANS

The 19th Century was a period of exploration, imperial rise and pursuit for resources which could be brought under the control of Great Britain, France, Spain and other colonial powers. This was the time when an important imperial shift occurred. Ottoman Empire lost her power while new kingdoms on the West rised. Within this political, teritorial, economic and cultural change Great Powers have opened the question about the heritage and share of Ottoman territories.

Recently, representations of the Balkans became an object of imagological, orientalist and finally, postcolonial studies. No matter how long this part of the world was the subject of postcolonial analysis, it still lack unequivocally answer to the question: "Are the Balkans colonized"? In this respect, this book is an attempt to open discussion on the Balkan studies through marking the possibilities and achievements of postcolonial critics.

Considering cultural context of the 19th Century; historical events and circumstances as Crimea War and Eastern Question; the imperial rise of Great Britain; wavering between Liberalism and Conservatives in English public; Evolutionism and scientific curiosity, this analysis focus on travel accounts from the Balkans. The rhetoric on the Balkan coincides with imperial rhetoric from different parts of the discovering world. The narratives on Asia, Africa, Australia and Balkans are similar. Peoples and lands that travelers were discovering were represented as "backward", "inferior", "dirty", "uncivilized", "neglected" "those who need to be civilized" and "put into order". It implicates identification based on the awareness of Self superiority opposite to inferiority of others. Thus, the Balkan was explained as European geography unknown and hidden from Great Britain, France, United States and consequently, subjected to imperial rhetoric. In various and changeable forms this rhetoric is in use even today. If the 19th Century was the period of imperial expansion the unknown peoples and territories had to become subjects of imperial rhetoric. The "unknown"

Otkrivanje Balkana

had to become “known” and easily accessible through systematizations and classifications. Therefore, condition that we might recognize as postcolonial comes from 19th century context of “late discovery”. It is accumulated in the text and in different forms through images, representations and internalization. Thus, longevity of the discourses on “cultural delay”, “ancient hatreds”, “the border between East and West”, “five centuries of slavery” as the cause of “discord”, “primitive”, “Balkanism”, “byzantinism” can be interpreted as internalization. These discourses and “frozen” and use as an “explanation” of the political and economic crisis as repeatable obstacles in cultural, political and economic “development” of the Balkan countries. They can be also detected in daily communication as self-ironic labels, stable and unchangeable self-perception and a part of quasi-characterology.

Despite the physical – geographical conditions and historical data, the application of colonial discourse and critique of postmodern geography finds its justification in the context of the Balkans.

This justification is set in representation of backwardness and lack of Western values in the Balkans. The text on the Balkans and the text on the other areas conquered in 19th Century is packed with adjectives, scenes are fixed while the space is compared with canvas or an empty sheet. The traveler can leave the desired sketch and finally apply the color. This act metaphorically opens the space for interventionism. Such as Asia and Africa, the Balkans is the subject to observation and desire. For the first time these travelers opened the question – what has to be done for the Balkans to become a full-fledged (cultural part) of Europe. The discourse on the Balkans become the one on uncivilized world placed on the very edge of civilisation. One of the most attractive ways in which its backwardness was presented was comparing with Africa.

The Otherness of the Balkans was usually marked through pointing out the presence of dirt in this part of the world. Dirt does not indicate lack of hygiene as a source of disease. Although, traveler tells us about the manifestly. He draws attention from displacing from known cultural context and the lack of order which is established as pervasive. In this regard, the cleanliness should signalize compliance with standards, values and taste which comes from the West. Everything is opposite to the system and order that traveler expects to find in geographical frames of Europe. Thus, this part of the world can not be marked as Europe or civilisation.

Travelers usually point out of long-term presence of Ottoman Empire in this part of the world. The Ottoman ruler is described as decadent, inferior, dangerous, even comparable with Devil that “contaminated” this part of the continent. The following representations on Balkan mentality, character structure and anthropological types are strongly bound to the image of the Turk. This is one of the reasons why travelers marked the importance of not only political, but cultural interventionism, which has its range but not the capacity to change the peoples of the Balkans. Although, British public show sympathy for “suffering Christian brothers on the East”. Since the Balkan was contaminated with Ottoman presence, this compassion was never transformed into accepting this people as equal. The Balkan was firstly conquered and then rejected as insufficiently European cultural product that have to share marginal position. This representation continued to dominate public discourse on the Balkans stigmatizing it as unacceptable part of Europe.

In accordance with the historical context and mindset the people of the Balkans became a part of famous characterologies. Travelers tended to construct “wild and warlike Serbs”, “Asian-blood Bulgarians”, “primitive and backward Albanians”, “mixed and complicated Bosnians”. The Balkan characters were mixtures of Oriental and Occidental with strong “Ottoman heritage” reflected in laziness, indolence, primitiveness, incapacity of understanding and accepting democracy, etc.

The Balkans are those who live on the border. The traveler who go beyond border has to prepare for a kind of initiation having in mind that he might not survive. Alongside the border between Ottoman Empire and Habsburg Monarchy frontiersguard built quarantine for suffering from plague. When plague disappeared, scary quarantine was still there. Anyone who would try to cross this border without forty days of imprisonment would be killed. Long time after plague was real danger, quarantines had the same function of dividing two worlds – Oriental and Occidental. They were scary reminders that Balkan is in-between. Border-Quarantine was one of the most exploited themes in 19th Century travelogue from the Balkan.

Two representations made the text on the Balkans popular reading. Gothic fiction feed the public with images of forbidden and hybrid. The 19th century which tells about historical circumstances transforms this nar-

Otkrivanje Balkana

rative emphasizing horrors of Balkan past and present. The specificity of this horror was determined by real, objective circumstances that affected the Balkan and the Europe in that time. Images of shocking, painful or scary were linked with the fear of unknown as much as with anxiety which Eastern Question provoked. The chapters of travelogues reflect the fear of stranger in the form of Ottoman Empire or latter, in the “Balkan nature” which can seize the body of Occident spreading itself like a disease.

Another representation is the one on the erotic nature of the Balkans. It is inseparable from dramatization of its history. Village, rape, violence can be broadly understood as intervention on the geo-symbolic body of Europe. Eroticization of the Balkans contributed to the consumption of text in wide circle of readers. At a time when body exists only in hints or when it can only be the subject of academic discourse or religious debate which is linked to sin and punishment, interest in it makes its way through the travelogue.

Today it is possible to access hundreds of travel writing from the Balkans to the circulation of several thousand copies. It is clear that interest in this area in the 19th century was not negligible. In accordance with the ways in which travelogue is shaped – through the process of transferring the sentences, concepts, stereotypes, the Balkans are produced to last until today. The travelogue as any other text on the other, keeps the position of important media which spreads images and helps their reproduction. The rhetoric of discovering the Balkans, reflects mindset that dominated through 19th century and is still important and recognizable. Regarding this, the Balkan was subjected to imperial rhetoric in 20th Century as well. This rhetoric is close to colonial, but as a part of wider context of unknown geographies. This historical and intellectual context enabled a geographically European space to be recognized as “Eastern”. These representations contributed the Balkan to become a subject of imagology, translatology and postcolonial studies.

PRIMARNA LITERATURA

1. Ansted D. T., *Hungary and Transilvania*, Allen and Co, London, 1863
2. Butterworth Hezekiah, *Zigzag Journeys in the Orient: The Adriatic and the Baltic- A Journeys of the Zigzag Club from Vienna to the Golden Horn, the Euxin, Moscow*, Altra and Laureat, Boston, 1882.
3. Baring Maurice, *Letters from the Near East 1909 and 1912*, London, Smith Elder and Co., 15 Waterloo Place, 1913.
4. Blair Jaekel, *The Lands of the Tamed Turk*, or the Balkan States of Today, Page and Company, London, 1910.
5. Bigelow, Poultney, *Paddles and Politics Down The Danube*. C. L. Webster and Co, London, 1892.
6. Blaunt Fany, *My Reminiscences*, John Murray, London, 1918.
7. Beatie William, *The Danube, Its History, Scenery and Topography*, George Virtue, London, 1844.
8. Claridge R. T., *A Guide AMong the Danube from Vienna to Constantinopol, Smyrna, Athens, The Morea, The Ionian Islands, and Venice*, F. C. Vestley, London, 1836.
9. Child Theodor, *Summer Holidays*, London, Harper & Brothers, 1889.
10. Crosse Andrew F, *Round About the Carpatians*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1878.
11. Cottrel Rowland Henry, *Across Europe in a Motor Boat*, Appleton, California, 1915.
12. De Windt Harry, *Through Savage Europe*, T. F. Unwin, London, 1907.
13. Durrel Lawrence, *Spirit of Place: Letters and Essays on Travel*, Open Road, London, 2012.
14. Durham Marry, *Twenty Years of Balkan Tangle*, Echo Library, London, 2008.
15. Davis Millet Francis, *Danube:From the Black Forest to the Black Sea*, Harper and Brothers, New York, 1893.

Otkrivanje Balkana

16. Douglas Bart Houard, *Excursions in Albania: comprising a description of the wild boar, deer and woodcock shooting*, Wm. H. Allen and Co, Leadenhall Street, 1842.
17. Evans Artur Dž, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875. sa istorijskim pregledom bosne i osvrtom na Hrvate, Slavonce i Staru dubrovačku republiku*, Veselin Masleža, Sarajevo, 1973.
18. Eliot Charles, *Turkey in Europe*, London, Edward Arnold, 1908.
19. Eyre Evans Crowe, *The Greek and the Turk of powers and prospects in the Levant*, Elibron Classics, London, 2005.
20. Foster Fraser John, *Pictures from the Balkans*, Cassell and Company LTD, London, 1912.
21. Fox Frank, *The Balkan Peninsula*, Black, LTD, Soho Square, London, 1915.
22. Footman David, *Balkan Holiday*, William Heineman, London, 1935.
23. Forester Tomas, *Danube and the Black Sea*, Edward Stanford Charing Cross, London, 1857.
24. Flint Colin, *The Geography of War and Peace: From Death Camps to Diplomats*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
25. Forsyth William, *The Slavonic Provinces South of the Danube*, John Murray, London, 1876.
26. Henderson Percy, *British Officer in the Balkans: The Account of a Journey Through Dalmatia, Montenegro, Turkey In Austria Magyarland, Bosnia and Herzegovina*, London, 1909.
27. James Henry Skane, *The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Richard Bentley, New Burlingt Street, London, 1853.
28. Forester Tomas, *The Danube and the Black Sea*, Edward Stanford, London, 1857
29. Kinglake Alexander, *Eothen or Traces of Travel Form The East*, George P. Putnam, New York, 1848.
30. Knox Tomas, *Baksheesh of Life and Advetures in the Orient*, Hartford, CONN, Londn 1875.
31. Le Queux Williams, *An Observer in The Near East*, Page and Company, New York, 1907.
32. Mackenzie Georgina Mary Muir, Irby Adelina, *Travels In Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, Bell and Daldy, London, 1867.

33. Miller William, *Travels and Politics in the Near East*, Fisher Urwin, London, 1898.
34. Menzies Suterland, *Turkey Old and New: Historical Geographical and Statistical*, vol I H. Allen & Co. 13 Waterloo palace, S. W. London, 1880.
35. Omney Tcherson Parnauvel, *A Trip to Turkey and Travellers Guide to the Turkish Capital*, Houlston and Stoneman, London, 1855.
36. Pardoe Julia, *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks*, Routledge and Co. London, 1854.emlje, Srednja Europa, Zagreb, 2009.
37. Post Henry, *A Visit to Greece and Constantinople in the year 1827–8*, Sleight and Robinson, New York, 1830.
38. Shem, A. J, *War in the East*, New York, 1887
39. Paton Andrew Archibald, *Serbia-the youngest memeber of European family*, Longman, Brown, Green and Longmans, London, 1845.
40. Pardoe Julia, *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks*, Routledge and Co. London, 1854.
41. Quin Michael, *Steam Voyage Down the Danube*, Richard Bentley, London, 1835.
42. Slade Adolphus, *Travels in Germany and Russia including a steam Voyage by the Danube and the Euxine from Vienna to Constantinople in 1838–39*, Cambridge University Press, 2012.
43. Spenser Edmund, *Travels in European Turkey in 1850 Through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus; with a visit to Greece and the Ionian Islands*, Colburn and Co. London, 1850.
44. Stobart Clair, *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, Imperial War Museum, London, 2004.
45. Sandes Flora, *An English Woman Sergeant in the Serbian Army*, University of Toronto, Digitalized by the Internet Archive, <http://www.archive.org/details/englishvomansergOOsandouft> 57.
46. Slade Adolphus, *Records of Travels in Turkey and Greece in the years 1929, 1930, 1931*. Carey, Hart & Co. Baltimore, 1833.
47. Shurman Jacob Gould, *The Balkan Wars 1912–1913* www.gutenberg.org
48. Vivian Herbert, *The Servian Tragedy*, Leichester Square, W. C. London, 1904.
49. Vest Rebeka, *Crno jagnje i sivi soko*, Mono i Manana, Beograd, 2004.

Otkrivanje Balkana

50. Wilson Nortesk, *Belgrade: the white city of the death*, R. A: Everett & Co. LTD, London, 1903.
51. Waugh Evelyn, *The Sword of Honour Trilogy*, Everyman, London, 1994.
52. Wright Alfred, *Adventures in Servia: or the experiences of medical free lance among the Bashi. Boozuks*, Soonenschein and Co, London-New York, 1884.

SEKUNDARNA LITERATURA

1. Allcock John, Young Antonia, *Black Lambs and Grey Falcons*, University of Bradford, 2000.
2. Ashcroft B, Griffiths G, Tiffin H, *The Empire Writes Back*, Routledge, London and New York, 2009.
3. Abdilahi Bulhan, Hussein, *Frantz Fanon and the Psychology of Oppression*, Plenum Press, New York and London, 1985.
4. Anidžar Gil, *Jevrejin, Arapin – istorija neprijatelja*, Beogradski krug, Beograd, 2006.
5. Antić Radiša, *Epidemije kuge i kolere u 18. i 19. veku u Vojvodini*, Infinitas, Srpsko lekarsko društvo, Beograd, 2011.
6. Atkinson D. Jackson P., Sibley D, Washbourne N., *Kulturna geografija: kritički rečnik ključnih pojmova*, Disput, Zagreb, 2008.
7. Baskar Bojan, „Austronostalgia and Yugonostalgia in the Western Balkans“, u: *Europe and Its Other*, Filozofska fakulteta, Ljubljana 2007.
8. Baba Homi, *Smeštanje kulture*, Circulus Globus, Beograd, 2005.
9. Bakhtin Mikhail, *The Dialogic Imagination*, University of Texas Press, Austin, 1981.
10. Bakić –Hajden Milica, *Varijacije na temu Balkan*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2006.
11. Bart Rolan, *Zadovoljstvo u tekstu i Varijacije o pismu*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
12. Bhabha Homi, „Introduction: Narrating The Nation“, u: *Nation and Narration*, ed. Homi Bhabha, Routledge, London and New York, 2000.
13. Bjelić Dušan, „Globalization and Fragmentation“, u: *Balkan as a Metaphor*, ed. D. Bjelić i O. Savić, The MIT Press, Cambridge Massachusetts, London, England, 2002.
14. Bjelić Dušan, „Introduction: Blowing Up The Bridge“, *Balkan as Metaphor: Between* ed. D. Bjelić i O. Savić, The MIT Press, Cambridge Massachusetts, London, England, 2002.

Otkrivanje Balkana

15. Bjelić Dušan, *Normalizing the Balkans: Geopolitics of Psychoanalysis and Psychiatry*, Ashgate, Burlington, 2011.
16. Blažević Zrinka, „Balkanizam vs. Ilirizam ili de/konstrukcija mitopolitike identiteta“, U: *Mitski zbornik*, ur. Suzana Marjanić i Ines Prica, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2010.
17. Blunt Alison. *Travel, Gender and Imperialism: Mary Kingsley and West Africa*, The Guilford Press, New York, 1994.10.
18. Berber Neval, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)*, Pisa University Press, 2009.
19. Boot John, *Trouble in the Balkans*, Hurst and Blacket LTD, London, 1904.
20. Belsi Ketrin, *Poststrukturalizam*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
21. Brajović Tihomir, *Identično različito*, Geopoetika, Beograd, 2007.
22. Braudel Fernan, *Dinamika kapitalizma*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1989.
23. Boyar Eby, *Ottomans, Turks and the Balkans, Empire Lost, Relations Altered*, Tauris Academic Studies, London, New York, 2007.
24. Cemil Schick Irvin, „Christian Madens, Turkish Ravishers: The Sexualization of National Conflict in the Latte Ottoman Period“, u: *Woman in the Ottoman Balkans*, ed. Taurus Academic Studies, London, New York, 2007.
25. Daglas Meri, *Čisto i opasno*, Prosveta, Beograd, 2001.
26. Dysernick Hugo, „O problemu „images“ i „mirages“ i njihovu istraživanju u okviru komparativne književnosti“, u: *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009.
27. Escaprit Robert, *Sociologija književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
28. Fanon Franz, *Black Skin White Masks*, Pluto Press, London, 1986.
29. Fuko Mišel, *Arheologija znanja*, Plato, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Beograd, 1998.
30. Fuko Mišel, *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007.
31. Fuko Mišel, *Volja za znanjem-Istorija seksualnosti*, Karpos, Beograd, 2006.
32. Flint Colin, *The Geography of War and Peace: From Death Camps to Diplomats*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
33. Forsyth William, *The Slavonic Provinces South of the Danube*, John Murray, London, 1876.

34. Goldsvorti Vesna, *Izmišljanje Ruritanije*, Geopoetika, Beograd, 2005.
35. Gibson Mathew, *Dracla and the Eastern Question: British and French Vampire Narratives of the Nineteenth Century East*, Pallgrave, Macmillan, London New York, 2006.
36. Gottfried Robert, *The Black Death, Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, A Division of Macmillan Publishing, New York, 1985.
37. Hard M, Negri A., *Imperija*, Izdavački grafički atelje „M“, 2005.
38. Said Edvard, *Orijentalizam*, XX vek, Beograd, 2008.
39. Hark Helmut, *Leksikon osnovnih jungovskih pojmova*, Dereta, Beograd, 1998.
40. Haley Bruce, *The Healthy Body and Victorian Culture*, Harvard University Press, 1978.
41. Hall M., Tucker, H, *Tourism and Postcolonialism: Contested Discourses, Identities and Representations*, Routledge, London, New York, 2004.
42. Harrison J. F. C. *Early Victorian Britain 1832–51*, Fontana Press, London, 1971.
43. Houghton Walter, *The Victorian Frame of Mind 1830–1870*, Yale University Press, New Haven and London, 1968.
44. Andrew Hammond, *The Debated Lands: British Travell Writing and the Construction of the Balkans*, Centre for Translation and Comparative Cultural Studies, April, 2002.
45. Jacobs Jane, *Edge of Empire: postcolonialism and the city*, Routledge, London, New York, 1996.
46. Jang Robert, *Postkolonijalizam*, Službeni glasnik, Beograd, 2013.
47. Jezernik Božidar, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, XX vek, Beograd, 2007.
48. Jezernik Božidar, „Europeanization of The Balkans as the Cause of its Balkanization“, U: Europe and its Other, ur. B. Jezernik, Odelek za etnologiju in antropologiju, Ljubljana, 2007.
49. Jezernik Božidar, „Stereotipizacija Turčina“. U: *Imaginarni Turčin*, XX vek, Beograd, 2010.
50. Kristeva Julija, *Moći užasa*, Naprijed, Zagreb, 1989.
51. Kulavkova Kata, „Balkanskot model na svet“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.

Otkrivanje Balkana

52. Karbonel Ovidio, „Egzotični prostor kulturnog prevođenja“, *Polja časopis za književnost i teoriju*, godina LIV broj 460. Novembar-decembar, 2009. Novi Sad.
53. Khair Tabish, *The Gothic, Postcolonialism and Otherness: Ghosts from Elsewhere*, Palgrave, Macmillan, 2009.
54. Kuran-Burčoglu Nedret, „Slikata za Turčinot vo Evropa, vo minatoto i denes“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.
55. Ković Miloš, *Dizraeli i Istočno pitanje*, Clio, Beograd, 2007.
56. Loomba Ania, *Colonialism/Postcolonialism: the new critical idiom*, Routledge, London and New York, 2005.
57. Leask Nigel, *British Romantic Writers and the East: Anxieties of Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
58. Louise Pratt Marry, *Imperial Eyes: Travel writing and transculturation*, Routledge, London and New York, 1993.
59. Leersen Joep, „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled“, *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009.
60. Lazarević Radak Sanja, „Unutrašnja drugost kao izvor straha: elementi horora u putopisnom izveštaju sa Balkana“, *Etnoantropološki problemi*, god 6. sv. 4. Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski Fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2011.
61. Lazarević Radak, Sanja „Na granici Orijenta i Okcidenta: postkolonijalna teorija i liminalnost Balkana“, U: *Teme: časopis za društvene nauke*, XXXV, 4. Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu, 2011.
62. Lazarević Radak Sanja, *Na granicama Orijenta*, Mali Nemo, Pančevo, 2011.
63. Lazarević Radak Sanja, „Pet predstava Balkana u zapadnoj književnosti“, u: *Sveske*, broj 97. 2010
64. Mastnak Tomaž, *Evropa-istorija političkog pojma*, Beogradski krug, Beograd, 2008.
65. Morgan Jack, *Biology of Horror*, Carbonale and Edwardswille, Southern Illinois University Press, 2002.
66. Moore Frederick, *The Balkan Trial*, Smith, Elder and Co, London, 1906.
67. Macrae C. N, C. Stangor Hewtone M, *Stereotypes and Sterotyping*, Guilford Press, New York, 1996.
68. Mazover Mark, *Balkan*, Alexandria Press, Beograd, 2003

69. Nojman Iver, *Upotrebe Drugog: Istok u formiranju evropskog identiteta*, Službeni list, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2011.
70. Ognjanović Dejan, *Studija strave*, Mali Nemo, Pančevo, 2008.
71. Pavlović, Stevan, *Istorija Balkana*, Clio, Beograd, 2004.
72. Porter Abot, *Uvod u teoriju proze*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
73. Pažo Daniel Anri, *Opšta i komparativna književnost*, Makedonska knjiga, Skopje, 2002.
74. Petković Nikola, *Identitet i granica: hibridnost i jezik, kultura i građanstvo 21 stoljeća*, Naklada Jesenski i Turk, Cafe Noir, Zagreb, 2010.
75. Parry Benitta, *Delusions and Discoveries: Studies of India in the British Imagination 1880–1930*. Allen Lane and Penguin Press, 1972.
76. Pageaux, Daniel-Henri „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“, *Kako vidimo strane zemlje*, Srednja Europa, Zagreb, 2009.
77. Pažo Daniel Anri, *Opšta i komparativna književnost*, Makedonska knjiga, Skopje, 2002.
78. Prabhu Anjali, *Hybridity: limits, transformations, prospects*. State University of New Press, Washington, Albany, 2007.
79. Petrović Edit, „Etnonacionalizam i raspad Jugoslavije“, *Susedi u ratu*, ur. Džoel Halpern i Dejvid Kajdikel, Samizdat, Beograd, 2002.
80. Ristić Ljubodrag, „Shvatanja i tumačenja Istočnog pitanja u engleskim putopisima o srpskim prostorna XIX vek“, *u Evropu i Istočno pitanje: političke i civilizacijske promene*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001.
81. Ransijer Žak, *Politika književnosti*, Adresa, Novi Sad, 2008.
82. Sharp Jo, *Postcolonial Geographies*, Sage, London, 2009.
83. Svilar Predrag, *Medijska konstrukcija Zapadnog Balkana*, Medditeran Publishing, Novi Sad, 2011.
84. Soja Edward, *Postmodern Geographies*, Verso, London, New York, 1990.
85. Soja Edward, *The Politics of Space*, Association of American Geographers, Resource Paper NO 8. Northwestern University, 1971.
86. Snyder Jack, *Myths of Emiper: Domestic Politics and International Ambition*, Cornell University, Ithaca, 1993.
87. Said Edvard, *Krivotvorenje islama*, Tridvajedan, Zagreb, 2003
88. Spooner C. McEvoy E, *Routledge Companion to Gothic*, Routledge, London, New York, 2007.

Otkrivanje Balkana

89. Valden Daniel, *Writing and Cultural Influence: Studies in Rhetorical History, Orientalist Discourse and Postcolonial Criticism*, Peter Lang, New York, Washington, 2003.
90. Spivak Gajatri Čakravorti, *Kritika postkolonijalnog uma*, Beogradski krug, Beograd, 2002.
91. Smith A. Hughes W, *Empire and the Gothic: The politics of genre*, Pallgrave, Macmillan, London, 2003.
92. Scot Kirsch S., Flint, C. *Reconstructing Conflict: Integrating War and Post-War Geographies*, Ashgate Publishing Company, Burlington, 2011.
93. Šmale Wolfgang, *Istorija muškosti u Evropi*, Clio, Beograd, 2011.
94. Šijaković Bogoljub, *Pred licem drugog*, Službeni list SRJ, Beograd, Jasen, Nikšić, 2002.
95. Todorova Marija, *Imaginarni Balkan, XX vek*, Beograd, 1999.
96. Ulrich Veler Hans, *Nacionalizam*, Svetovi, Novi, Sad, 2002.
97. Vladiv Glover Slobodanka, *Poetika realizma*, Mali Nemo, Pančevo, 2010.
98. Vlajsavljević Ugo, „Jugoslovenski identitet i sušta stvarnost rata“, U: *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, ur. Dušan i Bjelić i O. Savić, Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, Beograd, 2003.
99. Wilson Nortesk, *Belgrade: the white city of the death*, R. A: Everett & Co. LTD, London, 1903.
100. Wilson, Charles, *Race and Racism in Literature*, Greenwood, Westport, Connecticut, London, 2005.
101. Larry Wolf, *The Map of Civilisation in The Mind of The Enlightenment*, Stanford University Press, California, 1994.
102. 153. Young Robert, *Colonial Desire: Hybridity in theory, culture and race*, Routledge, London, New York, 1995.
103. Zanini Pjero, *Značenja granice*, Clio, Beograd, 2002
104. Žižek Slavoj, *Ispitivanje realnog*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2006.
105. Živković Marko, *Srpski sanovnik, XX vek*, Beograd i knjižare krug, Beograd, 2012.
106. Želinjski Bogusav, „Balkanot od aspekt na kolonijalnata i postkolonijalnata kritika“, u: *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.

BELEŠKA O AUTORU

Lazarević Radak, Sanja (Beograd, 1978). Diplomirala na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Godine 2006. odbranila je magistarsku tezu „Interdisciplinarni pristup autoritarnosti: politička dimenzija i moguće sinteze“, na Katedri za interdisciplinarnu studiju antropologije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Na istoj katedri odbranila je i doktorsku disertaciju „Predstave o Srbiji u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata“. Od 2003. do 2005. godine saradivala je u izvođenju nastave na predmetu Antropologija društva na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Od 2007. godine, zaposlena je kao istraživač - saradnik na projektu Dunav i Balkan: kulturno-istorijsko nasleđe Balkanološkog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti. Godine 2012. izabrana je u zvanje naučnog saradnika. Održala je više javnih predavanja u zemlji i učestvovala na brojnim međunarodnim konferencijama. Naučne i stručne radove objavljuje u naučnoj periodici i tematskim zbornicima u zemlji i inostranstvu. Urednica je časopisa „Sveske“. Autorka je monografije „Na granicama Orijenta“ (Mali Nemo, Pančevo, 2011).

SADRŽAJ

Predgovor	5
Uvod	9
I Balkan u teoriji	15
Orientalizam, balkanizam i njihove varijacije.....	15
Balkanistički diskurs	17
Psihološke i prostorne projekcije.....	19
Balkan i (post)kolonijalno stanje	21
II Putopis i doba otkrivanja	27
Putopisni diskurs	29
Fluidni, diskurzivni Balkan.....	32
III Putopis u istorijskom kontekstu:	39
Balkan između dve imperije	39
Istočno pitanje.....	42
IV Skica za sliku Balkana	49
„Slikanje“ Balkana	51
V Intervencionistička praksa i fantastična geografija	59
Necivilizovana Evropa	59
Civilizovanje kulture	61
Otkrivanje unutrašnje Afrike	64
Slabosti evolutivnog lanca	67
Osvajanje divljine	71
VI Drugačiji svet: simbolička nečistoća i inverzija evropskih vrednosti	75
Nered i prljavština	77
Istok koji se (ne) želi.....	81
VII Osvajači i osvojeni: reprodukovanje reprezentacija	89
Izgradnja identiteta	91
Neprihvatljiva istorija Evrope	93
Sloveni: slabost Evrope	98

VIII Oni, drugi, neslični: balkanski karakteri	109
Pojava karakterologije.....	109
Balkan u putopisnim karakterologijama.....	112
Turci i slovenski narodi	113
Bugari	115
Albanci	116
Crnogorci.....	118
Srbi.....	119
Bosanci.....	120
Geografija mešavine	121
IX Stvarnost granice.....	127
Vojna granica	128
Hibridnost	137
X Stvarnost kao fikcija: proizvodnja i potrošnja teksta o Balkanu	143
Hibridnost i gotska fikcija	144
Moći izveštaja.....	146
Stravičnost: viđeno, doživljeno.....	151
Nasilje u telu Evrope	153
Erotični Balkan:	157
Feminini/maskulini prostori.....	157
Pokrivena, savršena žena.....	160
(Homo)erotični Balkan.....	164
Požudni neprijatelj	166
XI Geografija rata.....	169
Unutrašnji konflikti.....	169
Geografija ukletog poluostrva	173
Početak novog doba: proizvodnja nove slike.....	185
Različit(e) a jednak(e): kraj heterotopije i oživljavanje utopije.....	187
XII Stare predstave u novom veku: reprodukcija stereotipa, transformacija slike i uloga internalizacije.....	195
Funkcionisanje predstave	195
Predstava i kolonijalni diskurs.....	196
Zamrznuta „stvarnost“	198
Moć i ponovljivost predstave	200

XIII Završna razmatranja	207
Kolonijalna i imperijalna retorika: ponovno promišljanje.....	208
Discovering the Balkans	213
Primarna literatura	217
Sekundarna literatura	221
Beleška o autoru	227

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.722(497)
930.1(497)

ЛАЗАРЕВИЋ Радак, Сања, 1978-
Otkrivanje Balkana / Sanja Lazarević
Radak. - Pančevo : Mali Nemo, 2013 (Pančevo :
Mali Nemo). - 232 str. ; 21 cm. -
(Biblioteka Nova Evropa)

Tiraž 300. - Beleška o autoru: str. 229. -
Napomene i bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija: str. 219-228.

ISBN 978-86-7972-084-9

a) Балканске државе - Културолошка
рецепција b) Балканске државе -
Историографија
COBISS.SR-ID 198174476